

Г О Д И Ш Њ А К
ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

Издавачи

Музеј жртава геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs

Спомен-музеј „21. октобар“, Крагујевац
Десанкин венац бб
тел: +38134332089
e-mail: direktor@spomenpark.rs

За издаваче

др Вељко Ђурић Мишина
Маријана Станковић

Главни и одговорни уредник
Вељко Ђурић Мишина

Рецензенти

др Драган Алексић
др Драган Цветковић
др Ненад Антонијевић
др Никола Жутић
др Александар Стојановић
др Милан Гулић

Редактура

Петар Б. Поповић

Лектура и коректура

Драгана Јовановић

Графичко уређење и штампа
Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

250 примерака

Г О Д И Ш Њ А К ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

Београд–Крагујевац, 2019.

Реч уредника

Да подсетимо, у првом делу *Годишњака за истраживање геноцида*, који је представљен јавности 22. априла 2019. године, на крају уредничког текста је наведено:

„О знатном порасту угледа Музеја жртава геноцида речито сведочи и његова све већа присутност у јавности кад је реч о основним активностима којима се бави (истраживачки пројекти, продукција дугометражних филмова. издаваштво, трибине). Посебно треба истакнути да углед Музеја расте и међу обичним истраживачима прошлости и школованим историчарима, нарочито кад је реч о ратним судбинама припадника српског народа и осталих становника некадашње Југославије у 20. веку. О томе говори и појачано интересовање аутора за објављивање научноистраживачких радова који се уклапају у основне пројекте Музеја. С обзиром на количину приспелих радова одлучили смо да *Годишњак за истраживање геноцида* штампамо у два дела: први представљамо 22. априла а други 21. октобра текуће године.“

Своју намеру смо остварили кроз припрему другог дела *Годишњака*.

Новост у садржају овог дела у односу на све претходне бројеве јесте померање границе са Првог светског рата на балканске ратове 1912–1913. године. Сматрамо, наиме, да су исходи два рата између балканских држава само убрзали сукоб који је започео нападом Аустроугарске на Србију а убрзо је прерастао у Велики рат.

Остали прилози се уклапају у досадашњу концепцију.

Наша жеља је да ускоро проширимо редакцију и уз поштовање свих правила која важе у струци да добијемо одговарајућу категоризацију.

Друга новост тиче се отварања теме ратних и поратних злочина припадника партизанског покрета почињених 1944/45. године над противницима и потенцијалним непријатељима успостављања новог, комунистичког система у Југославији. Сматрајући да је та тема легитимна и потребна у рашчишћавању „белих мрља” новије историје, уврстили смо је у истраживачке пројекте основне делатности Музеја жртава геноцида. На ширење делокруга интересовања мотивисала нас је чињеница да би требало да буду пописане и жртве које су страдале у грађанском рату – у чијој основи првенствено лежи сукоб идеологија – што се водио у Југославији у Другом светском рату, а околности њиховог страдања да буду истражене и објашњене.

Б
А
Л
К
А
Н
С
К
И

Р
А
Т
О
В
И

Милић Милићевић

Историјски институт, Београд

ПОГИНУЛИ И УМРЛИ СРПСКИ ОФИЦИРИ У КУМАНОВСКОЈ БИЦИ 1912. ГОДИНЕ

Апстракт: До сада објављени историографски подаци о бици код Куманова умањују стваран број погинулих српских старешина. Користећи више тадашњих као и потоњих извора и укрштајући њихове податке дошли смо до потпуно нових података о броју страдалих. У раду смо у потпуности примењивали принцип навођења имена, а не само бројева односно евентуалних процена. У складу с тим представљамо списак погинулих односно умрлих официра који сматрамо прецизнијим од свих до сада искључиво бројчаних навода.

Кључне речи: Први балкански рат, Кумановска битка 1912. године. Списак погинулих и умрлих српских официра

Кумановска битка вођена 10–11/23–24. октобра, у трајању од око 50 сати, свакако представља једну од најблиставијих српских победа.¹ Ипак, поједини описи те битке прожети су и немалим бројем критичких опаска, а прва и вероватно најзначајнија јесте у вези са местом где је вођена. Конкретно, основна претпоставка о главном судару српских и турских снага на простору Овчег поља у стварности се није обистинила.² Једна од последица тога била је прилично неусклађено дејство три српске армије, услед чега је бројчано најјача Прва армија, која је представљала главнину снага, победу над Вардарском армијом под командом

¹ Најреферентнији савремени списак литературе посвећене бици и целокупном току балканских ратова види у: Милић Милићевић, *Балкански ратови 1912–1913*, Београд 2014.

² О ратним плановима у Првом балканском рату: Новица Ракочевић, *Ратни планови Србије од Карађорђа до краља Петра*, Београд, 1933, стр. 174–242.

Зеки-паше однела практично сама. Међутим, највећа замерка потоњих војних критичара тицала се тога да постигнута победа није искоришћена на најбољи начин што је довело до пропуштања прилике да се рат на вардарском бојишту брзо оконча.

Свака постигнута победа, или за другу страну претрпљен пораз, доноси сама по себи губитке који су у случају турске војске својевремено били знатно увеличани. Први наводи досезали су и до броја од 12.000 од чега је око 2.000 војника било заробљено.³ Каснији подаци, изноше-ни у српским историографским делима, наводе готово три пута мање губитке и крећу се око броја од нешто више од 4.500 војника – погину-лих је око 1.200, рањених је било 3.000, а заробљених 327 војника.⁴

Српски губици су били готово идентични – 4.492 војника, подо-фицира и официра; а с тим у вези напомињемо да је приликом коришћења извора кад је реч о сабирању дошло до очигледних погрешака.⁵ Губици који се односе на искључиво погинуле знатно су мањи и крећу се око 15% тачније 687 погинулих, а међу њима је 21 припадник официрског кадра.⁶ Ипак, истраживања спроведена на основу укрштања већег броја извора указују на чињеницу да је списак погинулих официра ипак нешто већи.⁷ На њему су имена 25 српских старешина (види прилог), иако постоје и наводи да је тај број још већи и да се пење на чак 29 имена.⁸ Тај податак у

3 Балкански рат у слици и речи 1912–1913 (ур. Д. Шијачки), стр. 591 (у даљем тексту: *Балкански рат*). Поједини аутори, из непознатих разлога, и даље се држе овог очигледно претераног броја: Б. Ратковић и Митар Ђуришић, *Знамените битке и боје-ви српске и црногорске војске*, књ. 3, стр. 360 (у даљем тексту: Б. Ратковић, М. Ђури-шић, *н. д.*).

4 Група аутора, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*. Бео-град, 1972, стр. 83. Идентични бројеви наведени су и у: *Војни лексикон*, Београд, 1981, стр. 935.

5 Ово према табеларном списку: Б. Ратковић, М. Ђуришић, *н. д.*, стр. 360. Интере-сантно је напоменути да се број рањених од 3.208, изнет у поменутој табели у лите-ратури, вероватно услед пермутације цифара, претворио у 3.280. У самој пак табели приликом збрајања несталих није узет у обзир један официр, те је укупан број 597, а не 596 – *Исто*, стр. 360.

6 Уз број од 21 погинулог официра наводи се и један као нестало – *Исто*, стр. 360.

7 Изворе из разумљивих разлога, пре свега због обима, наводимо збирано: *Слу-жбени војни лист* за 1912–1913; *Читуље погинулих и умрлих официра и војних чинов-ника за време рата 1912. и 1913* (пр. Н. Милинковић, *Ратник*, Тематска библиографи-ја (пр. Милоје Пршић), Београд, 2017, стр. 746; Група аутора, *Библиографија српских некролога*, Нови Сад, 1998; *Политика 1913–1941*, [www. digitalna.n.b.rs](http://www.digitalna.n.b.rs); *Балкански рат*, *н. д.*

8 Овај број изнет је у *Балканском рату*, наравно без имена погинулих, што је у случају нашег излагања био и основни критеријум. Даљи бројеви у овој краткој notiци

смислу тачног навођења имена, а не само броја, нисмо могли да потврдимо, мада не сумњамо да ће нека нова још исцрпнија истраживања, поготово окончање дигитализације фондова Војног архива, донети још више тачнијих и свеобухватнијих података кад је реч о војним губицима у балканским ратовима и у Првом светском рату.

Коментаре сваког документа, у овом случају списка погинулих официра, неопходно је започети од извора, а најпримеренији за ову врсту свакако је *Службени војни лист*. Као што већ сам назив говори, реч је о службеном гласилу војске Краљевине Србије задуженом, поред осталог, и за саопштења о губицима. Други, такође битан разлог јесте у вези са временом то јест хронологијом. Сукцесивна саопштења о погинулим официрима наводе се већ у другом броју од почетка рата са Турском, то јест у гласилу под редним бројем 23, а први поменути међу погинулим старешинама био је мајор Војислав Велимировић.⁹ Одмах иза Велимировићевог уписана су имена још четворице старешина од којих су двојица такође страдала у бици код Куманова.¹⁰ Већ ту је уочљиво, а још једном напомињемо да је реч о самом почетку сукоба са Турском, да је између погибије официра и службене објаве о смрти прошло безмало месец дана. Методолошки још тежи за праћење су подаци о тешко, а заправо смртно рањенима у бици или онима који су издахнули после, па и неколико месеци по њеном окончању. Први је случај мајора Љутомира Ђорђевића (види прилог) издахнулог тек почетком децембра 1912. године. Још изузетнији је случај потпоручника Богосава Антонијевића (прилог) преминулог средином марта 1913. године и то на острву Крфу.¹¹ Наравно да овакви и вероватно низ других сличних случајева знатно отежавају пописивање погинулих чак и ако је реч о првој великој бици то јест самом почетку рата. Први пример који ћемо овде навести јесте већ поменути *Службени војни лист* у којем се наводи имена само 13 официра погинулих код Куманова. Сличан пример је и *Балкански рат у слици и*

још су невероватнији пошто се најпре наводи (стр. 591) да је у бици било 500 мртвих и рањених. Но, већ у следећој реченици број мртвих официра је 29, а војника око 700. Коначно, број рањених официра (460) у односу на број погинулих чини се крајње невероватан.

9 Први ратни број *Службеног војног листа* објављен је 14. 10, а други, у коме се наводи Велимировићево име (бр. 23, стр. 501–502.), 5. 11. 1912.

10 Други од двојице наведених, резервни потпоручник Никола Тајнић није погинуо непосредно у бици, већ је 13. 10. умро од задобијених рана – *Службени војни лист*, бр. 23, стр. 503–504.

11 Није нам познато како је овај официр, службено или пак приватним каналима, доспео на лечење на то острво.

речи; мада такође савремен, даје тек нешто више – имена 18 погинулих.¹² Временска удаљеност од победе још је додатно све то отежала. Вероватно зато се на списку потпуковника Нинка Милинковића – а он је врло ревносно сакупљао податке о погинулим и умрлим официрима у ратовима 1912–1920 поводом обележавања десетогодишњице битке – нашло још мање имена, тек 14.¹³ Према томе, ниједан од наведених примера тј. спискова не даје ништа више од тек приближног броја погинулих.

Анализа губитака официра, приложена у табели, углавном одговара војној хијерархији, с тим што, разумљиво, има и извесних одступања. Најприметније је, рецимо, у погледу односа мајора и поручника којих је, упркос природно већој бројчаној заступљености ових других, у поменутој бици погинуо исти број; по четири. Исти пример је и у вези са мајорима и капетанима прве класе.

Број погинулих и умрлих официра у бици код Куманова (према чину)

Чин	Број
Потпуковник	1
Мајор	4
Капетан прве класе	1
Капетан друге класе	5
Поручник	4 (3 активна + 1 резервни)
Потпоручник	10 (2 активна + 8 резервних)
Укупно	25

* На Младом Нагоричану 10. 10. 1912. погинуо је и четнички војвода Доксим Михаиловић – *Илустровани мали журнал*, 2, 1913. бр. 11, 4.

¹² Реч је о броју 2. од 27. 1. 1913, стр. 27. У списку су из непознатих разлога нашла имена још два официра погинулих још раније, 7. 10. 1912, у борбама код Бујановца и Рујна.

¹³ *Ратник*, 1922, св. 10, стр. 149.

Списак официера погинулих и од последица рањавања умрлих током и после битке код Куманова 1912. године (по азбучном реду)

Број	Презиме и име	Чин	Положај	Време и место по-гибије
1.	Анђелковић Богдан	капетан прве класе	командир 1. чете 1. батаљона 6. пешадијског пука	11. 10. 1912, „пред Кумановом“
2.	Антонијевић Богосав	потпоручник		14. 3. 1913, умро на Крфу од шест рана задобијених у Кумановској бици (<i>Политика</i> , 20. 3. 1913)
3.	Аранђеловић Боривоје	резервни потпоручник	ађутант 3. батаљона 6. пешадијског пука	11. 10. 1912, Попова Глава
4.	Васић Ф. Дамјан	капетан друге класе	командир чете у 8. (пешадијском) пуку	10(11). 10. 1912, на Куманову
5.	Велимировић Војислав	мајор	командант 2. батаљона 19 пешадијског пука	10. 10. 1912, Младо Нагоричане
6.	Глигоријевић Владимир	резервни поручник	командир чете у 9. пешадијском пуку	9. 10. 1912, Младо Нагоричане
7.	Глишић М. Александар	потпуковник	командант 7. пешадијског пука	10. 10. 1912, Младо Нагоричане
8.	Ђорђевић Љутомир	мајор	командир чете у 18. пешадијском пуку	7. 12. 1912 (умро од рана задобијених на Куманову)
9.	Здравковић Р. Александар	мајор	дивизијски ађутант	14. 10. 1913 (умро од рана задобијених 11. 10. 1913)
10.	Јанковић Драгутин	капетан друге класе	командир чете у 7. пешадијском пуку	10(11). 10. 1912, Младо Нагоричане
11.	Јевеичић Величко	резервни потпоручник	водник 1. чете 3. батаљона 5. пешадијског пука	10(11). 10. 1912, „пред Кумановом“

Број	Презиме и име	Чин	Положај	Време и место по-гибије
12.	Крстић Ј. Миливоје	капетан друге класе	командир чете у 8. пешадијском пуку	10(11). 10. 1912, Младо Нагоричане
13.	Маринковић Милан - Пига	мајор	командант батаљона 1. пешадијског пука	10. 10. 1912, „Црно Поље“
14.	Милић Светислав	капетан друге класе	командир чете у 18. пешадијском пуку	10. 10. 1912, Младо Нагоричане
15.	Милићевић Чедомир	резервни потпоручник	водник у 18. пешадијском пуку	10. 10. 1912, Младо Нагоричане
16.	Петровић С. Ђорђе	капетан друге класе		10. 10. 1912, „Црно брдо“
17.	Поповић Љубиша	поручник	водник у 4. пешадијском пуку	10(11). 10. 1912, пред Кумановом“
18.	Поповић М. Миодраг	резервни потпоручник	водник у 5. пешадијском пуку	10. 10. 1912, Куманово (умро од задобијених рана)
19.	Стојановић Михајло	поручник	командир 4. чете 2 батаљона 7. пешадијског пука	10(12). 10. 1912, Младо Нагоричане
20.	Станковић Н. Михајло	поручник	командир чете у 3. пешадијском пуку	Село Бутел, „погинуо мучки“
21.	Стефановић Ђ. Милан	резервни потпоручник	водник у 7. пешадијском пуку	10. 10. 1912, Младо Нагоричане
22.	Стојановић В. Р. Милош	резервни потпоручник		10. 10. 1912, Младо Нагоричане
23.	Тајнић Никола	резервни потпоручник	водник 4. чете 4. батаљона 13. пешадијског пука	11. 10. 1912 (умро од последица рањавања).
24.	Филиповић Никола	потпоручник	водник 2. пешадијског пука	11. 10. 1912, село Баксинци
25.	Шајковић Павле	резервни потпоручник	водник у 7. пешадијском пуку	10(11). 10. 1912, Младо Нагоричане

Резиме

Рад садржи списак и анализу броја страдалих српских официра у бици код Куманова 1912. године. У раду је истакнуто да коришћени списак имена, што је овде главни методолошки постулат, а не само бројеви погинулих и умрлих, приказује за око четвртину веће губитке међу официрима од оних представљаних у досадашњој историографији.

Извори и литература

Службени војни лист за 1912–1913; *Читуље погинулих и умрлих официра и војних чиновника за време рата 1912. и 1913* (пр. Н. Милинковић), Београд 1913.

Службени војни лист, Београд 1912.

Ратник, 1922, св. 10.

Ратник, Тематска библиографија (пр. Милоје Пршић), Београд, 2017.

Политика 1913–1941, [www. digitalna.n.b.rs](http://www.digitalna.n.b.rs); *Балкански рат*.

Војни лексикон, Београд 1981.

Милић Милићевић, *Балкански ратови 1912–1913*, Београд 2014.

Новица Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије од Карађорђа до краља Петра*, Београд 1933.

Балкански рат у слици и речи 1912–1913 (ур. Д. Шијачки), Београд 1913.

Борислав Ратковић, Митар Ђуришић, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, књ. 3, Нови Сад–Београд 1998.

Група аутора, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913.*, Београд, 1972.

Група аутора, *Библиографија српских некролога*, Нови Сад 1998.

Д
Р
У
Г
И

С
В
Е
Т
С
К
И

Р
А
Т

Борис Радаковић, историчар

Меморијални музеј на Мраковици

СВЈЕДОЧЕЊЕ СРЕТКА КУКИЋА

Апстракт: У овом тексту доносимо свједочење Сретка Кукића рођеног у Горњој Бистрици (1928) који данас живи са супругом Веселком у Доњој Бистрици (општина Приједор у Републици Српској, Босна и Херцеговина) Сретко је преживио збјегове на Козари, глад, логор у Приједору и све друге страхоте које су задесиле српски народ у време Другог свјетског рата и геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској. Сретко је свједочио и о томе како су локалне четничке формације спасаваале логораше, што, између осталог, доноси нове углове сагледавања дешавања током рата на територији Приједора.

Кључне ријечи: Логор „Циглана“, Приједорски логор, геноцид, Козара, Доња Бистрица, усташе, партизани, четници

Интервју са Сретком Кукићем урадио сам 17. марта 2019. године, у његовој кући у Доњој Бистрици. Сретко Кукић је као дјечак преживио Други свјетски рат. Прошао је збјегове у Козари, логор „Циглану“ у Приједору, немаштину и глад у ратним годинама. Био је члан Савеза комунистичке омладине Југославије, и након рата учествовао је у хватању заосталих непријатељских војника и обнови разрушене земље. У геноциду је изгубио 58 чланова уже фамилије. Среткова супруга Веселка Кукић (дјевојачки Вучковац), рођена у Горњој Бистрици 1935. године, такође је преживјела логор у Приједору. Аутор је и с њом обавио разговор, али се Веселка, зато што је била исувише млада, слабо сјећа логора.

Голгота коју је преживио Сретко Кукић и његова породица унеколико је и микроприказ голготе српског народа у Другом свјетском рату и Независној Држави Хрватској. Као у стиховима пјесника Боре Капетановића, Среткова прича нам казује „Шта људима учинише људи“. Ку-

кићево свједочанство важно је у сагледавању стања у логору „Циглана“, али освјетљава и улогу локалних четника у спасавању српских цивила из тога логора. Историографија у СФР Југославији углавном је четнике сврставала на непријатељску, злочиначку страну. Поготово је то присутно за подручје Козаре чија је херојска епопеја послужила у изградњи мита о револуцији и непогрешивости комунистичког партизанског вођства. Историчари би требало да погледају дубље, испод површине идеолошких наслага, и што објективније и детаљније сагледају тако болно питање за српски народ као што је геноцид у Другом свјетском рату. Због тога су оваква свједочења не само потребна већ и неопходна нашој историографији као одређена врста извора из којих ћемо лакше и свеобухватније појмити различите аспекте југословенске прошлости.

Због дугогодишњег ћутања и табу приступа овој тематици ми тек данас сакупљамо свједочења попут овога, са сазнањем да је тај „посао“ одавно требало обавити. Свједочанство износимо рјечником Сретка Кукића без правописних интервенција, испричано ријечима и терминима његовог времена и краја. Након првог дијела свједочења, аутор је интервенисао додатним питањим тамо гдје је свједок остао недоречен или нејасан. Аутор дугује и захвалност др Радоји Рацановићу из Градишке, рођаку Сретка Кукића, који је аутора упутио на овога свједока.

Транскрипт сјећања

Рођен сам 1928. године у селу Горња Бистрица. Живио сам (у Горњој Бистрици) све до времена док се није заратило 1941. године. Године 1942. смо добили обавијест¹ да ћемо из Шимића, одавде са католичке стране, бити поклани. Мада су они урадили на неколико мјеста такве невоље, нису Срби урадили ниђе то. А муслимани из Козарца су 1942. године покупили оружје од Срба. Било је наређење да се побију виђенији Срби. Онда су они покупили ових виђених људи, 280, и тамо код Козарачке станице све и једног заклали. Убијали су и једни и други.

Е онда, 1942. године, уочи наших Цвијети,² не знам који је датум био (мој је отац био партизан), дошао је тата кући са положаја. Вели мојој матери, Ружа јој је било име, бјежите сви преко Вучковаца, преко Стојаковића, ово ће овдје бити све поклано. Тако је обавијест дошла. И ми смо утекли, тамо више Стојаковића – Стојаковића вис се зове. Тамо

¹ Свједок је појаснио да су обавјештење добили од партизана.

² Обиљежавање Христовог уласка у Јерусалим. Празнује се у недељу, дан након Лазареве суботе, а недељу дан прије Ускрса.

Сретко и Веселка Кукић

Сретко и Веселка Кукић са доктором Радојем Рацановићем у њиховој кући у Доњој Бистрици.

Сретко и Веселка стоје, у средини сједи Среткова мајка Ружа (1897) са двоје најстарије дјеце Сретка и Веселке, Миленком (1958) и Петром (1955)

је било једно десет наслана³, козе људи чували. Зато се зазвала (назвала – Б. Р.) Козара зато што је било најмање десет хиљада коза на Козари. И нас у оне наслане да преноћимо са козама.

Сутрадан обавијест дошла да бјежимо даље. И ми смо отишли одатле према Пројси, то је Липовача, Липовски клин. Тамо смо се смјестили, даље нас нису гонили. Била је борба сваки дан. Наши су се бранили колко су могли, али их је мало било и пуно су гинули, па су ови пресвајали (надјачавали – Б. Р.). Јер ови су имали јаку силу, Њемци и сви други, нема који није било. И тако смо били у Козари од, мислим да је то било негдје 24–25. априла, па све до 7. јула, били смо у збјегу.⁴

Наређење дошло, бацају летке авиони, ко се не преда за двадесет четири сата биће убијен. И ми смо изашли сви већином. Војска је отишла наша на пробој на Равни гај, тамо на Кнежицу да се пробију за Грмеч. Ми смо цивили остали. Што је отишло тамо изгинуло је, питај Бога колико. Били су троструки ровови.⁵ Ако си промако (прошао – Б. Р.) једне, ниси могао друге или треће. Тако да смо ми изјутра, кад су летци бачени, изашли горе на Тисово врело и одмах те пита: „Одакле си“? „Којем срезу припадаш“? Деведесет девет посто било је нешколованих људи, неписмених.

Ми смо отишли тада, изашли и кажу: „Идите кући, али нико да се никуда мако није!“ Ко се макне и нађе се далеко педесет метара од куће, биће убијен!“

А гдје ћемо кући? Кад смо ми побјегли уочи Цвијети наших, на Цвијети су наше српске, попаљени Кукићи, све ни ћумез⁶ није остао. Ко је нађен, убијен је. Мој ђед Стојан заклан. И то онако како нико никог клао није, него животињски. Свезали су му овако руке жицом (свједок скупљених песница укрсти руке – Б. Р.) и метли сијена и полили бензином и нагјерали да све попали синовско стање (имање – Б. Р.), а све било од дрвета. И онда рекли овој сестри његовој... И она је њих молила, пошто их је познавала као комшије: „Немојте молим вас, убијте мене. Немојте, немам нигдје никога него њега, јединога брата.“

Они су рекли њој: „Реци синовима Стојановим да гонимо старога

3 Ограђен и уређен простор за козе.

4 Хрватско-њемачка офанзива на Козару, „Козарачка епопеја“, трајала је од 10. јуна до 18. јула 1942. године. У збјегу на Козари нашло се око 80.000 углавном српских цивила. Више од 38.000 цивила са подручја Козаре и Поткозарја страдало је у геноциду током Другог свјетског рата. Међу њима више од 13.000 је било млађе од осамнаест година. – Меморијални музеј на Мраковици.

5 Мисли на непријатељске ровове око Козаре.

6 Кокошињац.

и запалићемо га у цркви у Бистрици“. И он кад је био од куће, кад је изашао из села одмах у долини, рекао је: „Дјецо, ј... вас антикрст ваш, немојте ме гонити и мучити, убијте ви мене вој (овдје – Б. Р.).“⁷ И они онда њега ударе ножем, овдје и овдје (свједок показује лијеву и десну страну врата – Б. Р.) и изађу му на леђа бајонете... али најпре су му пукли из пиштоља у чело и низ чело само масница крви ишла, а по плећима скроз мозак се бијелио. И онда су му одсјекли главу, нису скроз, него му је била на леђима и висила. Тако смо га нашли и тако смо га закопали. И то га нисмо могли закопати овдан него овноћ. Убише са Кига ту, Киг се зове брдо. И они су имали ту ровове. И тако да су га закопали синови по ноћи.

Овдје су Милаковићи, побијено све. Нема куће у Милаковићима да нема гробницу пред кућом. И Шутиловиће и Милаковиће, и све ко је био ближе. Ми смо били далеко, нама су дошли само једном тада (учи Цвијети). Ја кажем, не дао Бог, оно што сам проживио, не бих пожелио никоме.

То је што се тиче тога. Ми смо отишли у логор други дан изјутра. Дошао један усташа и један Њемац на коњима. Знам као да их сад гледам. И кажу: „Одмах смјеста се спремајте и идите код задруге.“ Доље задруга је била иза цркве. Ту је била жица, сабирни логор. И онде нас покупи све. Сутрадан изашао један и каже нама: „Ми смо мислили да вам дамо пропуснице да идете кући. Али невољом том се десило да је тај наш старјешина отишао у Козарац.“⁸ У Козарцу ће вас дочекати.“

Изјутра крену нас из оне жице, и около нас је било с једне стране два’ест и са друге два’ест, а можда и више војника. И цестом. У Козарац кад смо дошли кажу, измакао је, чеко и чеко и измакао (отишао – Б. Р.). Кажу код Влачене Пере куће.⁹ Тамо опет жица и логор. Народ који је из тога дијела и затворе нас све скупа. Ту је од моје сестре ћеркицу била од-

⁷ Стојанова сестра је ишла за усташама док га нису убили.

⁸ Козарац је муслиманско насеље удаљено десетак километара од Приједора. Током Другог свјетског рата Козарац је био једно од најјачих усташких упоришта у срезу Приједор. Ђуро Вученовић Бусен, командант 2. батаљона 11. крајишке НОУ козарске бригаде, учесник у борбама за ослобођење Козарца 9. јула 1944. године свједочио је да су у Козарцу биле „саме усташе које су биле познате по злодјелима и упорности у борби против партизана“. – Ђ. Вученовић Бусен, „У Другом батаљону 11. крајишке НОУ козарске бригаде 1944. године“, *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, VI, Београд, 1978, 302.

⁹ У воћњаку код Влачине био је импровизовани логор за Србе. Стражарили су углавном домобрани, у почетку је било и Њемаца. У логору су већином били затворени жене и дјеца. – В. Адамовић, „Године страдања 1941/42 – НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42: Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју“, Приједор, 2018, 195.

нијела вода. Ударила вода велика а ми били поред воде. У кољевци била.

Кад смо сутрадан устали, гладни, жедни, нико не нуди јести ни пити. И одатле у логор у Приједор.¹⁰ Е, кад смо дошли у логор, сутрадан је тражило све дјевојке, младе људе, да иду за Њемачку. А ми који нисмо били низашта остајемо. Жене и дјеца. То је све тако прошло, покупило што је ваљало, а тамо је код Влachine остало на пољима можда једно пет-шест до десет хиљада оваца, коза, крмака, коња, говеда, свега. И тамо распоредило младиће да чувају. Био је и Боро, мој брат. Није сам, било их је педесет-шесдесет. И сутрадан, покупило данас у логору, сутрадан покупи њих. Онда нас узме из логора, само седам дана био у логору. И оћера нас мјесто ових који су били већи момци до петнаест-шеснаест година. Њих оћерало за Јасеновац, а нас распоредило да чувамо то благо.

Ја сам ту провео два и по мјесеца. Под кров ушо нисам, коре крува видио нисам. Давало нам је крува ево како: двије киле курузног брашна на осамдесет и шест нас било. Један наш рођак био кувар, метлига за куvara. И скува пуру. И растањи пуру на сто. И изреже овако, као коцку шећера. Толико добијеш на дан. За вечеру нема ништа, за доручак нема ништа. То је било око дванаест до један, до два сата.

За два и по мјесеца нисам ушо под кров, нисам лего да заспим. Даноноћно чуваш. Онда нам подоштре (наоштре – Б. Р.) лијескове клипове, измјере нас колко смо високи. И сад кад ја стојим, он дође измјери мени одавде доље у земљу (показује од браде до земље). Заоштри доле тај штап, заоштри овдје (горњи дио штапа – Б. Р.) и овдје упре (у доњи дио браде изнад врата – Б. Р.). Гдје год макнеш убоде. Ми смо то преживјели два и по мјесеца. Ја четири године нисам се ни опро, нити сам се пресвуко. Што сам однио на себи, кад смо попаљени, гаћице (хлаче, панталоне – Б. Р.) и кошуљу од ћетена и од конопаља, жене што су ткале, то ми је било да 1945. године кад ми је дошао зет из Стојаковића. Из Њемачке, био оћеран у Њемачку са Козаре. Онда нам је донио одјелце па смо се обукли. А могао сам, гдје год да се ухватим, пуну шаку ушију (вашки – Б. Р.) скинути са себе. Кад сам се пресвуко ниси могао иглом убости да нема ране.

Кад смо дошли из логора, кући, концем десетог мјесеца, ни гдје ући, ни шта обући, ни шта обути, ни гдје лећи, ни шта појести, ништа. Погорило је све. Нигдје ништа. Ми кад смо дошли из логора, ми смо дошли на воће. Нема куће. Нема штале. Нема свињца. Онда било у Пери-

10 У кругу фабрике за производњу цигле – Циглана (Прва крајишка творница цријепа и зидне цигле Приједор, подигнута 1926. године), формиран је „логор на Циглани“. Кроз тај логор прошло је око 14.500 Срба.

ној равни тамо под Превијом. Био стан у нас, па била нека колиба – пет метара дугачка, два и по широка. И то стриц Ново мој, он једини дошо из Њемачке кући. Тако да он каже, синовче ајде дођи вамо. Видим да нико више неће нам доћи. Ово све у Јасеновцу изгинуло, побијено. Који су били у Њемачкој у ропству, ти су дошли. Каже – да ми теби доћерамо, пошто имаш мање чељади, из Перине равни колибу. А њему доћерају из Поља, доље гдје је Нове Којића кућа, више цркве. А стрицу Обраду одемо и развалимо код цркве пола ладаре, била ладара преко 15 метара дугачка. Синови, сви су хтјели кад заједно иду цркви да ручају скупа. И отпојимо (одвојимо – Б. Р.) пола ладаре и доћерамо.

– Како сте ослобођени из логора? (Б. Р.)

Најприје дошо овдје један Мато Клечина. Пустео општину Ивањску из логора. Наводно, цабе општина кад нема народа. Већином био српски живаљ. Онда су четници наредили да се пусти и овај други дио народа. Онда су они нас пустили све.¹¹ А ми који смо остали код блага тамо, док год није распродано, нису нам дали ићи. Ми смо још мјесец дана, скоро мјесец и по остали послјеје народа. Нас осамдесет и шест. Реко нама стожерник, каже: Јел имате момци који случајно своје стоке да сте доћерали? Немамо, ће је Приједор, ће смо ми. Изаберите, каже, ко ће шта поћерати кући. Ја и брат доћерали два вола, четри козе, то нам дао сатник. И након недељу дана дође жена, ми тамо код млина били у оним крчевинама, чували благо. И два четника, стражари, патрола, а из Верића жена. Од мога школског друга мајка. И шта ћу ја рећи њој кад она дошла и само зовну „Бојане, дођи мени“. И он (во – Б. Р.) само обазре се и рикну и дође њој и она њему руку цијелу даде уста и он неће ујести. И метну главу на њу. Зна се да је њезино. Друга једна из Ламовите дошла, оћерала другог. Дошла Пере Зрнића жена оћерала двије козе, познала да су њезине. Мати вели: подај нек носе, није то наше.

– Како су се понашали ти четници у патроли, да ли су злостављали народ? (Б. Р.)

Нису; оне су само њих довеле као патролу. Да би могли то узе-

¹¹ О томе како су локалне четничке јединице спасаваале логораше из „Циглане“ свједоче и други преживјели заточеници. Један од њих, Чедо Миличевић (1935) из Горње Бистрице, каже: „Из логора четници су нас пустили. И ми би били побијени да није било четника.“ – Интервју са свједоком урадио сам 21. марта 2019; Драго Поповић (1927) из Верића свједочи да је вођу тих четника Осту Радуља из Бистрице спасио од стрељања његов стриц, народни херој, Бранко Поповић. Остине четници нису чинили злочине, а и Остина породица је остала без иједне одрасле мушке главе, сви су страдали у геноциду. Прије него што ће прећи у четнике, Осте је био вођа једне партизанске десетине, да би 1943. кад је заробљен опет прешао у партизане и тако је дочекао и крај рата. – Интервју са свједоком урадио сам 21. марта 2019. године (Б. Р.).

ти од нас. Нису ништа. Ја 1946. године, ишли ми гањати оне зеленаше. Остаци четника, усташа, Њемаца, разне војске. Ишли преко Пискавице, вратили се преко Шимића. И наиђем тамо на Гугуновој главици, наиђем на човјека, чува двије краве. Видим ја, сједи он и карабин пред њим држи. И ја позно своју краву. Ја вабну (зовну – Б. Р.) њу „Перова дођи вамо“. Она погледа, рикну, и дође мени. Каже, још само једном ако речеш неће ти требати. Хрват. Али ја радио с тим људима у шуми, нисам ћео да правим невоље. Не знам гдје ће ме ко дочекати, иза букве убити. И тако то и остало.

– Ко је чувао стражу у логору? (Б. Р.)

Чували су војници од Бјеловара и од Вараждина. А ја сам то причао икс пута, да ми се није дало упитати како је којем име и одакле су право.

– Какав је био однос стражара према вама? (Б. Р.)

Знаш какав је био!? Ако не спавамо, дођу сељаци па се жале, поједе стока љетину. На једном мјесту чувају се волови, на једном бакови, на једном краве, на једном овце, на једном козе, на једном коњи, на једном крмци, доста тих чопора било. Па ако нађе да спаваш... Један је мене, за тога знам, али не знам како му име, усто (дигао – Б. Р.) и узео мене за руку и окрено се у чаврндију неколико пута, и онда ме пустио и ја сам отишао тамо седам-осам метара, тумбо се по земљи. А они поцркаше од смија (смјеха – Б. Р.).

– Да ли знате да ли је било злочина у логору? (Б. Р.)

Већином су мрли (умирали – Б. Р.) људи од глади. Није нико да је ишо убијати. Били су тамо ископали шанчеве по два и по метра и метнули даске, и сад иду сви заједно и женске и мушки. Чуче, да извинете, на оним даскама и врше нужду. Ко упадне доље, никад вађен није. Остао је у том шанцу. Чим се напуни, булдожер дође и затрпава, и копај други.

– Какав је био однос између Срба и Хрвата и муслимана послје рата? (Б. Р.)

Па, добар био. Никад није нико ником ништа реко. Ми смо мирољубиви и шутимо. Само ми је један реко, да смо ми дочекали оно злодјело као што сте ви од нас, ми би направили вама невољу кад смо добили власт. Реко видите, ми нисмо. Нисмо ништа.

323.281(497.11)“1944/1945”
341.322.5:061.1(497.11)“2009/2016”
321.74-058.6(497.11)“1944/1945”

COBISS.SR-ID 280096268

*Марија Илић*¹
Београд

ИСТРАЖИВАЊА ДРЖАВНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ТАЈНЕ ГРОБНИЦЕ ЖРТАВА РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ТЕРОРА ПОСЛЕ 12. СЕПТЕМ- БРА 1944. ГОДИНЕ

Апстракт: Рад доноси кратку анализу комунистичке репресије у Србији након Другог светског рата. Такође је презентован пресек истраживања Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године у Србији. Посебна пажња је посвећена југословенским жртвама репресије и ликвидације југословенских „народних непријатеља“, као и откривању масовних гробница.

Кључне речи: Србија, жртве, Државна комисија за тајне гробнице, политичка репресија, „дивља чишћења“, револуционарни терор

У државама источне и централне Европе падом комунистичког режима деведесетих година 20. века започет је процес суочавања с наслеђем из прошлости и успостављања правде у том смислу. Као једна од кључних тачака тог дуготрајног и болног процеса поставило се питање отварања тајних досијеа које су о грађанима водиле разне службе безбедности. Предмет посебног интересовања били су досијеи што су их о грађанима водиле поменуте службе из политичких и идеолошких разлога, због тога што су они били противници или барем неистомишљеници режима. У тим досијеима садржане су веома важне информације о појединачним случајевима, као и о методима и поступцима примењиваним у одређеном поступку. Отварање те архивске грађе носи вишеструке кори-

¹ Ауторка овог текста је радила у Државној комисији за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944, од њеног формирања Одлуком Владе Србије од 9. јула 2009. до предаје коначног извештаја о раду са свом пратећом документацијом Министарству правде 19. фебруара 2016. године.

сти: омогућује грађанину о којем је вођен досије да сагледа утицај тајних служби на његов живот или живот њему блиских особа, може послужити за покретање судског поступка рехабилитације, а посебно да помогне у разјашњењу природе и улоге тих служби у ауторитарним режимима, као и допринети сагледавању укупне прошлости одређене државе.

Суочавање са ауторитарним и тоталитарним наслеђем у Србији покренуто је доношењем Закона о рехабилитацији и Закона о реституцији и оснивањем Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године. То је било и више од онога што је тим поводом предузимано у неким другим државама. Четири мере за које се сматра да могу да допринесу утемељивању здравог демократског друштва – отварање архива, лустрација, рехабилитација и реституција – у Србији се успешно реализују захваљујући и раду Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године (у даљем тексту : Државна комисија).

Државна комисија формирана је по угледу на слично тело формирано 1990. године у Републици Словенији (*Komisija Vlade Republike Slovenije za rešavanje pitanja prikrivenih grobnica*) и на комисију формирану 1991. у Републици Хрватској (*Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava*).

Истраживање и објављивање грађе из архива служби безбедности, које је у многоме одмакло у бившим републикама СФРЈ, у Србији је доживело одређени помак након ангажовања Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године на прикупљању података и предавању извештаја о раду који ће бити коришћени у научно-истраживачке сврхе.

Објављивање грађе централизованог система полицијско-безбедносног апарата на крају и непосредно после Другог светског рата важан је покретач за коначно одређивање броја страдалих током рата и након 12. септембра 1944. године. Управо из тог разлога Државна комисија није имала задатак да се бави политиком и политичким догађајима из рата. Став Владе Републике Србије био је да се поименице наведу жртве револуционарног терора на територији Републике Србије, да се пронађу и обележе стратишта и гробишта на пристојан начин. Војнобезбедносна грађа, која је била кључна у откривању идентитета жртава, на основу одлуке Владе Србије донедавно је била доступна само државним комисијама.²

² Влада Републике Србије, на седници 9. јула 2009. донела је Одлуку о оснивању Државне комисије за проналажење и обележавање свих тајних гробница у којима

Једна од основних одлика рада Државне комисије била је управо јемство за свестраност и непристрасност. Према мишљењу председника Државне комисије за тајне гробнице, проф. др Слободана Марковића, и других историчара који су се бавили том темом, такав приступ нудио је валидну гаранцију да су сва питања у раду Државне комисије сагледавана свестрано, „без икакве идеолошке и политичке пристрасности“. Из тог разлога Државна комисија је у свом истраживању добила на увид у београдским архивима (највише у Војном архиву и Архиву Србије, грађа БИА) релевантну документацију што се односи на страдање становништва и војних лица у Србији након 12. септембра 1944. године.

После уклањања Александра Ранковића 1966. године са свих државних и партијских функција уследило је својеврсно „чишћење“ и уништавање документације Службе државне безбедности. Новија сазнања о обиму доступне грађе указују да је већи део, ипак, сачуван.³

Државна комисија је користила искуство других државних органа који су се бавили сличним питањима и научну методологију у пописивању страдалих особа.

Архив Србије је био од велике користи када је реч о утврђивању броја жртава, пре свега захваљујући достављању документације Безбедносно-информативне агенције пошто је, поред осталог, била опскрбљена разноврсним тематским списковима. Од користи је била и грађа у Војном архиву и Историјском архиву Београда, као и грађа других архива на територији Републике Србије. Захваљујући томе Државна комисија је прикупила и објавила на свом интернет сајту информације о више од 60.000 жртава ликвидираних после 12. септембра 1944. од југословенских власти и утврдила постојање више од 200 гробница на територији Републике Србије.

+++

На основу налаза Државне комисије може се јасно утврдити сценарио постреволуционарног терора који је имао неколико фаза. Многе

се налазе посмртни остаци стрељаних после ослобођења 1944. године (скраћено Државна комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944), чија је конститутивна седница одржана 12. новембра 2009. године. У том циљу, Влада Републике Србије на седници 29. априла 2010. донела је Одлуку о скидању ознака тајности са докумената из надлежности владе, а односе се на чињенице када, где, како и колико је особа побијено на територији Србије после 12. септембра 1944. године.

3 Више о уништавању архивске грађе Службе државне безбедности (СДБ) у: Срђан Цветковић, „Како је спаљено пет километара досијеа УДБ-е“, *Архив*, 1/2–2008, Архив Југославије, Београд 2008, 71–85.

исповести и судбине врло су налик једне другима. Сличан процес ликвидација и репресије над политичким и класним непријатељима одвијао се мање или више у свим варошима и насељима на територији Србије, само је интензитет репресије зависио од локалних прилика и особина личности из репресиивног апарата. По ослобођењу, у главним центрима одмах су успостављани локални органи Одељења за заштиту народа (Озна). Затим су, према дојавама или унапред сачињеним списковима, наводни народни непријатељи и колаборационисти хапшени и затварани у истражне затворе, импровизоване у подрумима већих приватних кућа или државних установа и у касарнама, пошто су предратни затвори већ били препуни. Поступци при хапшењу и одређене тортуре којима су биле изложене жртве познати су као дивља чишћења.⁴ У њима су ухапшеници подвргавани тортурама приликом ислеђивања (по угледу на Народни комесаријат унутрашњих послова – Народный комиссариат внутренних дела или НКВД), а признање изнуђивањем је на суду сматрано валидним. Често би приликом ислеђивања одређених особа долазило до озбиљних повреда, па и смртних исхода. Након неколико дана или недеља, ређе после месец и више дана, жртве су у групама од 15 до 30 особа, чак и голе или само у доњем вешу, одвођене на локације у близини одређене вароши и ту стрељане. Понекад су ликвидирани и у самом затворском кругу или касарни. Стрељања су обично обављали припадници одељења Корпуса народне одбране Југославије, углавном групе од десетак војника. Породице које су посећивале места ликвидације грубо су растериване, а касније им је долазак на таква места уредбом био забрањен, као и достојанствено сахрањивање жртава. О стрељаним особама од краја новембра 1944. године војни судови су издавали саопштења. Ређе су се извештаји о тим ликвидацијама

4 Термин *wild cleanings* (дивља чишћења) за вансудске ликвидације особа оптужених за колаборацију на завршетку Другог светског рата одомаћио се у литератури о политичкој репресији у Источној Европи. Видети у: С. Цуртоис, Н. Вертх, Ј. Пане, А. Пацковски, К. Бартошек, Ј. Л. Марголин, *Црна књига комунизма*, 232. Водећи југословенски комунисти (Јосип Броз, Едвард Кардељ, Александар Ранковић и други) такође често користе термин „чишћење“, „велико чишћење“ итд. Комунистички челник Јосип Броз Тито септембра 1944. захтева да му се пошаљу крајишке дивизије „да очистим Вршац од швапских становника“; такође, један од Брозових најближих сарадника Едвард Кардељ у једној депеши маја 1945. каже: „... немате посебног разлога бити спори у чишћењу као досад“, а у говору у Кумровцу маја 1945 године. Броз поново наглашава: „Ми смо очистили ову земљу не само од њемачких завојевача већ и од домаћих изрода“ – Ј. Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946*, Zagreb 2006; 276; V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Beograd 1983, 145; Кардељева депеша у: *Poročilo komisije Vlade republike Slovenije za rešavanje pitanja prikritih grobišč 2005–2008*, Ljubljana 2009.

појављивало у локалној штампи, и то углавном у појединачним случајевима. Локална опуномоћства Озне, као и окружни народноослободилачки одбори, од 1946. у више наврата су сачињавали евиденцију о стрељаним особама и народним непријатељима, у виду спискова, „књига стрељаних“ и „књига антинародних елемената“. Рођаци и потомци стрељаних готово по правилу су од тадашњих власти и служби безбедности још годинама трпели различите психичке, па и физичке тортуре и притиске.

Сакупљање целокупне постојеће грађе, како оне познате, тако и оне што је носила ознаку поверљивости у архивама Безбедносно-информативне агенције, Војнобезбедносне агенције, Војном архиву, Архиву Србије, Историјском архиву Београда и другде на територији Републике Србије, употпуњавано је и доступним усменим сведочењима и личном документацијом уступљеном Државној комисији за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године. У архивској грађи Бие предатој Архиву Србије нашли су се детаљни спискови, досијеи и читаве укоричене „Књиге стрељаних“, „антинародних елемената“ и „непријатеља данашњице“, како су били етикетирани од шрипадника Озне. У овим документима, као квалификација, поред имена ликвидираних, налази се сасвим штуро образложење: ДМ (Покрет Драже Михаиловића), Српска државна стража, Здружена борбена организација рада (ЗБОР Димитрија Љотића), народни непријатељ, јатак или сарадник. За жене: шпијунка, јатак, проститутка. Нажалост, није био редак случај да су се међу стрељанима нашле и малолетне особе. У процесу кажњавања колаборациониста и ратних злочинаца било је случајева да грешком буде стрељана погрешна особа са истим именом и презименом као и „осмњичена“, а потом се у извештају каже: „... нема везе, и он је био непријатељ данашњице“.⁵ Такав вид обрачуна са неистомишљеницима у самом почетку ослобођења земље, спровођен од припадника Озне и војних јединица, био је нелегитиман и анархичан да би, временом, ушао у легалне и институционализоване токове.

Стрељане су најпре евидентирали локални органи Озне и народноослободилачки одбори, а касније су спискови достављани вишим инстанцама Службе безбедности. У стварању слике о емотивном набоју ослободилаца посебно је значајно сведочење Момчила Дугалића, тадашњег челник Озне у Београду; „Сећам се да сам рекао себи да, ако останем жив, морам да посетим Бањички логор. Октобра 1944. отишао сам на Трошарину, тамо су тада били пашњаци са овцама, кренуо на Бањицу

⁵ Архив Србије, Архивска грађа БИА, списак 1, фасцикла 154, Списак ликвидираних антинародних елемената, стр. 9.

и прва особа на коју сам наишао била је препуна докумената побијених родољуба. Од улаза до дна собе више од једног метра висока гомила! Како онда да не хапсимо и не судимо злочинцима?“⁶

Током 1946, а нарочито после сукоба са Информационим бироом 1948. године, месни органи Озне добили су задатак да све спискове среде и извештаје доставе вишим инстанцама, највероватније због мапирања „унутрашњих непријатеља“ у које су потенцијално убрајани и чланови породица стрељаних.⁷

О томе да су и чланови породица такође били у опасности, поред осталог, сведочи и доказује један документ Озне: „Уколико у току чишћења наиђете на случајеве да поједине породице одржавају везу са четницима у шуми, онога на кога се сумња да одржава везу – стрељајте најконспиративније, а породици забранити кретање из села и обавестите је да је стрељани упућен у логор“.⁸

Озна и од 1946. и њена наследница, Управа државне безбедности (Удба), пуних су осам година, све до 1952, деловале без икаквих уставних и законских овлашћења. „Овакво деловање одређене војне групе најбоље илуструје изјава председника Државне комисије за тајне гробнице убијених Слободана Г. Марковића, који је цитирао енциклопедије Београдског издавачко-графичког завода из 1976. године: 'УДБА од средине 1952. године више није војна формација и од тада своје задатке врши у оквиру Устава и законима утврђених овлашћења...' Реч је о истраживању рада формација које су деловале ван уставних и законских овлашћења пуних осам година након Другог светског рата.“⁹

Према подацима стручњака што су изучавали то питање, међу страдалима био је велики број невиних људи, што је задатак Комисије чинио још осетљивијим и још одговорнијим. Пошто је реч о страдалим

6 Исповест Момчила Дугалића, *Nedeljni telegraf*, 17. октобар 2001, стр. 15.

7 Опуномоћеник Удбе за Посавотамнавски срез Милутин Поповић позива се на Упутство ст. пов. 1439/1948. којим се тражи од врха Озне да се доставе сређени и попуњени картони за осуђене или стрељане особе у периоду 1941–1948. година. Лука Драгојловић, опуномоћеник Рачанског среза за Бајину Башту се позива на Упутство бр. 1851 од 9. новембра 1948, док опуномоћство Љубићког среза има исте захтеве према Месном народно-ослободилачком одбору Рошци итд. – АС, Архивска грађа БИА, фасц. 140, Збирка докумената о активностима четника, 16 спискова четника ДМ који су ликвидирани по ослобођењу; ИАБ НОО Рошци, К-1, рег. бр. 1134/46.)

8 Опуномоћник 47. дивизије, Ћуприја, 15. новембар 1944. године, ВА Београд, фонд Војнобезбедносне агенције, грађа Одељење заштите народа, К-11, Ф-1.

9 Архив Југославија, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Попис оптужница и пресуда, Председништво СФРЈ, Савезно извршно веће.

особама, са докумената до којих је Државна комисија за тајне гробнице дошла преузимајући су сви адекватни подаци на основу од којих је могао да се формира одређени досије. Коришћени су подаци: име и презиме, име оца, година и место рођења, националност, место пребивалишта, занимање, као и датум и место страдања. Националност је пописивана као категорија која активно учествује у опису идентитета једне личности. Њено навођење представљало је обавезан детаљ на многим документима са којих је скинута ознака државне тајне.

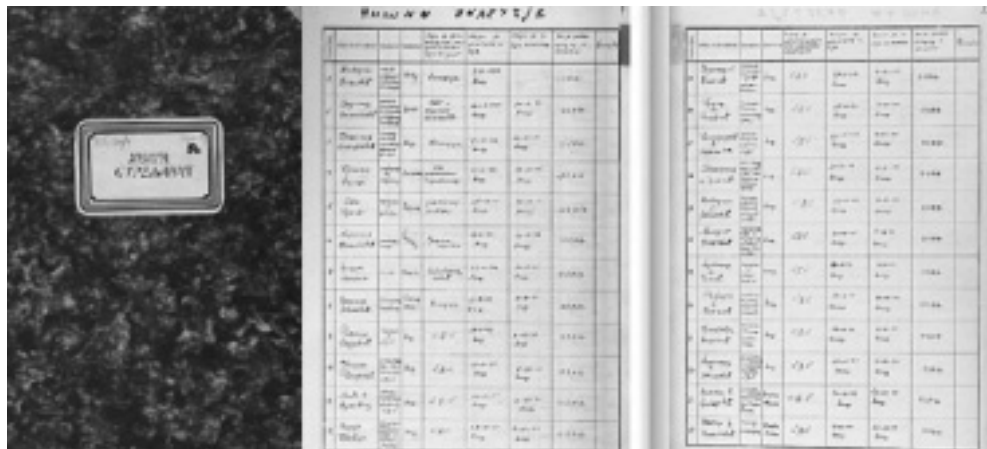
Државна комисија је након завршетка рада објавила све податке о тајним гробницама стрељаних након 1944. године са тачно назначеним локацијама тајних гробница насталих након септембра 1944; о томе постоје доступни подаци са списком свих страдалих југословенских жртава револуционарног терора. Кад је реч о побројаним жртвама, Државна комисија за тајне гробнице пружала је велику помоћ у поступцима проглашења несталих или умрлих у процесима вођеним пред основним судовима, као и у процесима рехабилитације од виших судова на целокупној територији Републике Србије. Судови су се обрађали дописима Државној комисији са разноразним питањима о откривању идентитета појединих особа, потом осликавању околности под којим су жртве страдале од комунистичког терора, као и самих локација где су спровођене егзекуције. У ситуацијама са којима су се судови суочавали, рецимо, да не постоји ниједан живи сведок што би посведочио страдања одређене особе што се догодило више од 70 година раније, а суд није поседовао одговарајућу документацију о томе, од велике важности били су документи што их је Државна комисија уступала судовима говорили су о постојању те жртве.

Многи процеси вођени пред основним судом у поступцима проглашења нестале особе коначно су могли да се окончају издавањем одговарајућег решења, како би се потомцима омогућило да упише своје страдале у матичне књиге умрлих. Тиме су и процеси рехабилитације могли да буду настављени, као и да буде враћено извесно достојанство жртвама пружањем права на рехабилитацију. Тиме је начињен велики искорак и у друштвеној рехабилитацији.

Најзначајније откриће за пописивање југословенских жртава страдалих од комунистичког режима представљале су *Књиге стрељаних*¹⁰ за нишко, топличко, крушевачко, лесковачко, пиротско и врањско подручје, јер показују да су у првим месецима након ослобођења, у октобру и новембру, спроведена и евидентирана стрељања југословенских држављана. Тај процес евиденције ухапшених „народних непријатеља“, етикети-

10 АС, Фонд БИА, списак 4, фасцикла 53, Књига стрељаних.

раних и као „агенти“, или „Дража Михаиловић“ или „пољска стража“, показује да су се, под окриљем одређених војних формација, пре свих припадници Озне, победници разрачунавали са неистомишљеницима.

По датумима се може уочити да су ликвидације спровођене одмах по ослобођењу.

- нишко подручје: од 7. 10. до 28. 11. 1944. године стрељано је 227 особа;
- топличко подручје: од 24. 11. до 10. 12. 1944. године стрељано је 211 особа;
- лесковачко подручје: од 7. 11. до 16. 12. 1944. године стрељано је 336 особа;
- крушевачко подручје: од 23. 10. до 13. 11. 1944. године стрељано је 188 особа;
- врањско подручје: од 23. 10. до 4. 12. 1944. године стрељане су 33 особа.

Књиге стрељаних постојале су за сваки округ, укоричене су, и у њима су вођене прецизне евиденције о стрељанима без судске пресуде, само по налогу Озне. Те књиге сведоче да су стрељања била систематска и масовна, нимало случајна, и слична документација не постоји нигде у Европи.

Како се може видети из књиге стрељаних за подручје Ниша, Лесковца, Пирота..., подаци о жртвама уписивани су по колонама: име и презиме, занимање, одакле је жртва, којој организацији и установи је припадана, када је и где ухапшена, када је и где кажњена и ко је донео одлуку о казни. У последњој рубрики свуда редовно стоји Озна.

Међу стрељанима има земљорадника, учитеља, адвоката, свеште-

ника..., а навођене су и бројне уопштене оптужбе – „везе с Немцима“, „комесар села“, „радила у немачкој болници“, „народни непријатељ“.

Претпоставља се да је у таквом тоталитарном режиму тајна полиција имала претензије да о свима зна све, „из безбедносних разлога“, а нарочито ко потиче из породице у којој је неко стрељан. То је увек могао да буде згодан изговор за компромитовање непослушних.

Посебну важност за употпуњавање слике страдалих југословенских држављана представљају три књиге из Фонда БИА са списка 10, где су појединачно наведена имена особа са местом становања, занимањем, датумом хапшења и датумом стрељања на територији града Београда. Реч је о списковима под називима:

- Списак антинародних елемената – Контролна књига
- Попис стрељаних лица
- Књига притвореника од 20. октобра 1944. године до краја 1944. године.

У Београду као престоници државе владала је специфична ситуација. Овај најважнији центар српске реакције, како се то говорило, требало је с посебном пажњом очистити од „ненародних елемената“. Успостављање народне власти пратио је дивљи обрачун са актерима културног, политичког и јавног живота и супарничког покрета пораженог у грађанском рату. У највећој тајности, под окриљем ноћи, стрељане су све особе које се нису приклониле новој власти. О почетку стрељања најсликовитије говори сећање академика Дејана Медаковића: „Последње недеље октобра 1944. најпре су званично (преко радија и штампе) позвани сви неокаљени чувари јавног реда и мира да се врате на посао. Верујући у добре намере нових власти јавило се више стотина жандарма, писара, дактилографа и других. Међутим, сви су сабрани, без селекције у велику касарну Гарде на Дедињу, лишени униформе (остали само у доњем вешу) и стрељани. Само петорица су успела да побегну, а двојица су долазила код мене у Музеј Кнеза Павла, где сам од 1. марта 1942. радио као кустос, да ми причају о стрељањима. Стрељања су вршена вез суђења и осуде, а спискови су на брзину прављени међу онима, који су пали у ову клопку.“¹¹

Кад је реч о пописивању жртава на територији округа београдског, посебну важност за наше истраживање имала је грађа у Историј-

¹¹ Дејан Медаковић, *Ефермис*, II, Београд 2003, стр. 283; Љ. Тешић, *Црвени ураган над Београдом*, фељтон, *Глас јавности*, 7. децембар 2003; Милан Л. Рајић наводи да је Дика, један од официра што је учествовао у стрељању тих особа, касније постао мајор и командант заводске милиције у КПД Сремска Митровица – *Српски пакао у комунистичкој Југославији*, Београд, 1991, стр. 262.

ском архиву Београда¹², а значајан допринос пописивању дала је и грађа матичних књига умрлих вођених од 1946, али са накнадним уписима за ликвидираних од 20. октобра 1944. године. За град Београд, те матичне књиге умрлих су архивирани у свим градским општинама и прегледаване су ради сачињавања коначног пописа југословенских држављана страдалих од комунистичког терора.

Типичан пример табеларног прегледа страдања југословенских држављана на територији Војводине представља документ који је био од великог значаја за формирање слике о сумарном броју жртава. Реч је о особама које су ухапсили или стрељали органи Озне на територији Војводине у периоду од ослобођења, од октобра 1944. до 20. јуна 1945, уз пратећи кратак извештај о ратним злочинима и самовољи у кажњавању ратних заробљеника на територији Срема и Славоније од припадника војних јединица. Тај документ Озне за Војводину садржи прегледан списак 14.069 грађана – најмање 10.360 њих стрељали су у првим данима ослобођења припадници Озне и војске (недостају сви они што их је стрељала војска).¹³ Овај сумаран преглед може допринети прецизнијем сагледавању броја ликвидираних грађана на територији Војводине.

ОДЕЉЕЊЕ ЗАШТИТЕ НАРОДА (ОЗНА) ЗА ВОЈВОДИНУ ФЕДЕРАТИВНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ Бр. пов. 731 20. 06. 1945. Нови Сад ОЗНА МИНИСТАРСТВА НАРОДНЕ ОДБРАНЕ ФЕДЕРАТИВНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

У прилогу вам шаљемо преглед ухапшеника прошлих кроз затвор и стрељаних од ослобођења до 20. VI 1945 г. на територији Војводине. Укупан број стрељаних Хрвата у Срему знатно се повисио, у односу на укупан број стрељаних Срба, грешком учињеном у Вуковару, где је ОЗНА-а за Срем на своју руку стрељала 105 Хрвата /усташа и агента/. Због ове грешке, а нарочито због неискрености, смењен је начелник ОЗНА-е за Срем.

Смрт фашизму, слобода народу!
НАЧЕЛНИК Одељења заштите народа за Војводину
Мајор Петар Релјић

¹² ИАБ, грађа Срески народни суд, грађа НОО, Конфискација имовине народних непријатеља.

¹³ Архив Србије, Фонд БИА, списак 5, фасцикла 75, Преглед ухапшених, прошлих кроз затвор и стрељаних од ослобођења до 20. јуна 1945. године на територији Војводине.

ПРЕГЛЕД УХАПШЕНИКА ПРОШЛИХ КРОЗ ЗАТВОР И СТРЕЉАНИХ ОД ОСЛОБОЂЕЊА ДО 20. ЈУНА 1945. НА ТЕРИТОРИЈИ ВОЈВОДИНЕ

Одељење Отсек за Банат до формирања одељења ОЗНА-е за Округ Панчево и Петроград

Одељење Отсек за Банат Окружно одељење Петроград
Четници 179, Недићевци 7, Љотићевци 7, Усташе 0, Активисти окупатора 27, Ратни злочинци 257 Гестаповци 0, Агенти 194, Шпијуни 25, Саботери 5, Дезертери 40, Културбунд 241, Белогардејци 45, Пљачкаши 7, Чланови Гвоздене гарде 3, Укупно по решењу 561+149.

Укупно по националности 1989, а стрељано лица по националностима 9069.

Немци стрељани од наше војске који нису прошли кроз затвор 5000.

Структура жртава

Кад је реч о структури југословенских жртава, она се може сагледавати на неколико нивоа. Општи назив „народни непријатељ“ обухватао је све особе хапшене и ликвидиране по различитим основама. Па архивским списковима под тим називом наведени су и мушкарци и жене, цивили, као и војна лица. „Дивља чишћења“ народних непријатеља почела су у појединим крајевима већ у септембру 1944. године и интензивно спровођена до фебруара 1945. године. У том кратком периоду евидентиран је, пре свега, обрачун са политичким и класним непријатељима револуције. Најупечатљивији пример пописивања жртава нуде управо спискови стрељаних грађана.

Попис страдалих

Почетком новембра 2011. започео је и пројекат израде електронске базе података како би у савременој и ефикасној форми широј јавности и свим заинтересованим грађанима и институцијама били представљени подаци до којих је дошла државна комисија. Изабрани формат подржава прилоге са фотографијама, документима и омогућава израду брзе и квалитетне статистике страдања по различитим категоријама. Подаци показују колико је припадника које националности страдало, под којом ква-

лификацијом су стрељани или чијим су одређеним формацијама у рату припадали и у ком старосном добу су убијени. Захваљујући ангажовању великог броја сарадника и волонтера из целе Србије, као и финансијској помоћи Министарства правде, под чијем окриљем је и радила Државна комисија за тајне гробнице, прикупљени су подаци за више од 60.000 особа југословенских грађана страдалих у послератним ликвидацијама од комунистичког терора. Такође Државној комисији је уступљена база података Анкетног одбора Скупштине Аутономне Покрајине Војводине (2003–2008), и та је грађа такође третирана у процесу израде јединствене базе података о жртвама. На основу свега тога сачињен је детаљан попис жртава. Пописано је око 35.000 људи убијених без суђења, још 2.000–3.000 стрељаних по судским пресудама, што документују записници војних судова, и око 24.000 грађана ликвидираних или умрлих у логорима. Махом је реч о фолксдојчерима по Војводини, што је очито из књига логораша.

Структура жртава према начину страдања

Од укупног броја жртава на територији Републике Србије унетих у базу података 53.191 особа се води као убијена, а 6.440 као нестали грађани. Веома мали број грађана је осуђен на смрт, свега 2.800, док се сви остали воде као ликвидирани без суда или страдали у логорима. Од укупног броја жртава, око 50 одсто је стрељано без суда, око шест одсто је осуђено на смрт, а 44 одсто је страдало у логорима или у затворима.

Структура жртава према окрузима

Посматрано по окрузима где су жртве страдале на територији Републике Србије, највише је података за страдале за Београдски округ, потом за Јужнобачки, Јужнобанатски, Севернобанатски, Моравички и друге. Осуђени на смрт или они што им је суђено најбројнији су у Јужнобачком, Сремском и Београдском округу. У укупан број страдалих после 12. септембра 1944. године, урачунали смо и логораше; углавном у војвођанским окрузима, а према броју страдалих у централној Србији на првом месту је Београдски округ, следе Моравички, Златиборски, Јабланички, Тимочки и др. У унутрашњости је међу кажњенима, за разлику од Београда, где претежу сарадници и припадници администрације Милана Недића, удео оптужених по основу сарадње с покретом Драгољуба Драже Михаиловића далеко већи, што је, на неки начин, и логично,

пошто је Београд био административни центар Србије, а провинција жариште Равногорског покрета.¹⁴ У евиденцији Београдског округа од 20. октобра 1944. до краја 1945. године под ставком убијени води се 3.260 грађана док је несталих 419; укупно 3.679 особа.

Структура жртава према националности

Када се жртве страдале на територији Републике Србије (60.767) разврстају према националности, то изгледа овако: Срби (31.721), Немци (17.886), Мађари (7.092), Црногорци (158), Русини (150), Словаци (145), Руси (143), Јевреји (134), Словенци (132), Румуни (83), Албанци (1.365) док за 1.758 особа није уписана национална припадност.¹⁵

Према стрељањима и смртним пресудама, највише је страдало Срба, Немаца, Мађара, Албанаца, Бошњака, Хрвата и других. Међутим, код умрлих у логорима, као последице тешких услова и болести, у огромној већини претежу немачки фолксдојчери, што их чини најбројнијим и у укупном збиру. Кад је реч о укупном броју страдалих Немаца (17.886) око 30 одсто жртава чине жене умрле или убијене у логорима од октобра 1944. године. Најпре је спроведена операција „Јесен“, када је стрељано око 15.000 фолксдојчера, а касније су у логоре на отвореном простору током зиме спроведени и жене, деца и старци и ту је у нељудским условима умрло или ликвидирано на хиљаде људи. Када се томе придода и број страдалих Мађара, процењује се да је у Србији било негде од 30.000 до 35.000 жртава међу припадницима такозваних непријатељских маћина.

Структура страдалих грађана према политичкој припадности

Према документацији доступној Државној комисији за тајне гробнице, највише цивила је означено као *колаборанти* и као *народни непријатељи*, затим следе *симпатизери*, *припадници* и *сарадници ЈВуО*, *сарадница* и *припадница бошњачких милиција* на територији Косова и Метохије,¹⁶ док су у Војводини најбројнији немачки и мађарски цивили

14 Срђан Цветковић *Између српа и чекића*, књига 1, *Ликвидација народних непријатеља*, Београд 2006, стр 173.

15 Електронска база жртава Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944.

16 АС, фонд БИА: списак 3, фасцикла 113, Ратни злочини на КИМ, фасцикла, 135 – Срески комитет у Призрену, Ораховцу, Сувој Реци, Урошевцу и Приштини; спи-

оптужени за колаборацију и учешће у окупационим формацијама, али уз изненађујући знатан број Срба *народних непријатеља и припадника ЈВуО*, пре свега у Банату, с обзиром на пасивност и малобројност поменихте организације на том терену.¹⁷

Социјална структура страдалих грађана

Нарочито су интересантне чињенице о томе ко су били страдали према занимању и социјалној структури. Оне најбоље осликавају структуру жртава и критички оријентисаном читаоцу сведоче о томе који спој је највише страдао непосредно после ослобођења.

На мети је, пре свега, био грађански слој: чиновници, трговци, индустријалци, занатлије, свештеници, сеоске газде, као и сви они што су на било који начин били ангажовани у предратној и ратној државној администрацији. Према броју страдалих предњаче у односу на заступљеност у друштвеној структури: занатлије (2.771), трговци и кафеџије (921), домаћице (3.809), жандарми (2.052), адвокати и судије (119), чиновници (1.052), ученици и студенти (449), учитељи и професори, инжењери (367), сеоски кметови, председници општина и начелници (286), официри (857), свештеници (162), индустријалаци и предузетници (151), глумци и други уметници (79), радници (828), лекари и апотекари (102), новинари (70).¹⁸

Национална и социјална структура особа страдалих због политичких деликата временом се мењала, као и број страдалих грађана по републикама у СФРЈ у складу са сложеним и заплетеним политичким факторима, кроз смењивање периода „чврсте“ и „меке“ руке и уз разне националне, верске, идеолошке и друге спровођене симетрије политичког прогона.

Структура жртава према старости

Нажалост међу страдалима жртава било је много деце, чак 4.636 (11 одсто), изузетно велики број жена, као и особа старијих од 66 година

скови одметника; фасцикла 139 – Државни апарат на КИМ за време окупације и непосредно после ослобођења – списак лица са подацима СС формације и други антинародни елементи на Косову и Метохији, Гњилане.

¹⁷ Архив Војводине, фонд 183, Картотека ратних злочинаца, Књига стрељаних – Срби, Мађари.

¹⁸ Електронска база жртава Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944.

– 8.611. Ови бројеви сведоче, пре свега, о великој смртности у логорима у Војводини; при томе ваља имати у виду да су нејач, жене и старци били најмање отпорни на климатске и друге сурове логорашке услове.

Према логорашким књигама највише грађана је страдало током зиме 1944/45. године. Најбројнија старосна група је била у доби 45–65 година – 13.911 (33 одсто), затим од 31 до 45 – 8.401 (21 одсто) и 18–31 година – 6.812 (11 одсто)

Локације

По завршетку рада Државне комисије за тајне гробнице 2018. године евидентирани су, на основу доступне документације, пријава грађана и изјава сведока, 222 локације тајних гробница. Испитано је и снимљено неколико локација и обављене су ексхумације. Укупно су до сада детаљније истражене 33 локације и саслушано на десетине сведока у Зајечарском, Рашком, Ваљевском, Шумадијском и Мачванском округу, у Београду, као и у Севернобачком округу у Војводини.

Највећи проблем са којим се суочавала Државна комисија за тајне гробнице представљао је недостатак организационо-техничких средстава за рад, што је значајно успоравало истраживања на терену и снимања локација и изјава сведока. Велики проблем код лоцирања тајних гробница представљао је и проток времена а што се тиче сведока – или су били већ у позним годинама или их уопште и није било.

Краљево: Једна од већих локација где су обављане егзекуције, обележена омањим дрвеним крстом од локалних власти током деведесетих година прошлог века, била је поток поред Ратарске школе. Према речима сведока и појединих актера, као што је бивши припадник бивше Озне извесни Јовичић, ту су довођени заточеници из затвора у граду и ликвидирани у потоку. Више десетина грађана је довођено у групама, само у доњем вешу, и били су везани телефонском жицом.

Бољевац – *Поток Змијанац*: Према пријави Државне комисије за тајне гробнице која је својим теренским истраживањем 30. септембра 2010. године потврдила наводе сведока о постојању гробнице на локацији *Поток Змијанац*, Виши суд у Зајечару је коначно 14. јула 2011. покренуо поступак ексхумације. За обављање тог поступка, као и за стручну форензичку експертизу ангажован је тим Института за форензику из Ниша. Обављена је и прва сахрана посмртних остатака. Према тврдња-

ма сведока и нашим сазнањима на крају процеса ексхумирано је око 40 скелета у две или три гробнице. Због обавезе судије и одласка на одмор форензичара одложено је даље испитивање терена на ливади изнад потока где би, према речима одређених сведока, требало да се налазе још две мање гробнице.

Крагујевац – „Фијат“: Истражни судија Вишег суда у Крагујевцу Зорица Ђурић 9. децембра 2011. године обавестила је Државну комисију за тајне гробнице да је након више налаза костију на локацији код паркинга зграде „Енергетике“ решила да обустави грађевинске радове јер људски и морални разлози налажу да се према људским остацима односимо на цивилизован начин. Истрагу је поверила стручњацима Института за судску медицину из Београда. Судија Ђурић се консултовала о искуствима поводом процедуре ексхумације тајних гробница из времена с краја Другог светског рата и интересовала се како је протекла ексхумација тајне гробнице *Поток Змијанац* у Бољевцу. На основу досадашњих налаза утврђено је више десетина скелета и појединачних остатака на локацији паркиралишта код некадашње зграде „Енергетике“, на самом крају фабричког круга „Фијата“. Величина гробнице отприлике је 10 x 15 метара. Постоји основана сумња да је реч управо о тајној гробници насталој после Другог светског рата, где су покопана тела „народних непријатеља“ ликвидираних од револуционарних комунистичких власти. Ту сумњу додатно потврђује чињеница да је, након уклањања слоја земље на метар дубине, истраживачки тим Института за судску медицину, предвођен искусним антропологом др Маријом Ђурић и археологом Андрејем Старовићем, открио и гомилу недогорелих свећа. Такође се сазнало од појединих сведока да су се ту, у годинама после рата, окупљали потомци стрељаних и на том месту палили свеће. Чињеница да је ту изграђен паркинг, управо преко гробне јаме за коју се знало, додатно потврђује сумњу да је највероватније реч о гробници „народних непријатеља“ јер тако нешто не би било могуће да су ту биле кости особа стрељаних од фашиста. Дакле, шездесетих година прошлог века, приликом ширења фабричког круга тадашње „Заставе“, на том месту саграђен је и паркинг приликом проширења фабричког круга, иако се за масовну гробницу и пре тога знало. Том приликом, када је терен поравњаван, оштећен је површински слој масовне гробнице, па су се могли уочити само делови скелета, док су се на већој дубини указали комплетни скелети. Жртве комунистичког режима су, према досадашњим налазима, убијане баш на том месту и није било „сељења“ њихових тела, како се

гдегод спекулисало, јер су нађене чак и чауре метака које то потврђују.

Закључак

Државна комисија је испунила свој превасходни задатак, а то је достављање свих релевантних докумената и података о страдању свим државним органима, којима је то у њиховом раду било неопходно ради спровођења целисходних поступака рехабилитације и реституције. Сама комисија, као стручно тело што је своја истраживања заснивала на научно истраживачким методама, сва сазнања до којих је дошла користи само за процесе рехабилитације при вишим судовима на територији Републике Србије, док је историчарима који се баве проблематиком страдања у овом периоду дата могућност да се, користећи научна сазнања, усмеравају ка даљим методолошким испитивањима ове проблематике.

Значај рада државне комисије утемељен је управо на праву грађана да знају под којим околностима су убијени њихови рођаци и где су сахрањени; јер је држава у обавези да им то право и омогући. Како је навео Слободан Г. Марковић, цивилизацијски аспект државне комисије огледа се у томе да је у Србији дошло време да се држава суочи са питањима ауторитарне прошлости.

Осим историјске рехабилитације, управо радом и подацима о страдањима до којих је дошла Државна комисија омогућено је остваривање људског права на истину и приступ документацији о једној од најмрачнијих страна новије историје Србије – масовним стрељањима без суда од припадника комунистичког режима по ослобођењу 1944. године. Десетинама хиљада невиних жртава револуционарног терора и следеће ратне освете поново је враћено и само право на постојање, право на име и презиме, право на помен и гроб, што је основна цивилизацијска тековина која подразумева и достојанство људског постојања.

Овај текст управо је и посвећен свим невиним и обезгробљеним жртвама комунистичког терора побијеним без суда и пресуде; јер је, понављамо, једно од основних људских и цивилизацијских права – право човека на суђење, право на помен и гробно место. Можда је највећи бол и неправду за потомке жртава представљала чињеница да су деценијама били „обележени“ и да су о својим трагедијама морали да ћуте, или да шапућу или да се, у највећем броју случајева, стиде свог бола. Стога писањем о томе, јавним разговорима и трибинама и изношењем података у јавност данас чинимо више за невине жртве и њихове најближе него што су вероватно учинили формалне судске рехабилитације.

THE REPORT OF THE STATE COMMISSION'S RESEARCH
OF THE KILLED PERSONS AFTER 12 SEPTEMBER 1944

Summary

The article provides an intersection and analysis of former researches of the State Commission for Secret Graves, dealing with the lists of persons who was the victims of revolutionary terror as well as probing the locations of „secret graves“. It also analyses political, national, gender, age and social structure of nearly 60 000 killed and missing persons in in period 1944.-1945 in the Republic of Serbia.

Извори и литература

Архивска грађа

Архив Србије, Фонд БИА, списак 1, фасцикле 140 и 154

Архив Србије, Фонд БИА, списак 3, фасцикла 113, 135 и 139

Архив Србије, Фонд БИА, списак 4, фасцикла 53

Архив Србије, Фонд БИА, списак 5, фасцикла 72, 75 и 130

Архив Србије, фонд БИА, списак 10, књига 1–3

Војни архив, фонд Војнобезбедносне агенције, грађа Одељење заштите народа, К-11,

Архив Југославије, фондови: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Попис оптужница и пресуда, Председништво СФРЈ, Савезно извршно веће

Архив Војводине, Фонд 183, Картотека ратних злочинаца, Књига стреланих – Срби, Мађари

Историјски архив Београда, НОО Рошци, К-1, рег. бр. 1134/46

Историјски архив Београда, грађа *Срески народни суд, грађа НОО, Конфискација имовине народних непријатеља;*

Историјски архив Београда, Фонд 28, Окружни народни одбор округа Београдског;

Електронска база жртава Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године

Матичне књиге умрлих за територију града Београда вођене од 1. 1. 1946. године у општинама Звездара, Нови Београд, Савски венац, Вождовац, Раковица

Литература

1. Срђан Цветковић, „Како је спаљено пет километара досијеа УДБ-е“, *Архив*, 1/2–2008, Архив Југославије, Београд 2008.
2. Срђан Цветковић, *Између српа и чекића књига 1, Ликвидација народних непријатеља*, Београд 2006.
3. Стефан Кутро, Николај Верт, Жан Луј Пане, Андреј Паковски, Жан Луј Маржоли *Црна књига комунизма*, Београд 1998.
4. Jerca Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946*, Zagreb 2006.
5. Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Beograd 1983.
6. *Poročilo komisije Vlade republike Slovenije za rešavanje pitanja prikritih grobišč 2005–2008*, Ljubljana 2009.
7. Дејан Медаковић, *Ефермис*, II, Београд 2003.
8. Љубомир Тешић, *Црвени ураган над Београдом*, фељтон, *Глас јавности*, 7. децембар 2003.
9. Милан Л. Рајић *Српски пакао у комунистичкој Југославији, Трилогија комунистичких злочина*, Београд 1991.
10. Ispovest Momčila Dugalića, *Nedeljni telegraf*, 17. oktobar 2001.

А
Р
Х
И
В
С
К
А

Г
Р
А
Ђ
А

341.485(=163.41)(497.5)“1941”(093.2)
271.222(497.11)-772-553.48(497.5)“1941”(093.2)
271.222(497.11)-726.3-34(497.5)“1941”(093.2)

COBISS.SR-ID 280101388

Александра Мишић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида

СТРАДАЊЕ ЕПИСКОПСКОГ ДВОРА У ПАКРАЦУ 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: Геноцид над Србима, који је усташка власт Независне Државе Хрватске спроводила као државотворни пројекат, укључивао је потпуно уништење и затирање трагова постојања српског народа на територији коју је вековима настањивао. То се, осим српског становништва, првенствено односило на сакралне објекте Српске православне цркве; они су пљачкани, рушени, претварани у римокатоличке богомоље, а неретко су били места спровођења масовних злочина над Србима. Овај рад говори о судбини Епископског двора у Пакрацу и поткрепљен је до сада непознатом архивском грађом.

Кључне речи: НДХ, Српска православна црква, Западна Славонија, Пакрачко-славонска епархија, Пакрац, епископски двор.

Брзина којом се по успостављању Независне Државе Хрватске (НДХ) започело са злочинима над Србима упућује на недвосмислен закључак да су они били организовани и осмишљени много пре 10. априла 1941. године, када је та фашистичка творевина проглашена, тако да је злочин геноцида уграђен у темељ тада формиране државе и њену идеолошку основу.¹ У периоду од 10. априла до краја августа 1941. године усташки

¹ Јован Мирковић, „Идеолошка основа злочина НДХ 1941“, у: *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Београд, 2014, стр. 388.

Фикрета Јелић Бутић сматра да су припреме за антисрпску и антисемитску кампању договаране у кругу око усташког поглавника Анте Павелића у емиграцији и да је политичка пропаганда против Срба у основи била наставак гледишта које су усташе формулисале о „српском питању“ пре доласка на власт у Независној Држави Хрватској, и оно је само разрађено у конкретну праксу – Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i NDH 1941–1945*, Zagreb 1977, str. 158, 163–164 (у даљем тексту: Ф. Јелић Бутић, н. д.).

Вељко Ђурић Мишина појачан притисак на српско становништво, агресивну антидржавну и антисрпску кампању, стварање атмосфере погрома, разне изгреде, претње и убиства у бановинама Савској и Приморској и Бановини Хрватској прати и

терор је испољио све своје битне одлике: масовна исељавања, хапшења и затварања у концентрационе логоре, масовни злочини (у затворима, логорима, јамама, селима, на кућном прагу), свакодневно најсвирепије насиље и пљачке на читавом подручју које су насељавали Срби на територији нове усташке државе.² Међу поменутим злочинима посебно место заузимају злочини почињени у српским православним црквама.³

Уз активну политичку кампању током маја и јуна 1941. године⁴ и пратеће „законодавство насиља“ (усвајање законских одредби које би уследило након почињених злодела, пружајући им на тај начин „леgitимитет“), живот и имовина Срба и Српске православне цркве на подручју НДХ стављени су ван закона.⁵

документује од периода после убиства краља Александра I Карађорђевића 9. октобра 1934. године у Марсеју – Вељко Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније*, Београд 2004.

О спрези инфраструктура Бановине Хрватске и нове усташке власти сведочи чињеница да су прва хапшења и прве злочине над Србима починили припадници Хрватске сељачке заштите, а то показује и пример масакра у Гудовцу крај Бјеловара 28. априла 1941. године; видети у Željko Karaula, „Slučaj Gudovac“ 28. travnja 1941“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 39, br. 1, Zagreb, 2007, str. 197–208.

2 Ф. Јелић Бутић, н. д., стр. 172; Јован Мирковић, „Хронологија злочина (април–август 1941. године) – прилог доказима о геноцидном карактеру НДХ“, *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, Зборник радова, Музеј жртава геноцида, Београд, 2009, 11–78 (у даљем тексту: Ј. Мирковић, *Хронологија злочина...*).

3 Према бази података „Жртве рата 1941–1945“ у категорији: „Место смрти – у цркви“ – наводи се 48 храмова у којима су почињени злочини – Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*, Београд, 2016, стр. 5–6 (у даљем тексту: Ј. Мирковић, *Страдање...*).

4 У периоду од маја до јуна на многобројним политичким скуповима, организованим у свим подручјима насељеним Србима у НДХ, учесници су позивали на „рјешавање српског питања“ и његово истребљење. Најактивнији у геноцидној пропаганди био је Миле Будак, министар просвете и богоштовља, који је 20. јула 1941. у Пакрацу окупљеном народу изјавио: „Ви добро знате и за ону народну: *Једног Влахa посади и погости за столом, а другог свежи у врећу и сједни на њега*. Што ти мисли онај за столом, исто ти мисли онај под столом. Зато запамти и ово: С Влахом једи само пола здјеле, а од пола здјеле удари га здјелом по глави, јер ће и он тебе“. – *Hrvatski narod*, 22–24. 7. 1941 (цитирано према Ђуро Затезало, *Јадовно, I*, Београд 2007, стр. 64 – у даљем тексту Ђ. Затезало, н. д.).

5 Законске одредбе које су прогоне, покоље и заплону имовине свели на правну регулативу су чиниле: *Zakonska odredba za obranu naroda i države* (17. 4. 1941), *Zakonska odredba o zabrani ćirilice* (25. 4. 1941), *Zakonska odredba o državljanstvu* (30. 4. 1941), *Zakonska odredba o nekretninama tzv. dobrovoljaca* (18. 4. 1941), *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti i Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskoga naroda* (1. 5. 1941), *Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu* (3. 5. 1941), *Naredba Ministarstva unutrašnjih poslova o otpuštanju Srba iz službe* (10. 5. 1941), *Zakonska odredba o prekim sudovima* (17. 5. 1941), *Zakonska odredba o pokretnom prijemkom sudu* (24. 6. 1941), *Zakonska*

Српска православна црква се кроз историју показала као пресудан чинилац за опстанак и очување националног и верског идентитета на свим просторима где је вековима живео српски народ. Као таква, делила је судбину својих верника, те је у првим месецима постојања НДХ, уз масовна убиства и присилно исељавање народа и свештенства, дошло и до уништавања верских објеката и имовине СПЦ, док ће велики талас насилног покатоличавања православног становништва и оснивање Хрватске православне цркве (ХПЦ) уследити у наредној – 1942. години, првенствено под утицајем присуства немачких војних снага, а ради спречавања ширења оружаног отпора српског становништва.

Већ 28. априла 1941. у Пакрацу је ухапшен протојереј–ставрофор Јован Станојевић, архијерејски заменик и члан Црквеног суда. По исказима сведока, прво је затворен у пакрачки срески затвор, затим одведен у логор Даница где је страховито мучен, да би 1. јула био пребачен у Јадовно, где је убијен и бачен у Шаранову јаму.⁶ Почетком маја на подручју Пакраца и Липика усташе масовно хапсе Србе. На основу „Дјелимичног именичног пописа жртава убијених у комплексу усташких логора Јадовно“ можемо утврдити да је на подручју Пакраца у Јадовну убијено 236 Срба међу којима је 218 ухапшено у мају.⁷

Дана 17. јуна 1941, после претходних мучења и сакаћења, убијен је Георгије Ђорђе Богић, парох у Нашицама, родом из Субоцке код Пакраца.⁸ Од свештенослужитеља Пакрачке епархије 1941. године су убијени и јереј Славко М. Зјалић из Пакленице (током јуна), јереј Пантелија Ландуп из Стријежевице и протојереј Александар Чуповић из места Брачевци (током јула), док је у октобру 1942, у масакру српских цивила у Кукуњевцу убијен јереј Андреј Семилуцки из Мајура.⁹

Насилна прекрштавања православног становништва на подручју Пакраца и Дарувара била су релативно ретка у односу на остале делове Славоније и северозападне Хрватске, изузев на подручју жупе Чаглић,

odredba o imovini osoba koje su napustile Nezavisnu Državu Hrvatsku (6. 8. 1941).

6 Ј. Мирковић, *Страдање...*, стр. 213.

7 Ђ. Затезало, *н. д.*, стр. 688–698. У Јадовну су највероватније страдали митрополит добробосански Петар Зимоњић и епископ горњокарловачки Сава Трлајић, заједно са више од 50 свештеника – Атанасије (Јевтић), *Од Косова до Јадовна*, Београд 1987, стр. 251.

8 Због његове исказане непоколебљиве вере и мученичког страдања, Свети архијерејски сабор Српске православне цркве прогласио га је 1998. године за свештеномученика и унет је Именослов Српске цркве као Свети свештеномученик Георгије Славонски.

9 *Споменица православних свештеника 1941–1945*, Београд 1960.

где је током 1941. године на римокатоличку веру преведено 1.461 особа православне вероисповести.¹⁰

Исељавање становништва је спровођено на основу Законске одредба о некретнинама тзв. добровољаца, која се односила на имовину солунских добровољаца. У првом таласу су за Србију депортовани солунски добровољци с подручја котара Вировитица и Слатина.¹¹

Протеривање свештеника Српске православне цркве из Независне Државе Хрватске први пут се помињало на седници немачких и хрватских представника 4. јуна 1941. у Загребу као реципрочна мера за римокатоличко свештенство што ће бити протерани из Словеније у Хрватску.¹² Државно равнатељство за понову¹³ формирало је, 2. јула 1941, Одбор за пресељење православних свештеника у Србију. Тај одбор је свим локалним органима власти разаслао Окружницу са наредбом за хапшење православних свештеника и њихово довођење у припремљени сабирни и исељенички логор Цапраг код Сиска.¹⁴ На пакрачком подручју хапшење православних свештеника је спроведено током ноћи 9. јула 1941. године.¹⁵ Три дана након тога, то јест 12. јула, Усташки логор Пакрац¹⁶ упућу-

10 Filip Škiljan, „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području kotareva Pakrac i Daruvar između 1941. i 1945“, u: *Zbornik Jan-ković*, vol. I, br. 1, 2016, str. 101–122. Прекрштавање је било забрањено припадницима богатијих слојева српског народа, интелигенцији и свештенству. За ове људе било је предодређена физичка ликвидација, зато што је њихова имовина имала бити темељ развоја хрватске државе. Осим тога, интелигенција није била подобна за брзу денационализацију као остали слојеви српског народа – Вељко Ђурић Мишина, *Српска православна црква у Независној Држави Хрватској 1941–1945*. године, Ветерник 2002, стр. 50 (у даљем тексту: В. Ђурић Мишина. *Српска православна...*).

11 Škiljan, Filip. „Iseljavanje Srba iz zapadne Slavonije i oduzimanje srpske imovine od strane vlasti NDH 1941. године“, *Osječki zbornik*, vol. 30, br. xx, 2011, str. 133–148 (у даљем тексту: Ф. Шкиљан, *Исељавање...*).

12 В. Ђурић Мишина, *Српска православна...*, стр. 85.

13 Државно равнатељство за понову у Загребу, звано и као „српска понова“, основано је 24. јуна 1941. године са задатком да се, поред осталог, стара о исељавању Срба и присвајању материјалних и духовних добара установа и појединаца. У најкраћем, реч је о легализованом државном одсеку за протеривање и пљачку. Пошто је крајем 1941. то равнатељство укинута, одузета имовина је прешла на Одјел за подржављени иметак Државне ризнице, а потом на Земаљску односно Градску управу народних добара.

14 В. Ђурић Мишина, *Српска православна...*, стр. 85. Према Драгославу Страњаквићу кроз сабирни логор у Цапрагу је прошло 270 свештеника – Драгослав Страњаквић, *Највећи злочини садашњице*, Београд, 1991, стр. 437.

15 Ф. Шкиљан, *Исељавање...*, стр. 136.

16 Логор се у овом случају јавља као „устројствена установа“ усташког покрета

је допис Министарству правосуђа и богоштовља извештавајући га да је Државно равнатељство за понову у Загребу, између осталог, „zaplijenilo u Pakracu i dvor srpskog vladike, kao i njegovu episkopsku crkvu“, па у вези са тим износи предлог да се пакрачка православна епископија, која је, сматрају, одувек представљала „simbol velikosrpske vlasti“ а сам Пакрац је био прозван „malim Beogradom“, уступи хрватским фрањевцима као најделотворније средство да се од Пакраца створи „mali Zagreb“ и да он постане „kulom hrvatstva“. Два месеца након заплене имовине СПЦ у Пакрацу, дана 11. септембра 1941. године, Државно равнатељство за понову доноси одлуку на основу члана 5 Законске одредбе о имовини особа које су напустиле подручје Независне Државе Хрватске, да је имовина „pravoslavne srpske episkopije Pakračke... postala imovinom Nezavisne države Hrvatske“, и да се те некретнине уступају у „posjed i vlasništvo, te gruntovno prenašaju na Državno ravnateljstvo za ponovu u Zagrebu”.¹⁷

Имовина Епископије била је само у граду Пакрацу евидентирана на петнаест адреса. Епископија је имала једну зграду, Школско-богословни фонд Епархије пакрачке шест зграда, православна црквена општина седам објеката (укључујући и срушену Цркву Светога Илије) и Фонд епископа Мирона Николића за изнемогле православне свештенике Епархије пакрачке једну зграду.¹⁸ Епархијски двор и имање СПЦ у Пакрацу предати су у септембру 1941. године према законској одредби у власништво Хрватској фрањевачкој провинцији Светих Ћирила и Метода у Загребу.¹⁹ Што се тиче богослужбених сасуда и уметничких предмета, библиотеке и архиве владичанског двора, у црквама Св. Тројице и Св. Илије у Пакрацу и гробљанској капели на Гавриници, та су добра, по Записнику састављеном 8. 8. 1941. године, а на основу Законске одредбе о забрани отуђивања и изважања старинских умјетничких, културно-повјесних и природних споменика на подручју НДХ, број 24.323 од 19. 7. 1941. и број Пов. 391 од 2. 8. 1941, предата Хрватском државном музеју за умјетност и обрт у Загребу. Поред тога, спремишту Хрватског државног архива су 2. јуна 1942. предата „и трајни pohranu“ четири сандука архивске грађе и четрдесет сандука књижничке грађе у „privremenu pohranu“.

која покрива подручје једног управног котара.

¹⁷ Поједностављено – имовина Српске православне цркве је конфискована на основу закона о „имовини особа које су напустиле подручје НДХ“, при чему се за све сматрало да су подручје НДХ „напустили“ било да су они силом интернирани у логоре, протерани или убијени.

¹⁸ Ф. Шкиљан, *Исељавање...*, стр. 145, фуснота 133.

¹⁹ Ф. Шкиљан, *Исељавање...*, стр. 145.

До спасавања црквених добара из објеката Српске православне цркве на територији Независне Државе Хрватске, према мишљењу савременика и сведока, дошло је захваљујући интервенцији уважених музеалаца међу којима су најистакнутији били Владимир Ткалчић, управник Хрватског музеја за умјетност и обрт, Виктор Хофилер, Ђуро Сабо и Милован Гаваци.²⁰ Владимир Ткалчић се бавио проучавањем православних старина у Хрватској, па је још 1939. године уредио ризницу и стручни каталог (заједно са Бошком Стриком) манастира Гомирје. Према Ткалчићевој изјави датој 15. октобра 1945. године Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Министарство наставе НДХ је 12. јула 1941. године издало налог Музеју за умјетност и обрт у Загребу да пошаље у Гомирје стручно особље како би прегледало напуштени манастир и преузело све културно-историјске предмете који се тамо налазе. Управа Музеја је 19. јула известила Министарство да је тај задатак обављен, и при томе је Ткалчић искористио прилику да затражи овлашћење да управа Музеја и Конзерваторски завод у Загребу, „могу преузети све недовољно заштићене православне старине у Хрватској, јер ће оне иначе у тадањим временима дјеломице или сасвим пропасти“. На основу тог извештаја, Министарство наставе је издало „мимо знања тадањег министра наставе Миле Будака, још истог дана, 19. септембра 1941. под бројем 24.323, одредбу равнатељству Музеја за умјетност и обрт у Загребу да преузме, у сурадњи с особљем Археолошког, Хисторијског и Етнографског музеја те Конзерваторског завода у Загребу, све старине у православним црквама и манастирима у Хрватској, које су извргнуте пропасти. Ту је одредбу саставио и поднио на потпис држ. тајнику Вершићу одјелни прочелник др Божидар Мургић, који је као бивши музеалац показао велико разумијевање за ову ствар.“ Ткалчић наводи да је помањкање средстава узроковало одлагање те акције све до краја августа 1941. године, када му из Министарства наставе стиже налог да са „područnim stručnim osobljem odputujem u Srijem te iz tamošnjih manastira i crkava doprijemim starine u Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu... Rad je trajao 17 dana, od 29. VIII do 16. IX 1941, a morao je biti obavljen u najvećoj žurbi radi pomanjkanja kamiona.“²¹

Осим „сремске и фрушкогорске експедиције“, Ткалчић је преузео у депозит и црквене предмете из следећих места са територије Епархије

20 Писмо Бошка Стрике Светом архијерејском синоду, 1942. године – Музеј СПЦ, Заоставштина Радослава Грујића, нерегистровано; цитирано према В. Ђурић Мишина, *Српска православна...*, стр. 129.

21 Љиљана Вукашиновић, „Др Радослав Грујић и проф. Владимир Ткалчић – двије изјаве Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Загребу“, *Љетопис СКД Просвјета*, свезак XIX, 2014, стр. 179–198.

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

USTASKI LOGOR
PAKRAC

Pakrac, dana 12. srpnja 1941.

Broj 58/41.

MINISTARSTVU PRAVOSUDJA I BOGOŠTOVLJA

Z A G R E B

Državno ravnateljstvo za ponovu u Zagrebu zaplijeni^{lo} je u Pakracu između ostaloga i dvor srpskog vladike, kao i njegovu episkopsku crkvu. U pogledu tih objekata slobodni smo staviti Vam slijedeće prijedloge.

Pakračka pravoslavna episkopija uvijek je bila simbol velikosrpske vlasti, te je stoga i sam Pakrac bio prozvan "malim Beogradom". Najdjelotvornije sredstvo, da se od Pakraca stvori "mali Zagreb" pa da postane kulom hrvatskosti, bilo bi, da se baš taj dvor i ta crkva preda hrvatskim franjevcima. Ista crkva građena je u romanskom, dakle katoličkom stilu, a episkopski dvor upravo je građen poput kakvog samostana i za one Srbe, koji budu ostali u našem kraju, a koji su prešli na katoličku vjeru, bit će upravo franjevci najbolji misionari. I u očima samog pučanstva simpatičnije će biti primljen, da dvor i crkva ostanu u rukama duhovnih vlasti, nego da pređu u svjetovne ruke.

Upravo danas su pregledali dvor i crkvu predstavnici franjevačkog reda, te su ustanovili, da im potpuno odgovara.

I mi sa svoje strane molimo, da im se izade u susret, jer je to u interesu pohrvaćivanja Pakraca.

Ovu molbu šaljemo istodobno Predsjedništvu vlade, Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, te Državnom ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu.

ZA DOM SPREMNI!

Logorni pobočnici:

Boris Kolb
[Signature]

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
MINISTARSTVO PRAVOSUDJA I BOGOŠTOVLJA
U ZAGREBU

Primljeno, dne 19. VIII. 1941

Broj 270 -B- priloga

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
HRVATSKI DRŽAVNI MUZEJ
ZA UMJETNOST I OBRT
ZAGREB
Trg. I br. 6 Brzglas 48-16
Pošta Zagreb 6. pretinac 103

Broj: 388 - 1943.
10. srpnja 1943.

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА
ЦРКВЕНА ОПШТИНА

Бр. 25 Јуни 1946. год.
У ПАКРАЦУ

Z a p i s n i k

sastavljen 20. svibnja 1943, u uredovnici Hrvatskog državnog muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu o predmetima iz dvora grkoistočnog episkopa u Pakracu / uključivši amo i dvorsku kapelu posvećenu Blagoviesti/, grkoistočne stolne crkve sv. Trojice u Pakracu, parohijalne crkve sv. Ilije u Pakracu i njoj pripadne kapele Malog Gospojini na groblju pakračkom, preuzetima na osnovi naredaba Ministarstva Nastave o provedbi Zakonske odredbe Vojasnika Nezavisne države Hrvatske o zabrani otuđivanja i izvažanja starinskih umjetničkih, kulturno-povijesnih i prirodnih spomenika na području Nezavisne države Hrvatske, broj 24323 od 19. srpnja 1941. i broj Pov. 391 od 2. kolovoza 1941.

Prisutni potpisani.

Potpisani članovi muzejskog povjerenstva: prof. Marcel Gorenc, kustos vještbenik, prof. Mira Sablić, kustos vještbenik, prof. Zvonimir Vyrubač, crtač, Jelisava Paladin-Bocarić, restaurator vještbenik, izvršili su za vrijeme od 1. VIII. 1942. - 20. V. 1943. popisivanje sljedećih predmeta, preuzetih po izaslanicima Hrvatskog državnog muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, a savezno sa zapisnikom sastavljenim u bivšem dvoru grkoistočnog episkopa u Pakracu, dne 8. kolovoza 1941. god. /Vidi akt br. 429 - 1941./

1. Ikona, ulje na platnu, "Sv. Ivan Krstitelj". Iz 20. vj.
2. Fotografija, "Grupa monaha". Papir pod staklom, u drvenom okviru. Iz 1923. g.
3. Litografija na papiru, "Sv. Sava" kruni sv. Stjepana". Sign. L. Jovanović, 1851.
4. Bakrorez, papir pod staklom, "Bogorodica u hramu". U drvenom okviru. Iz 1761. god. Oštećen.
5. Bakrorez, papir pod staklom, "Četiri sveta lika". Iz 1800. god. Oštećen.
6. Oleografija na kartonu, "Sv. grob". U pozlaćenom okviru. Iz 20. vj. Oštećen.
7. Redoslovlje, papir u pozlaćenom okviru. Iz 20. vj. Oštećeno.
8. Ikona, tempera na drvu, "Krist, bogorodica i sv. Ivan". Iz 18. vj.
9. " ulje na platnu, "Bogorodica s Isusom". U crnom drvenom okviru. Iz 18. vj. Jako oštećena.
10. Nalonja od bojadisanog drva, sa platnom. Vjerovatno iz 19. vj.
11. Zrcalo u smeđem, oštećenom okviru. Iz 19. vj.
12. " u smeđem profiliranom okviru. Iz 19. vj.
13. Bakrorez na papiru, "Isus u grobu". U crnom profiliranom okviru. Vjerovatno iz 19. vj.

548. Razne knjige i brošure, 158 kom. Iz savremenog doba.
549. Knjiga, "Arhιερεϊsko poučenie", tiskano 1858. u Beogradu.
550. Knjiga, "Apologija srpskoga naroda u Hrvatskoj i Slavoniji" od Radoslava M. Grujića. Iz 1909. god.
551. Litografija/5 kom./, u svitku od ljepenke. Razne. vel. i sadržaja.
552. Diploma arhiep. Mirona i 4 litografije, raznog sadržaja.
553. Geografske karte /6 kom./ mađarske. U crvenoj kutiji od ljepenke.
554. Litografija sv. Save, kolorirana, pod staklom u pozlaćenom okviru. Savremeni rad.
555. Razne litografije i nacrti/30 kom./ .Konac 19. i poč. 20 vj.
556. Razni nacrti, litografije i diplome/36 kom./ .Savremeno doba.
557. Knjiga, crkvena, sa drvenim koricama u smeđoj koži. Jako oštećena. Iz 19. vj.
558. Knjiga, "Srbijak", tiskana 1771. god. Korice od ljepenke u smeđoj koži. Ošteć.
559. Nalonska od smeđeg drveta, sa pozlaćenom rezbarijom. Oštećena. Konac 19. vj.
560. Stolić/mastavljen u tri dijela/, od drveta, bojadisan tamno-zeleno. Iz 19. vj.
561. Naslonjač od srednje smeđeg drveta. Poč. 20. vj.
562. Vladikauske prijestolje od drveta, obojeno tamno-zeleno i terakota. U naslon umetnute dvije ikone, tempere na drvu. Gornja prik. Krista u hramu, na donjoj zapis iz 1781. god. Na više mjesta prijestolje oštećeno.

Točniji opis gore nabrojenih predmeta načinjen je prigodom pregledavanja i popisivanja istih, a nalazi se u posebnom ceduljnom katalogu, pod oznakom "Pak", br. 1 - 562.

Napominje se da je dne, 7. lipnja 1942. napravljen zapisnik u Hrvatskom državnom muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu o predaji arhivske građe /četiri, 4, sanduka/ u trajnu pohranu, i knjižničke građe /četrdeset, 40, sanduka/ u privremenu pohranu, iz spremišta Hrvatskog državnog muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, trg I, br. 8 u spremište Hrvatskog državnog arhiva, Medvedgradska, br. 12.

Završeno i potpisano.

ovjerenstvo Hrvatskog državnog
uzeza za umjetnost i obrt u Zagrebu:

Upravitelj:

Marcelo
Ante Palić
Željko Dizdarević
Veljko Paladin - Omerić

пакрачке: Дарувар, Бастаји (Доња Вријеска), Бијела, Дољани, Мајар, Мирковци, Ораховица (манастир и црква), Ораховица (парохијална црква), Пакрац (манастир, црква и капела Св. Николе), Пакрац (епископски двор и дворска капела, црква Св. Тројице, парохијална црква Св. Илије, и гробљанска капела Мале Госпојине), Сирач и Вировитица.²²

По окончању рата, у јуну 1946. године, предмети раније допремљени са територије Србије у Музеј за умјетност и обрт враћени су за Србију у једанаест вагона, док је преостали део разврстан према својој вредности у два пописа. На првом попису су наведени предмети без посебно изразите културно-историјске вредности па су предвиђени за даљу практичну употребу, а напунили су осамнаест сандука. У четрдесет осам сандука смештени су предмети наведени у другом попису, одређени за будући Музеј Срба у Хрватској, који је основан 1946. године као Одјел Музеја за умјетност и обрт. Музеј Срба у Хрватској је извештавао период деловао самостално да би 1963. године постао део Повијесног музеја Хрватске све до расформирања збирке 80-их година XX века када су предмети делом враћени Српској православној цркви.²³ Тадашњи епископ славонски Лукијан Пантелић, 1990, у време обележавања 300-годишњице од Велике сеобе Срба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, наставља обновитељску делатност Епископског двора у Пакрацу у оквиру којег обнавља и стару Епископску књижницу и Ризницу.

Епископски двор са својом Књижношћом поново је страдао у рату 1991–1995, тих година је гранатиран, демолиран и темељно опљачкан али је део вредног књижног фонда и архивске грађе спасен захваљујући интервенцији хрватског војника Ивана Хитија. Спасени фонд рукописних и штампаних књига из старе Епископске књижнице је 2005. године враћен Српској православној цркви и привремено смештен у просторијама Митрополије загребачко-љубљанске. Године 2015. епископ славонски Јован Ђулибрк започиње велику обнову девастираног двора да би се у новембру 2017. године стекли услови да се у њега врате књижни фонд и припадајућа архивска грађа Епископске књижнице. С обзиром на то да је обнова источног крила Епископског двора вишегодишњи процес, који према плановима треба да се оконча до 2022. године, можемо очекивати да ће, после више од седам деценија, Епископски двор и књижница стећи своје репрезентативно место и изглед.

²² Злодела и греси, Београд 1990, стр. 237–238.

²³ Љиљана Вукашиновић, „Судбина црквених драгоцености у току Другог свјетског рата на простору НДХ“, *Љетопис СКД Просвјета*, св. XVIII, Загреб, 2013, стр. 392–401.

Прилог 1

USTAŠKI LOGOR
PAKRAC
Broj 58/41

Pakrac, dana 12. srpnja 1941.

MINISTARSTVU PRAVOSUDJA I BOGOŠTOVLJA

ZAGREB

Državno ravnateljstvo za ponovu u Zagrebu zaplijenilo je u Pakracu između ostaloga i dvor srpskog vladike, kao i njegovu episkopsku crkvu. U pogledu tih objekata slobodni smo staviti Vam slijedeće prijedloge.

Pakračka pravoslavna episkopija uvijek je bila simbol velikosrpske vlasti, te je stoga i sam Pakrac bio prozvan „malim Beogradom“. Najdjelotvornije sredstvo, da se od Pakraca stvori „mali Zagreb“ pa da postane kulom hrvatsva, bilo bi, da se baš taj dvor i ta crkva preda hrvatskim franjevcima. Ista crkva građena je u romanskom, dakle katoličkom stilu, a episkopski dvor upravo je građen poput kakvog samostana. I za one Srbe, koji budu ostali u našem kraju, a koji su prešli na katoličku vjeru, bit će upravo franjevci najbolji misionari. I u očima samog pučanstva simpatičnije će biti primljeno, da dvor i crkva ostanu u rukama duhovnih vlasti, nego da pređu u svjetovne ruke.

Upravo danas su pregledali dvor i crkvu predstavnici franjevačkog reda, te su ustanovili, da im potpuno odgovara.

I mi sa svoje strane molimo, da im se izađe u susret, jer je to u interesu pohrvaćivanja Pakraca.

Ovu molbu šaljemo istodobno Predsjedništvu vlade, Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, te državnom ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu.

ZA DOM SPREMNI!

Logorni pobočnici:

Potpis tri pobočnika nečitka

Štambilj:

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

MINISTARSTVO PRAVOSUDJA I BOGOŠTOVLJA U ZAGREBU

Primljeno, dne 19. VIII 1941

Broj 270 – B – priloga %

Прилог 2

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
DRŽAVNO RAVNATELJSTVO ZA PONOBU U ZAGREBU
Broj: N 23/2 1941

ODLUKA

Državno ravnateljstvo za ponovu u Zagrebu proglašuje ovim temeljem čl 5. zakonske odredbe od 6. VIII 1941, broj CCXXV-993-Z.p. 1941. o imovini osoba, koje su napustile područje Nezavisne Države Hrvatske, da je imovina pravoslavne srpske episkopije Pakračke iz Pakraca postala imovinom Nezavisne Države Hrvatske.

Nekretnine spomenute osobe, koje su upisane u gruntovnom ulošku broj 1 kat općine Pakrac ustupaju se u posjed i vlasništvo, te gruntovno prenašaju na Državno ravnateljstvo za ponovu u Zagrebu pa se gruntovni ured kotarskog suda u Pakracu poziva temeljem čl. 6. spomenute zakonske odredbe da taj prijenos vlasništva – do izdanja odluke po čl. 7 spomenute zakonske odredbe – teretno u svojim knjigama provede sa prvenstveno stečenom odlukom o zabilježbi postupka po čl. 3. spomenute zakonske odredbe.

Svi vjerovnici spomenute osobe pozivaju se temeljem čl. 7. spomenute zakonske odredbe da u roku od 15 dana prijave svoje tražbine i prava Državnom ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu i to bez obzira na to, jesu li tražbine uknjižene ili nisu. Vjerovnici koji u roku od 15 dana ne prijave svoje tražbine ili prava gube te tražbine ili prava. U pogledu prijavljenih tražbina ili prava donijet će Državno ravnateljstvo za ponovu odluku u koliko se te tražbine ili prava priznaju istinitima i opstojnima, a koliko ne.

DRŽAVNO RAVNATELJSTVO ZA PONOBU

U Zagrebu, dne 11. IX 1941.

Državni ravnatelj

Potpis

Прилог 3

Štambilj
NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
HRVATSKI DRŽAVNI MUZEJ
ZA UMJETNOST I OBRT
ZAGREB

Trg. I br. 9 Brzoglas 43-16

Broj: 388 – 1943.

10. srpnja 1943.

Штамбилъ улазног протокола :
СРПСКА ПРАВОСЛАВНА
ЦРКВЕНА ОПШТИНА
У ПАКРАЦУ
25. јули 1946. год.

ZAPISNIK

Sastavljen 20. svibnja 1943, u uredovnici Hrvatskog državnog muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu o predmetima iz dvora grkoistočnog episkopa u Pakracu / uključivši smo i dvorsku kapelu posvećenu Blagoviesti/, grkoistočne stolne crkve sv. Trojice u Pakracu, parohijalne crkve sv. Ilije u Pakracu i njoj pripadne kapele Maloj Gospojini na groblju pakračkom, preuzetima na osnovi naredaba Ministarstva Nastave o provedbi Zakonske odredbe Poglavnika Nezavisne države Hrvatske o zabrani otuđivanja i izvađanja starinskih umjetničkih, kulturno-povjesnih i prirodnih spomenika na području Nezavisne Države Hrvatske, broj 24323 od 19. srpnja 1941. i broj Pov. 391 od 2. kolovoza 1941.

Prisutni potpisani.

Potpisani članovi muzejskog povjerenstva: prof. Marcel Goranc, kustos vježbenik, prof. Mira Sablić, kustos vježbenik, prof. Zvonimir Vyroubal, crtač, Jelisaveta Paladin-Bocarić, restaurator vježbenik, izvršili su za vrijeme od 1.VIII.1942. – 20.V.1943. popisivanje slijedećih predmeta preuzetih po izaslancima Hrvatskog državnog muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, a savezno sa zapisnikom sastavljenim u bivšem dvoru grkoistočnog episkopa u Pakracu, dne 8. kolovoza 1941. god./Vidi akt br. 429 – 1941./

1. Ikona, ulje na platnu, „Sv. Ivan Krstitelj“, iz 20. vj.
2. Fotografija, „Grupa monaha“, Papir pod staklom, u drvenom okviru. Iz 1923.g.
3. Litografija na papiru, „Sv. Sava“ kruni sv. Stjepana“. Sign. L. Jovanović, 1851.
4. Bakrorez, papir pod staklom, „Bogorodica u hramu“. U drvenom okvi-

ru. Iz 1761. god. Oštećen.

5. Bakrorez, papir pod staklom, „Četiri sveta lika“. Iz 1800.god. Oštećen.

6. Oleografija na kartonu, „sv. Grob.“ U pozlaćenom okviru. Iz 20. vj. Oštećena.

7. Redoslovlje, papir u pozlaćenom okviru. Iz 20. vj. Oštećeno.

8. Ikona, tempera na drvu, „Krist, bogorodica i sv.Ivan.“ iz 18.vj.

9. Ikona, ulje na platnu, „Bogorodica s Isusom.“ U crnom drvenom okviru. Iz 18.vj. Jako oštećena.

10. Nalonja od bojadisanog drva, sa platnom. Vjerovatno iz 19. vj.

11. Zrcalo u smeđem, oštećenom okviru. Iz 19. vj.

12. Zrcalo u smeđem profiliranom okviru. Iz 19. vj.

13. Bakrorez na papiru, „Isus u grobu“. U crnom profiliranom okviru. Vjerovatno iz 19. vj.

14. Portret, ulje na platnu. Prik. muškarca. U pozl. okviru. Iz 19. stolj.

15. Bakrojed po fotografiji, papir, dr. Nikilo pl. Jurković. U drvenom okv.

16. Portret, ulje na platnu. Monah. Sign: Jovan Sevdic. Pož. okvir. Iz 1938.

17. Nalonja od zelenog drveta sa smeđom kožom. Vjer. iz 19. st.

18. Knjiga „Psaltir“, tiskan u Mlecima 1569. god. Drvene korice u smeđoj koži sa utisnutim pozlaćenim ornamentom. Oštećena.

19. Knjiga „Služabnik“, tiskan u Mlecima 1554. god. Drvene korice u svijetlo-smeđoj koži sa utisnutim ornamentom. Manjkava i izjedena crvotočnom.

20. Knjiga „Služabnik“, Venecija 1554 god. Drvene korice u smeđoj koži sa utisnutim ornamentima. Na tri mjesta jače oštećena i manjkava.

21. Vrčevi /dva kom./ od kamenine sa ocakljenim ornamentima. Kon. 19. stolj.

22. Vrčevi /dva kom./ od kamenine sa reljefnim ornamentima. Kon. 19. St.

23. Vaza od kamenine, ocakljena. Boje postavljene reljefno. Konac 19. stolj.

24. Knjiga „Oktoih“, Mleci 1537.god. drvene korice presvučene smeđom kožom. Oštećena.

25. Knjiga „Psaltir s časlovcem“, Mleci 1638. god. Drvena korica u smeđoj koži. Manjkava i oštećena.

26. Knjiga „Psaltir s časlovcem“, Mleci 1569. god., drv. Sa smeđom kožom.

27. Knjiga „Psaltir s časlovcem“, Mleci 1569. god., drv. Sa smeđom kožom. Manjkava I oštećena.

28. Knjiga „Psaltir s časlovcem“, Mleci 1638.. god. Bez korica, manjkava.

29. Knjiga „Psaltir s časlovcem“, Mleci 1638. god. Drvene kor. U smeđoj koži.

30. Knjiga „Psaltir s časlovcem”, Mleci 1569. god. Drvene kor. U smeđjoj koži.

31. Knjiga „Pravilo”, Moskva 1755. god. Drvene korice u smeđjoj koži. Oštećena.

32. Knjiga „Psaltir s časlovcem”, Mleci 1569. god. Manjkava, bez korica.

33. Knjiga „Psaltir s časlovcem”, Mleci 1538. god. Manjkava, bez korica.

34. Knjiga „Psaltir s časlovcem”, Mleci 1546. god. Drvena kor. Sa smeđjom kožom. Jako oštećena

35. Knjiga „Služabnik“, Mleci između 1554 i 1570. god. Manjkava, bez korica.

36. Knjiga „Psaltir“, Mleci 1638. god. Drvene korice u smeđjoj koži. Ošt.

37. Knjiga „Služabnik“, Goražde /Bosna/1519. god. Drvene korice presvučene smeđjom kožom sa utisnutim ornamentiranim prugama. Jako oštećena.

38. Knjiga „Služabnik”, Mleci 1554. god. Drvene korice u smeđjoj koži. Ošt.

39. Knjiga „Psaltir s časlovcem”. Drvene korice u smeđjoj koži. Manjkava.

40. Knjiga „Zbornik” Božidara Vučkovića. Mleci 1536-1538. god. Korica drvena u smeđjoj koži. Manjkava.

41. Knjiga „Oktoih” /drugo izdanje/ Božidara Vučkovića, Mleci od 1537-1570. god. Jako oštećena.

42. Knjiga „Oktoih” Božidara Vučkovića, Mleci 1537.god. drvene korice u smeđjoj koži. Manjkava i jako oštećena.

43. Knjiga „Psaltir s mesecoslovcem i časlovcem“, rukopis, XV-XVI vij. Drvene korice u smeđjoj koži. Jako oštećena.

44. Knjiga „Zbornik” Božidara Vučkovića, Mleci od 1536-1638.god. korica drvene u smeđjoj koži. Jako oštećena i manjkava.

45. Knjiga „Akattist“, Moskva 1754. god. Uvez jako oštećen.

46. Knjiga „Oktoih” /prvo izdanje/ Božidara Vučkovića, Mleci 1537. god.

47. Knjiga „Oktoih” /prvo izdanje/, Božidara Vučkovića, Mleci 1537. God. Korice drvene u smeđjoj koži. Manjkava i oštećena

48. Knjiga „Zbornik” Božidara Vučkovića. Mleci 1536-1538. god. Korice drvene u smeđjoj koži. Oštećena.

49. Knjiga „Oktoih” /prvo izdanje/ Božidara Vučkovića, Mleci 1537. god. Drvene korice presvučene smeđjom kožom. Manjkava i oštećena.

50. Knjiga „Oktoih” /drugo izdanje/ Božidara Vučkovića, Mleci između 1537-1570 god. Korice drvene u koži. Manjkava.

51. Knjiga „Oktoih” Božidara Vučkovića, Mleci 1537. god. Drvene korice u smeđjoj koži. Jako zamazana i oštećena.

52. Knjiga „Oktoih“ /prv. izdnj./ Božidara Vučkovića, Mleci 1537. god. Drvene korice u tamno-smjedjoj koži. Jače oštećena i manjkava.

53. Knjiga „Zbornik“, Mleci 1536-1538. god. Drvene korice u smedjoj koži. Ošt.

54. Knjiga „Zbornik“, Mleci 1536-1538. god. Drvene korice u smedjoj koži. Ošt.

55. Knjiga „Oktoih“ Božidara Vučkovića Mleci 1537. god. Drvene korice u smedjoj koži.

56. Knjiga „Oktoih“ Božidara Vučkovića Mleci 1537. god. Drvene korice u smedjoj koži.

57. Knjiga „Psaltir s časlovcem“, Mleci 1569. god. Kor. drvene u smedjoj koži. Oštećene i manjkave.

58. Knjiga „Psaltir s časlovcem“, Mleci 1638. god. Kor. drvene u smedjoj koži. Oštećena i manjkava.

59. Pladanj od alpake pačetvorinastog oblika sa dvije ručke. Ukrašen urezan. Druga pol. 19. stolj.

60. Kutija od alpake, pačetvorinaste osnove, sa poklopcem, iznutra pozlaćena. Iz 20. stolj.

61. Cvijetovi /dva kom./, fragmenti od posrebrenog metala. Iz 19. stolj.

62. Podnosi za jeda /7 kom./ od stakla, raznih oblika. Iz 20. stolj.

63. Soljenke /5 kom./ od stakla, pačetvorinastog oblika, odrezanih uglova.

64. Lopatice za sol /14 kom./ od kosti. Iz 19–20. stolj.

65. Soljenke /17 kom./ od stakla, okruglog oblika. Iz 19. stolj.

66. Pladanj od drva, žućkaste boje sa crnim obodom. Lice oslikano. Iz 19. s+st.

67. Vaza /dva kom./ od fajanse s ukrasom u boji. Iz 19. stolj.

68. Boca od bezbojnog brušenog stakla. Iz 19. stolj.

69. Boca od bezbojnog brušenog stakla sa čepom. Iz 19. stolj.

70. Čaše s poklopcem /dva kom./ od stakla sa cvijetnim ukrasom od omajlnih boja, iz 19. stolj.

71. Trikirion od mjedi, ukrašen iskucanim i lijevanim ornamentom. U drvenoj spremici. Iz sredine 18. stolj.

72. Križ od drveta, u okovu od filigrana, ukrašen staklenim draguljima i biserima.

73. Podnos sa staklenim umetkom /dva kom./ od crno obojenog drveta, srebaren.

74. Knjige „Zbornik“ Božidara Vučkovića, Mleci 1536-1538. god. Korice drvene u smedjoj koži.

75. Knjiga „Zbornik“ Božidara Vučkovića, Mleci 1536-1538. god. Drvene

korice presvučene kožom. Jako oštećene.

76. Knjiga „Oktoih” Božidara Vukovića, Mleci 1537. Korice drvene u smeđoj koži. Oštećena.

77. Knjiga „Prolog”, u drvenim koricama presvučenim smeđom kožom. Oštećena. Iz prve pol. 18. stolj.

78. Knjiga „Kanon”, Rusija 1746. god. Korice drvene u smeđoj koži. Jako oštećene.

79. Knjiga grčki pisana iz 1705. god. Drvene korice u crnoj koži. Jako oštećene.

80. Knjiga „Kanon”, rukopis, iz 17-18. stolj. Korica drvene u smeđoj koži. Ošt

81. .knjiga „Irmologija“, Moskva 1758. god. Korice drvene u smeđoj koži. Ošt.

82. Knjiga „Psaltir“ sa zapisom iz 1755. god. Korice drvene u smeđoj koži. Jako oštećena.

83. Knjiga crkvena bez naslova, bez korica. Vjerovatno iz 18. stolj.

84. Knjiga „Oktoih“, Cetinje krajem 15. stolj. Korice drvene u smeđoj koži. Jako oštećena.

85. Noževi od srebra sa metalnim oštricama, puncirani. Iz 19. stolj.

86. Pladanj od srebra, ovalnog oblika. Iz 19. stolj.

87. Ikona. Ulje na limu. Prik. Krista. U crnom okviru. suvremeni rad.

88. Reprodukcijska u bojama, papir pod staklom: Patrijarh Dimitrije. Pozlaćeni okvir, suvremeni rad.

89. Kolorirana litografija. Papir pod staklom, Arhiepiskop Josip. Iz 19. stolj. U crnom profiliranom okviru.

90. Portret, ulje na platnu. Prik. prav. sveć. Nikanora Grujića. Sign. G. paša 1885.

91. Kolorirana litografija, papir pod staklom. Prik: Mojsiju. Sign. A. De-veria. Iz 19. stolj.

92. Mapa sa kartom austrougarske monarhije. Iz poč. 20. stolj.

93. Mapa sa kartom zemalja Ugarske. Iz 1891. god.

94. Obavijest o parastosu, tisak na papiru, pod staklom u crnom okviru. 1910. g.

95. Portret, ulje na platnu. Prik. episkopa Georgija Hranislava. Iz 1832. god.

96. Portret, ulje na platnu, prik. Mariju Tereziju. Vjerovatno konac 18. st.

97. Portret, crtež crnom kredom na papiru pod ovalnim passepartout-om i staklom u crnom okviru. Prikaz nepoznatog svećenika. Sign. Konić. kon. 19. vj.

98. Ikona, ulje na platnu, prik. Raspetog Krista. U pozlaćenom okviru. Druga pol. 19. stolj.

99. Litografija /dva kom/, papir pod staklom Prik. Epis. Mirona. Iz 1891. god. U uskom drvenom okviru

100. Litografija, papir pod staklom /polupanim/ u pozl. okviru. Prik: patrijarha Josifa. Konac 19. stolj.

101. Diskos od srebra, pozlaćen. Iz 19. stolj.

102. Noževi /5 kom/ sa dršcima od srebra i metalnim donjim dijelovima. Iz 19.

103. Vilice /6 kom/ od srebra, puncirane. Donji dijelovi od metala. Oštećena. 19. vj.

104. Žilica od srebra sa pozlaćenim završnim krajem. Iz 18. stolj.

105. Pladanj od alpake, mali okrugli. Savremeni posao.

106. Sipača od srebra, pancirana. Iz 18. stolj.

107. Žlica /6 kom./ od srebra sa valovito proširenim gornjim dijelovima ručke. Puncirane, iz 19. stolj.

108. Naprava od alpake sa mjedenim federom. Suvremeni posao.

109. Vrčić /dva kom/ od alpake. Razne veličine. Suvremeni posao.

110. Vilice, /6 kom/ srebrnih držaka, metalnih donjih dijelova. Puncirane. Manjkave. Iz 19. stolj.

111. Žlica od srebra sa valovito proširenim gornjim dijelom. Puncirana, iz 19. st.

112. Žlica od alpake, kupa u obliku školjke. Iz 20. stolj.

113. Diskosi /2 kom/ od metala, pozlaćeni sa likovima Bogorodice i Krista. Iz 19.

114. Šećernica od alpake, ukrašena na proboj. Suvremeni posao.

115. Vazica od stakla, crvenog sa pozlatom. Iz 19. stolj.

116. Kutija od mjedi sa bakrenim ukrasima i ključanicom. Iz 19. stolj.

117. Trikere /2 kom/ od alpake. Iz 19. stolj.

118. Vrčevi /3 kom/ od alpake raznih veličina. Savremeni posao.

119. Dikire /dva kom./ od posrebrene mjedi. Iz 19. stolj.

120. Svijećnjaci, trikire /2 kom./ od srebra. /Iz 19. stolj.

121. Podnos od presrebrene mjedi.

122. Svijećnjaci /dva kom./ od posrebrene mjedi. Ukraš lijevan i urezan. Iz 19.

123. Podnosi /dva kom/ za voće, od stakla. Suvremeni posao.

124. Lopatica /4 kom/ od alpake, sa profiliranim dršćicama. Suvremeni posao.

125. Kantice /3 kom/ od alpake s poklopcima. Suvremeni posao.

126. Podnos /dva kom./ od alpake sa stkalom. Suvremeni posao. Jedno staklo fali.

127. Pladanj od srebra sa iskucanim ukrasom. Iz poč. 19. stolj.

128. Vrš od posrebrenog bakra sa lijevanim ukrasom. Poč. 19. stolj.

129. Kantica od alpake sa drvenom crnom ručkom i poklopcem. Suvremeni rad.

130. Vrš od srebra sa lijevanim iskucanim i cizeliranim ukrasima. Iz sred. 19.

131. Pločica srcolika, od mjedi sa urezanom molitvom. Iz 19. stolj.

132. Žlica od mjedi, pozlaćena sa urezanim ornamentom. Iz 18. stolj.

133. Škare za salatu od drva žućkaste boje. Suvremeni posao.

134. Šećernica od alpake, ukras lijevan i urezan. Suvremeni posao.

135. Križ u spremici, od emajla u srebrenom pozlaćenom okovu. Konac 19. stolj.

136. Portret, ulje na platnu. Prik. nepoznatog svećenika. Okvir pozlaćen.

137. Portret ulje na kartonu. Prik. nepoznatog svećenika. U ovalnom paspartout-u i pozlaćenom okviru. Poč. 20. stolj.

138. Portret, ulje na platnu. Prik. epis. Stefana Popovića. U pozlaćenom okviru. Iz prve pol. 19. stolj.

139. Portet, ulje na platnu. Prik. sveć. Atanasija Đivkovića. Iz 18. vj. Oštećena.

140. Litografija, papir pod staklom u crnom okviru. Prik. Skidanje Isusa s križa. Iz druge pol. 19. stolj.

141. Portret, ulje na platnu. Prik. sveć. Stefana Kragujevića. Sredina 19. vj.

142. Portret, ulje na platnu. Prik. sveć. Pavla Avakumovića. Iz 18. st. Ošt.

143. Mapa „AltchristlicheBaudenkmale....“ Iz 1854.

144. Portret, ulje na platnu, prik. nepoz. austrijskog vojvodu. Vjerovatno druga pol. 18. stolj. Jako oštećen.

145. Portret, ulje na platnu. Prik. sveć. Kirila Živkovića. U pozlaćenom okviru. Boje ispucale. Iz 1867. god. Straga napis: Theodor Milanković.

146. Štipaljka za šećer od alpake sa urezanim ornamentima. Suvremeni posao.

147. Podnosi /dva kom/ od stakla, jedan napuknut. Suvremeni posao.

148. Podbisu /dva kom/ sa stalcima od alpake i sa pladnjima od stakla. Jedan razbiven. Iz 19. stolj.

149. Kutija od željeznog lima sa ukrasom na proboj i ručkom. Iz 19. stolj.

150. Zvijezda od srebra sa urezanim zapisom. Iz 19. stolj.

151. Križ od mjedi sa bojadisanim Kristom na srednje modroj pozadini. Iz 19.

152. Kutija od srebra sa iskucanim ukrasima. Iznutra pozlaćena. Iz 1864. god.
153. Dikirion u spremici, od mjedi, pozlaćen. Spremica od drva u crnom baršunu. Iz 19. stolj.
154. Ključ od željeza sa prihvatom na proboj. Iz 18. stolj.
155. Ubrus od bijelog domaćeg platna ukraden veživom i čipkom.
156. Grafički otisak na svili. Prik. Manastir Hilandar. Oštećen. Iz 1747. god.
157. Tanjur od bijelog porculana, sastavljen iz tri ovalne zdjelice. Suvremeni tvornički posao.
158. Ključ od mjedi, broncirani, lijevan. Iz 19. stolj.
159. Tanjurići sa paprikom /12 kom./ od porculana. Dvije veličina. Suvremeni rad.
160. Samovar od bijelog metala, stakla i porculana. Suvremeni posao.
161. Vazica od bezbojnog stakla, vodoravno isprugana. Oko 1900. god.
162. Posudice sa kašikama za gorušicu, od stakla i metala. Suvremeni posao.
163. Karafina, sastoji se od dvije flaše za ćepovima i stalka od stakla. Oko 1900. god.
164. Stalak za karafinu od srebra. Punciran.
165. Fotografija u okviru od pozlaćenog lima sa mjedenom nožicom. Iz 19. stolj.
166. Stalak za karafinu od crno obojenog drveta. Iz 19. stolj.
167. Košarica za jedala, od slame i drva u prirodnoj boji. Suvremeni posao.
168. Podnos od posrebrene mjedi sa urezanim i lijevanim ornamentom. Iz 19. vj.
169. Panagija od rezbarenog drva u srebrenom, pozlaćenom filigranskom okovu sa ukrasom od bisera i staklenih dragulja. Iz 18. stolj.
170. Zamotak sa sadržinom: 5 arhitek. karta, 1 zemljovid, 4 reprodukcije svetaca i sabora, 4 litografije, 3 fotografije, 1 note.
171. Litografija prema fotografiji, papir pod staklom u smeđem okviru. Prik. epis. Iruneja. Konac 19. stolj.
172. Litografija, papir pod staklom. Prik. mitrop. Georgija Brankovića. Iz 19. vj.
173. Rodoslovlje episkopa i patrijarha pakračkih. Poslednja god. 1865.
174. Litografija, papir pod staklom /dva kom/ Prik. Epis. Morona. Iz 1891. god.
175. Portret, ulje na platnu. prik. nepozn. sveć. Vjer. iz druge pol. 15 vj.
176. Panagija od rezbarenog drva u srebrenom filigranskom okovu, ukras

od crvenih staklenih dragulja. Iz 16. stolj.

177. Garnitura za zajutrak, /6 komada/ od kamenine, očeklijena sa oslikanim raznobojnim ornamentom. Marka: Zsolnazy Pecs. Iz 19. stolj.

178. Svijećnjaci /dva kom/ od srebra sa iskucanim ukrasom. Punc. Iz 18. stolj.

179. Vrčić i kantica od kamenine, ocaklijena sa raznobonim cvijećem. Iz 19. vj.

180. Garnitura za kavu od bijelog porculana sa pozlaćenim ukrasnim prugama. Oštećena kantica. Suvremeni posao.

181. Okrugli medaljon u filigranskom okviru, od pozlaćenog srebra sa trodjelnim lančićem i filigranskom karikom. Iz sredine 18. vj.

182. Panagije /dva kom./ od pozlaćenoga srebra sa središnjim emajlnim medaljonima, cvijetnim okvirima, staklenim biserima. Iz sred. 19. stolj.

183. Kantica sa srebrn. Pun. J.L. Hermann, A S. iz 19. stolj.

184. Minijatura akvarelna Krista Pantokratova. Ovalna u srebrenom djelnice pozlaćenom okviru sa ukrasom od proboj i kamenjem. Iz prve pol. 18. vj.

185. Medaljica od bijeloga metala na predanim reljefom Krista i Bogorodice i zapisom. Moderni tvornički rad.

186. Križ od stakla i emajla na dvodjelnom lancu. Punciran. Ukas od kamenja. Moderni tvornički rad.

187. Ubrus od vlašičanskog štap. Na domaćem platnu vez od zlatnih niti i šljokica. Zapis: Dobrila Marković 1920. god.

188. Vrčevi /dva kom./ od debelog porculana na oslikanim cvijetnim grančicama. Iz 19. stolj.

189. Kantica i šećernica od porculana sa pozlatom. Suvremeni rad.

190. Pladanj od alpake, mali. Savremeni rad.

191. Flaše /4 kom./ od stakla sa čepovima. Suvremeni rad.

192. Globus od drveta u okruglom kolutu na 4 nožice. Okolo željezni kolut sa mjericom. Iz 1842. god.

193. Felon od brokata ukrašen srebreno-zlatnom bortom i prugom od druge vrsti brokata. Iz 18. stolj.

194. Plaštanice /5 kom./, tisak na platnu. Oštećene. Iz 18-19. stolj.

195. Felon od dvovrsnog brokata, opšiven zlatnom bortom. Oštećen. Iz 19. st.

196. Plaštanice /7 kom./, tisak na domaćem platnu. Oštećene. Iz 18. stolj.

197. Spremica od drva u crvenom baršunu sa utisnutim zlatnim ornamentom. U sprem. kuglica od srebrenog pozlaćenog lima. Iz 19. stolj.

198. Zvona /dva kom./ od stakla. Moderni veleobrtni proizvod.

199. Lijevak od stakla, oštećen. Moderni veleobrtni proizvod.

200. Poštanska karta pakračke eparhije iz 1876. god. Pod staklom u drvenom profiliranom i posrebnom okviru.

201. Zrcalo u drvenom, profiliranom okviru. Druga pol. 19. stolj.

202. Zrcalo, bidermajersko, u drvenom okviru, nešto oštećenom. Iz sredine 19. stolj.

203. Brokat /fragment odežde/. Iz 18. stolj.

204. Plaštanice /6 kom./ tisak na platnu. Oštećene. Iz 18-19. stolj.

205. Plaštanice /5 kom./ tisak na platnu. Oštećene. Iz 18-19. stolj.

206. Plaštanice /3 kom./ tisak na platnu. Oštećene. Iz 18-19. stolj.

206a Plaštanice /6 kom./ tisak na platnu. Oštećene. Iz 18-19. stolj.

207. Štap vladličanski, obložen željvovinom, bijelim sedefom, sastavljen od tri dijela, koji završavaju profiliranim i intarziranim jabukama od bjelokosti. Šiljak i vrh drška također od bjelokosti. U drvenoj spremici, presvućenoj smeđom kožom. Štap iz druge pol. 18. stolj. Sprem. moderna.

208. Putir s diskosom i zvijezdicom. Od srebra, pozlaćeni, sa ukrasom od staklenih dragulja i iskucanim ornamentima. Ima dvije punce. Bečki posao iz 1728.

209. Putir od srebra, pozlaćen sa iskucanim i lijevanim ornamentom, te ornamentom na proboj. Ima dvije punce. Iz 18. stolj.

210. Plaštanice /10 kom./ tisak na domaćem platnu. Iz 18-19. stolj.

211. Plaštanice /1 komad cijeli i jedan fragment/. Tisak na ripsu.

212. Ikona „Rođenje Bogorodice“, kolorirani tisak na metalnoj ploči sa prešanim ornamentiranim okvirom. Moderni veleobrtnički posao.

213. Epitrahilj od grimiznog svilenog baršuna, izvezen zlatnim reljefnim vezom. Sa zapisom i god. 1748. podstava od ljubičastog tafta. Oštećen.

214. Tanjur od polihromirane kamenine /dva kom./ Suvremeni posao.

215. Tanjur od bojadisane kamenine. suvremeni posao.

216. Prostirka od atlasa u boji slonove kosti sa ružičastim cvijetićima. Iz 18. stolj.

217. Ura zidna u duguljastoj kućici od rezbarenog drva sa staklenim stijenama. Oštećena. Iz druge pol. 19. stolj.

218. Plašt od grimiznog moire-a, podstavljen isto takovim taftom. Iz 19. stolj.

219. Knjiga, karta zagrebačke nadbiskupije naljepljena na platno i sastavljena u obliku svezka. Štampana 1838. god.

220. Pokrivač od tafta žućkasto-drap boje sa dvobojnim vezivom. Iz 19. stolj.

221. Pokrivač od brokata opšiven crvenim resama. Jako oštećen. Iz drug. pol. 19. stolj.

222. Ubrusi /2 kom./ od domaćeg platna sa vezivom. Jedan opšiven čipkom.

223. Orar /fragment/ Vezivo s polukrižićima. Opšiven s gajtanom. Iz 19 vj.

224. Rubac od čiste svile, crni sa crvenim prugama i crvenim ornamentom uz rubove.

225. Orar od platna sa prugastim tiskanim ornamentom. Iz 19. stolj.

226. Kamene ploče /dva kom./ sa urezanim zapisima o obnovi pakračke episkopske rezidencije. Zapis iz 1732.

227. Nadbedrenik od srebrenog lame-a izvezen svilom u boji /nadelmale-rei/ i zlatnim reljefnim vezivom. Iz 19. stolj.

228. Nadbedrenik, episkopski od tamno crvenog baršuna sa vezivom u boji. Podstava od crvenog ripsa, oštećenog. Iz druge pol. 19. vj.

229. Mantija od tamno-crvenog ripsa, podstavljena taftom i ukrašena pozamanerijskim kopčama u istoj boji. Suvremeni posao.

230. Soljenke /2 kom./ od stakla sa prođanim rubovima. Jedna ima poklopac od metala. Veleobrtni posao.

231. Štap od bambusa sa drškom od rezbarene bjelokosti. Iz sredine 19. stolj.

232. Štap od trske sa drškom od rezbarene bjelokosti.

233. Štap od trske sa drškom od rezbarene bjelokosti. Štap završava gumenom papučicom. Iz sred. 19. stolj.

234. Diskos i zvijezdica od mjedi. Moderni veleobrtni posao.

235. Kišobran od crne svilene tkanine sa crnom presvlakom i drškom od ornamentirane bjelokosti. Držak napuknut. Iz drug. pol. 19. vj.

236. Štap od bambusove trske sa drškom od bjelokosti. Iz drug. pol. 19. stolj.

237. Štap od drva drijena sa drškom od jeljenjeg roga. Iz drug. pol. 19. st.

238. Pladanj od mjedi. Dosta oštećen i savijen. Iz sredine 19. stolj.

239. Mantija od crvenog sukna, obrubljena pozamantrijskom bortom i crvenom ripsastom tkaninom. Iz sred. 19. stolj.

240. Pojas od tkanice izvedene svilenim, pamučnim i srebrnim nitima. Jerusalemski posao iz 1736.

241. Pojas od tkanice izvedene svilenim, pamučnim i zlatnim nitima, sa utkanim zapisom iz 1758. god.

242. Narukvice od grimiznog atlasa sa zlatnim reljefnim vezivom. Iz 18. stolj.

243. Omofor od srebrenog lame-a ukrašen križevima i izvezenim likovima svetaca i Krista. Podstavljen grimiznim atlasom. Iz 19. stolj.

244. Ubrus vladičanskog štapa od bijelog atlasa, izvezen ornamentom u

- polukrižićima sa umjetnom svilom. Podstava od ružičastog tafta. Iz 19. stolj.
245. (preskočen broj)
246. Felon od blijedo-zelenog atlasa sa apliciranim vezivom. Iz 19. stolj.
247. Pladanj /2 kom./ od mjedi sa jednom volutastom ručkom. Iz sred. 19. stolj.
248. Nadbedrenik od zelenog brokata, opšiven zlatnom bortom. Prva pol. 19. vj.
249. Pladanj od mjedi na postamentu ukrašen iskucanim ornamentima. Iz sred. 19. vj. Dosta oštećen.
250. Navikula /2 kom./ od bijeloga metala sa urezanim ukrasom na proboj i dva prihvata. U njoj žličica sa profiliranim rubovima. Iz 2. pol. 19. vj.
251. Putir od kositra. Iz sred. 19. stolj.
252. Vazduh od brokatela, obrubljen prugom od grimiznog atlasa. Iz sred. 19. vj.
253. Epitrahilj od crvenog svilenog baršuna izvezen i obrubljen zlatnom bortom. Zapis iz 1792. god.
254. Ubrus od vladičanskog štapa i bijele moirox svile, sa zlatnom čipkom i resama. Kraj 19. vj.
255. Kadionica od srebra sa iskucanim ukrasom na kupi te ukrasom na proboj na poklopcu. Puncirana. Iz 1757. god.
256. Križ drveni sa ripide, svijetlo smeđe glađene i rezbareno drvo. Vjerojatno iz 2. pol. 18. vj.
257. Kupa od patiniranoga srebra sa prešanim i reljefnim ukrasom. Iz 1884. god.
258. Triptihon, brončani, mali, sa ljevanim i iskucanim reljefnim ukrasom. Vjerovatno odlit po modelu iz 18. vj. u kasnije vrijeme.
259. Štap, arhijerejski, obložen željvovinom, sedefom i bjelokosti, jako oštećen u spremici od drva, presvućenoj kožom. Iz 2. pol. 18. vj.
260. Pladanj /2 kom./ od kamenine, oslikan, sa metalnim okvirom, nožicom i ručkama /jedna manjka/. Moderni veleobrti posao.
261. Orden u obliku osmerokrake srebrenе звijezde, u spremici. Druga pol. 19. stolj.
262. Orkugla brončana plaketa u kvadratičnoj spremici. Iz
263. Minijaturni (nečitko) križa Franje Josipa L. od pozlaćenoga srebra, sa lancem. U trošnoj spremici presvućenoj tkaninom. Iz 1873.
264. Enkolpije /2 kom./ sa islikanom medaljonima na srebrenim dvostrukim lancima u srebrenim pozlaćenim okvirima. Iz prve pol. 19. vj.
265. Alpaka jedaći pribor, sastoji se iz 6 kom, žlica, 6 kom. viljušaka i 4 kom. noževa; pribor se nalazi u kutiji od drva presvućenoj izvana prešanim

papirom, iznutra modrom tkaninom. Moderni veleobrtni posao.

266. Jedeći pribor od srebra u pripadajućoj spremici: 24 viljuške, 23 noža, Puncirano: Lackner /1897/

267. Jedeći pribor od srebra u pripadajućoj spremici: 20 noževa, 22 viljuške, 10 srebrnih stalaka za pribor, 1 lopatica od alpake. Punc: Lackner 1892.

268. Jedeći pribor u pripadajućoj spremici: 12 noževa, 12 viljušaka, 10 žlica, 1 velika žlica, 11 žličica malih za kavu bijelu, 11 malih žličica za crnu kavu, 2 noža za kolače, 2 soljenke na proboj, 12 srebrenih stalaka za pribor. Punc: Lackner 1892. priboru pripadaju: jedan veliki zaimač i isto tako velika žlica.

269. Čavli sa crkvene zastave sa urezanim imenom epis. Mirona: 1 kom. od zlata, 4 kom. od srebra, pozlaćeni, 5 komada od srebra. Iz 19. stolj.

270. Pribor za jelo u pripadajućoj spremici: 2 soljanke od srebra, 12 velikih žlica od srebra, 1 žlica od srebra, 3 vilice od alpake, 1 velika viljuška za salatu, 2 srebrenne velike žlice, 8 malih žlica za bijelu kavu, 12 srebrenih noževa 2 lopatice za kolač, jedan veliki nož, jedna lopatica od alpake. Razne punce. Iz svršetka 19. vj. Veleobrti posao.

271. Mitra od srebrenog moire-a sa vezenim zlatnim aplikama i 4 ovalna medaljona od emajla. Ukas od staklenih dragulja. Križ i kugla od pozlaćenog srebra. Iz 18-20. vj.

272. Mitra od jednoboje tkanine gusto protkane srebrenim nitima. Zlatne izvezane aplike prelaze preko desnog dijela. Na sredini srebreni pozlaćenog križa ukas od raznobojnih staklenih dragulja. U limenoj kutiji. Iz 19. stolj.

273. Pribor za jelo u pripadajućoj spremici: 2 srebrenne soljanke na stalcima, 4 srebrenne vilice, 6 srebrenih žlica, 3 srebrenih žličica, jedna srebrena žlica za varivo, 1 srebreni zaimač, 1 velika srebrena viljuška, 7 velikih noževa, 2 mjedene viljuške, 2 željezne viljuške, 7 malih alpaka žličica, 11 većih alpaka žličica. Konac 19. stolj.

NEDOSTAJE JEDNA STRANA I POPIS POD BROJEM OD 274. DO 324.

325. Žigovi /38 kom./: raznih oblika i materijala. U kutiji od ljepenke.

326. Žigovi /24 kom./: raznih oblika i materijala. U kutiji od ljepenke.

327. Žigovi /15 kom./: raznih oblika i materijala. U papirnatoy vrećici.

328. Žigovi /13 kom./: raznih oblika i materijala. U papirnatoy vrećici.

329. Žigovi /15 kom./: raznih oblika i materijala. U papirnatoy vrećici.

330. Žigovi /12 kom./: od mjedi. U papirnatoy vrećici.

331. Žigovi /12 kom./: od gume. U papirnatoy vrećici.

332. Žigovi /16 kom./: od gume. U papirnatij vrećici.
333. Žigovi /9 kom./: raznih oblika i materijala. U papirnatij vrećici.
334. Drveno nonius mjerilo, u pripadajućoj kutiji od ljepenke. Moderni posao.
335. Stol. Od drva, smeđe bojadisani uljanom bojom, pačetvorinast, neravnih rubova. Vjerovatno iz 19. stolj.
336. Pisaći stroj marke Adler, model br. 11, sa pripadajućom pločom i poklopcem.
337. Sakos i vazduh od bijeloga brokata. Ukrašen od zlatne borte i ćipke. Sred. 19. stolj.
338. Sakos, epitrahilj i omofofor od t.zv. crkvenog brokata žute boje, protkanog srebrenom lametom. Sred. 19. vj.
339. Epitrahilji /2 kom./ od bijeloga brokata sa utkanim kiticama cvijeća. Oštećeni. Sred. 19. stolj.
340. Sakos od zelenog brokata, sa medaljonom od baršuna. Iz sred. 19. stolj.
341. Felon, stihar, orar, od crnog damasta. Druga pol. 19. vj.
342. Omofofor od srebrenog lamea ukrašen zlatnim reljefnim vezivom na grimiznom baršunu. Sred. 18. stolj.
343. Orar od crvenog damasta sa apliciranim križićima. Iz drug. pol. 18. vj.
344. Pokrivač od brokata u drap, zelenoj i modroj boji. Konac 18. stolj.
345. Nadbedrenik od tamno-crvenog baršuna sa slikom Krista Pantokratora. Postavljen ljubičastim taftom. Iz 18. stolj.
346. Portret epis. Kirila Živkovića. Ulje na platnu u crnom okviru. Sign. Arsa Teodorović. Oko 1800. god.
347. Slika, ulje na platnu „Mučeništvo sv. Barbare“. Iz 1785. god. Teodor Ilić.
348. Pojas od bijele kašmirske svile, sa vezivom u boji. Iz 18. stolj.
349. Narukvice vladičanske od grimiznog baršuna sa zlatnim reljefnim vezivom. Oštećena. Iz kraja 18. vj.
350. Narukvica od zlatnog lame-a sa apliciranim ornamentom, iz 18. vj.
351. Sakos od žutog brokata. Iz 18. stolj.
352. Felon od ružičasto-žutog ripsa, obrubljen brokatom. Sred. 19. vj.
353. Vazdusi /3 kom./ od grimiznog baršuna sa zlatnim reljefnim vezivom. Obrubljeni brokatom. Iz 18. stolj.
354. Vazduh od smeđe-crvenog brokata i zelenog damasta. Prva pol. 19. vj.
355. Felon od bijelog tafta oštećen. Konac 19. vj.
356. Felon od ljubičastog atlasa. Jako oštećen. Iz 19. vj.

357. Sakos od modro-zeleno moiriranog brokata, ukrašen vezivom uz rubove. Brokat iz 19. vj. vezivo oko 1800. god.

358. Epirahilj od bijelog brokata, protkanog zlatom. Iz 18. stolj.

359. Felon od smeđeg brokata opšiven žutom svilom. Oštećen. Iz 18-19. vj.

360. Felon od brokatela, jako oštećen. Iz 19. stolj.

361. Darohranilnica od željeznog lima, pačetvorinastog oblika. U njoj: putir od drva, kutija, posudica za ulje i žlica. Iz 19. stolj.

362. Žig od gume.

363. Žig od gume sa crnim drškom.

364. Kandila /2 kom./ od srebra sa ukrasom iskucanim i na proboj. 2. pol. 18. vj.

365. Kandilo od srebra sa iskucanim i na proboj ukrasom.

366. Čilim od vune, geometrijski ornamentiran. Oštećen. Rad sarajevske tvor. Čil.

367. Sag od vune i pamuka. Boje: smeđa, 2 žuta i crkvena. Moderni mašinski rad.

368. Sag od vune i pamuka. Boje: zelena, crvena, žuta i siva. Oštećen. Moderni mašinski rad.

369. Čilim od vune. Boje: crvena, zelena, modra, žuta, narančasta, bijela, ružičasta, blijedo-modra i blijedo-zelena. Vojvođanski rad.

370. Čilim od vune, geometrijski ornamentiran. Boja: modra, bijela, žuta, smeđa, smeđe-zelena, blijedo-modra. Oštećen. Rada sarajevske tkaonice čilima.

371. Svijećnjaci /3 kom./ od srebra, pozlaćeni sa iskucanim ornamentom. Oštećen. Iz sred. 18. stolj.

372. Ripide /5 kom./ od željeznog pozlaćenog lima, ukrašene slikanim svetačkim prizorima.

373. Ikone /4 kom./ ulje na drvu. Prik.: Pohoda u hram, Uzašašće, Prikazanje u hramu, Navještenje.

374. Ikona, „Sv. Nikola“, ulje na platnu.

375. Ikona, ulje na platnu, „Sv. Ivan Zlatousti“.

376. Ikona, ulje na platnu, „Veronikin rubac“. U drvenom okviru.

377. Ikona, ulje na drvu. U sredini Hrist. Restauracijom pokvarena. Iz 19. stolj.

378. Ikona, tempera na drvu. „Sv. Sava“. U drvenom okviru.

379. Ikona, tempera na drvu. „Velikomučenik Tifon“. U drvenom pozlaćenom okviru. Iz 18. vj.

380. Ikona, tempera na drvu. „Sv. Nikola“. Oštećena. Iz 18. vj.

381. Ikona, tempera na drvu. „Djeвица s Isusom“: Široki profilirani okvir. Lakše oštećena. Iz 19. vj.

382. Litografije /2 kom./ kolorirane. U uskim drvenim pozlaćenim okvirima. Konac 19. vj.

383. Ikona, olajne boje na željeznom limu. „Navještanje“. Zapis iz Moskve, 1899.

384. Ikona, ulje na platnu. „Krist i Bogorodica“. Prema zapisu iz 1795. god.

385. Ikona, ulje na drvu. „Niz svetaca sa emblemima“. Ikona popravljana.

386. Ikona, ulje na drvu. „Niz svetaca sa emblemima“.

387. Ikona, ulje na platnu. „Krist na križu“.

388. Slika, ulje na platnu „Pakrački episkop. dvor“. Sign. G.V.Krizmanić 1894.

389. Sag od vune i pamuka. Na drap podlozi ornament u bojama: drap, žuta, zelena, ružičasta, crna, crvena i tamno-smeđa. Oštećen. Druga pol. 19. vj.

390. Kapiteli /4 kom./ drveni, rezbareni i pozlaćeni. Jako oštećeni. Sred. 18. vj.

391. Kapiteli /2 kom./ drveni, rezbareni i pozlaćeni. Jako oštećeni. Sred. 18. vj.

392. Ripida od drva u obliku križa, rezbarena i oslikana, sa profiliranim nastavkom za motku. Oštećena. Iz sred. 18. vj.

393. Ripida u obliku križa od lima sa islikanim Kristom na križu i pozlaćenim /bronciranim/ rubovima. Oštećena. Druga pol. 19. stolj.

394. Aplike /2 kom./ drvene, rezbarene i pozlaćene, u obliku baroknih vaza. Oštećene. Sred. 18. vj.

395. Ikonostas, fragment s najgornjeg dijela. Sred. 18. stolj.

396. Ikona, ulje na platnu. „Sv. Trojstvo“. Slika loše restaurirana. Konac 19. vj.

397. Ikona, ulje na platnu. „Sv. Stevan“. U drvenom pozlaćenom okviru. Iz 18. vj.

398. Ikona, ulje na platnu. „Posljednje večera“. Konac 18. stolj.

399. Zemljopisna karta balkanskog poluotoka, dvobojni tisak, papir na kartonu. Izdanja U. Freytag. Iz 20. vj.

400. Svijećnjak od kovanog željeza, mjestimice crveno obojen. Manjkav. Sred. 18.

401. Prijestolje patrijaršijsko, fragment gornjeg dijela, od drva, oslikano. Iz 18. vj.

402. Aplika, drvena, rezbarena u obliku krune sa reljefnim kamenjem, polihronirana, /fragment ikonostasa/. Sred. 19. vj.

403. Ikonostas, fragment, od drva, pozlaćen i obojen modrom i sivom bojom.

404. Sag od vune i pamuka. Boje: crvena, cinober, modra i ružičasta i zelena.

405. Sag od vune i pamuka. Boje: drap, crvena, zelena, žuta, svijetlo-modra i ružičasta. Oštećen.

406. Sag, tekući, od vune i pamuka. Crven sa žutom bordurom. Oštećen.

407. Stol od svijetlo žutog furniranog drva. Iz prve pol. 19. vj.

408. Stol od smeđeg furniranog drva. Iz sredine 18. stolj.

409. Garnitura pokućstva od svijetlo-smeđeg drva sa drap uzorkanim brokatelom. Sastoji se iz sofe, dve fotelje i 6 stolica. Iz sred. 19. stolj.

410. Naslonjač od smeđeg drva sa prugastom pamučnom tkaninom. Prva pol. 19. vj

411. Naslonjači /2 kom./ od svijetlo-smeđeg drva, sa drap uzorkanim brokatelom. Iz druge pol. 19. stolj.

412. Ikona, ulje na platnu. Prikazuje razne prizore iz Kristova života. Oštećena. U drvenom i bronziranom okviru. Iz sred. 19. vj.

413. Ikona, fragment ikonostasa. „Sv. Ivan Apostol i sv. Longin“, ulje na drvu, sa tri strane uokvireno rezbarenim palminim lišćem i viticama koje su pozlaćene. Oštećena. Sred. 18. vj.

414. Ikona, Fragment ikonostasa „Marija Magdalena i Bogorodica“, ulje na drvu, sa tri strane uokvireno rezbarenim palminim lišćem i viticama koje su pozlaćene. Oštećena. Sred. 18. vj.

415. Ikona /fragment ikonostasa/, „Uskrsnuće“ ulje na platnu, nategnuto na drvenu dasku, uokvirena lijevo i desno rezbarenim i pozlaćenim okvirom. Oštećena. Sred. 18. vj.

416. Ikona /fragment ikonostasa/, „Poklonstvo pastira“ ulje na platnu nategnuto na drvenu dasku, ukrašena s lijeve i desne strane rezbarenim lišćem i viticama, pozlaćenim. Sred. 18. vj.

417. Carske dveri /fragment ikonostasa/, drvorezbarena dvokrilna vrata, ukrašena volutama, cvijetnim girlandama, te dva medaljona, oslikana: sv. Joakim i sv. Ana, Navještanje. Rezbarija je pozlaćena. Oštećene. Sred. 18. vj.

418. Dva dekorativna fragmenta /dijelovi ikonostasa/, drvorezbarija, pozlaćena. Oštećeno. Sred. 18. vj.

419. Sofa od smeđeg drva, presvućena crnom i tamno-zelenom otrcanom kožom. Prva pol. 19. stolj.

420. Sofa od tamno-smeđega drva presvućena crnom kožom, sa produženim volutastim lijevim prednjim i leđnim naslonoom. Oštećena. Prva pol. 19. stolj.

421. Nalonje /2 kom./ od drva sa uljenom imitacijom modrog mramora, rezbarenim i pozlaćenim baroknim ukrasom i dva medaljona u kojima su naslikani po jedan crkveni otac. Oštećena. Druga pol. 18. vj.

422. Nalonja od drva. Oslíkana uljenom bojom, imitira modro-crveni mramor, sa velikim središnjim oslikanim medaljonom. Oštećena. Prva pol. 18. vj.

423. Dva drvena ukrasna fragmenta sa ikonostasa. Oštećeni. Druga pol. 18. vj.

424. Dva drvena rezbarena i tokarena ukrasna arhitektonska vijenca /dijelovi ikonostasa/. Oštećeni. Druga pol. 18. vj.

425. 6 drvenih, olićenih i djelimice pozlaćenih stupića /dijelovi ikonostasa/. Dosta oštećeni. Druga pol. 18. vj.

426. Stolna preša, sa manjkavom željeznom konstrukcijom. Druga pol. 19. vj.

427. Kutija, okrugla od željeznoga lima /spremica za kamilavku/. suvremeni rad.

428. Slika, ulje na platnu. Skidanje Isusa s Križa. U pozlaćenom okviru. Oštećena. Sredina 19. vj.

429. Fotografija, po uljenoj slici, pod staklom u pozlaćenom okviru. „Otac vladike Mirona“. U smeđem passepartout-u. početak 20. vj.

430. Fotografija, po slici, „majka vlad. Mirona“. Pod staklom, u passepartout-u i pozlaćenom okviru. Početak 20. vj.

431. Fotografija, „mitropolit Dositej“. Pod staklom u pozlaćenom okviru. 20. vj.

432. Nacrt imanja eparhije pakračke, papir pod staklom u pozlaćenom okviru. Izrađeno u svibnju 1871. sign. Nikola Czaren.

433. Tlocrt logorišta Pakraca, papir pod staklom u pozlaćenom okviru. Iz 1871. god. Sign. Nikola Szaren.

434. Portret, ulje na platnu. „Vladika Josip Putnik“. Sign. Sava Petrović, 1830.

435. Portret, ulje na platnu, „Episkop Stefan Stanković“. U uskom pozlaćenom okviru. Sredina 19. vj.

436. Portret, ulje na platnu, „Nepoznati prav. Sveć“. Sign. R. Milanković 1866.

437. Portret, ulje na platnu, „Sveć. Miron Nikolić“. Sign. Franz Th. Wurzel Wien 1892. u pozlaćenom okviru. Konac 19. stolj.

438. Portret, ulje na platnu, „Nepoznati prav. sveć“. Sign. Svoboda. U pozlaćenom okviru. Početak 19. vj.

439. Litografija „Uskrsnuće Lazara“, papir pod staklom u pozlaćenom okviru. Druga pol. 19. vj.

440. Portret, ulje na platnu. „Ep. Josip Jovanović Šakabenta“. U drvenom okviru. Druga pol. 18. vj.

441. Portret, ulje na platnu. „Nepoznati prav. sveć“. U pozlaćenom okviru. Konac 19. ili početak 20. vj.

442. Portret, ulje na platnu. „Sveć. Nikifor Stefanović“. U pozlaćenom okviru. Boje ispucale. Prva pol. 18. vj.

443. Portret, ulje na platnu. „Sveć. Sofronije Jovanović“. U drvenom okviru. Boje ispucale. Prva pol. 18. stolj.

444. Portret, ulje na platnu. „Nepoznati prav. sveć“. U širokom profiliranom okviru. Sign. G. Poša 1885.

445. Topografska karta pakračke eparhije. Pod staklom u pozlaćenom okviru. Sign. Nik. Carren 1874.

446. litografija, „Srpska narodna skupština u Srijem. Karlovcima 1848. Sign. I. Simić.

447. Bakrotisak „Dr. Nikola pl. Jurković“: papir pod staklom. Poć. 20. vj.

448. Portret, ulje na platnu. „Nepoz. prav. sveć“. U crnom okviru. Oko 1900. god.

449. Litografija, „Epis. Miron“. Papir pod staklom u pozl. Okviru. Konac 19. vj.

450. Ikona, ulje na dasci, „Bogorodica s Isusom“: Sa pozlaćenom limenom aplikom, u drvenoj kutiji sa staklenim poklopcem. Poćetak 20. vj.

451. Kolorirana litografija, „Mojsije prima zavjetne ploće“. Papir pod staklom u pozlaćenom okviru. Konac 19. vj.

452. Ikona, tisak na žutoj svili, „Sv. Sava i sv. Simeon“, pod staklom, u pozlaćenom okviru. Poć. 20. vj.

453. Ikona, oleografija na kartonu, „Prorok Ilija“. Poć. 20. vj.

454. Ikona, ulje na bakrenoj ploči, „Krist“, druga pol. 19. vj.

455. Ikona, vezivo na svili bijele boje, „Sv. Juraj“, pod staklom u pozlaćenom okviru. Oko 1900. god.

456. Ikona, oleografija na papiru. „Krist“, pod staklom u pozlaćenom okviru. Poć. 20. vj.

457. litografija, papir pod staklom, „Napoleon“. U pozl. okviru. Druga pol. 19. vj.

458. Oleografija, papir pod staklom, „Nepoz. prav. sveć“. U pozlaćenom okviru. Poć. 20. vj.

459. Ikona, tempera na drvu, „Bogorodica s Isusom“. Drveni profilirani okvir. Vjerovatno iz 18. vj.

460. Nalonja, crno i crveno bojadisano drvo, sa kožom. Oko 1800. god. Vjerov.

461. Slika, ulje na drvu, „Posljednja večera“. Sa apliciranim okvirom. Oštećena. Vjerovatno prva pol. 19. vj.

462. Ikona, tempera na drvu, „Sv. Juraj“. U pozlaćenom okviru. Popravljana. Konac 18. ili poč 19. vj.

463. Litografija u više boja, „Sv. Luka“, papir pod staklom u pozlaćenom okviru. Vjerovatno iz druge pol. 19. vj.

464. Kromolitografija, papir pod staklom, u drvenom okviru. „Sv. Gora Atos“. Iz 20. vj.

465. Križ sa gornjeg dijela ikonostasa, ulje na drvu. Poč. 20. vj.

466. Ikona, dio ikonostasa, ulje na drvu, „Bogorodica s Isusom“. U pozlaćenom okviru. Konac 19. ili poč. 20. vj.

467. Ikona, dio ikonostasa, tempera na drvu, „sv. Ivan“. Osmerokutnog oblika. Čavlina oštećena. Vjerovatno iz prve pol. 18. vj., a možda i konca 17. vj.

468. Ikona, dio ikonostasa, tempera na drvu. „Bogorodica“. Osmerokutna. Čavlina oštećena. Konac 17. ili poč. 18. vj.

469. Ikona, dio ikonostasa, ulje na dasci, „Krist kralj“. U pozlaćenom okviru. Vjerovatno poč. 19. vj.

470. Letvica /2 kom./, drvo oslikano temperom, dvije anđeoske glave. Konac 17. ili poč. 18. vj.

471. Ikona, dio ikonostasa, prikazuje Krista kako leži na valovitom tlu. Tempera na drvu. Ikona jako potamnila i uprljana. Vjerovatno oko 1800.

472. Grb, tempera na dasci, crni dvoglavi orao, u drvenom okviru. Početak 19. vj. Daska je pukla, a boje su isprljane.

473. Carske dveri, tempera na drvu. Sastoji se iz 2 vratnice i križa. Sa prizorima iz Starog i Novog Zavjeta. Oštećena. Konac 17. ili poč. 18. stolj.

474. Portret, ulje na platnu, Nepozn. prav. sveć. U pozlaćenom okviru. Krpan. Iz druge pol. 19. vj.

475. Diploma, arhier. Georgia Brankovića. Papir u drvenom rezbarenom okviru. Iz 1891. god.

476. Passepartout sa 90 ovalnih fotografija svećenika pakračke eparhije. Pod staklom, u žutom drvenom okviru. Iz 1910. god.

477. Ikona, dio ikonostasa, „bogorodica s Isusom“, ulje na dasci, u pozlaćenom okviru sa apliciranim pozlaćenim listićima. Sign. Arsenije Teodorović. Iz 1800.

478. Ikona, ulje na dasci, „Izraelski sveć. kako prinosi žrtvu“. Okvir apliciran i pozlaćen. Sign. Arsenije Teodorović. Iz 1800. god.

479. Ikona, ulje na dasci, prikazuje sjedog čovjeka s krunom i perjanicom, u apliciranom i pozlaćenom okviru. Sign. Arsenije Teodorović. Iz 1800.

480. Ikona, ulje na dasci, „Sv. Nikola“, sign. Arsenije Teodorović, 1800. u drvenom apliciranom okviru. Isprljana.

481. Ikona, ulje na dasci, „Grupa od svetih monaha“. Poć. 19. vj.

482. Ikona, ulje na dasci, „Grupa od svetih monaha“. Poć. 19. vj.

483. Polijejeji /2 kom./ od kovanog željeza, bronzirani. Prva pol. 19. vj.

484. Križ, veliki, drveni, oslikan. Dio ikonostasa. Oštećena slikarija. 2. pol. 18. vj.

485. Zastava zadruge Srba zanatlija iz 1875. sa prepolovljenim drškom.

486. Samovar od poniklovane mjedi. Ruski veleobrtni posao iz 2. pol. 19. vj.

487. Stolić drveni sa rezbarenim ukrasom, polihromiran. Iz druge pol. 19. vj.

488. Ikona, tempera na dasci, „Mučenik, arhidiakon Stjepan“. U uskom pozlaćenom okviru. Konac 18. ili poč. 19. vj. Potamnila i isprljana, grund se ljušti.

489. Ikona, oleografija, papir pod staklom, „Bogorodica s Isusom“: Drveni okvir sa aplikacijama. Iz 1898. god.

490. Pisaći stroj marke „Oliver“ /engleska produkcija oko 1910. god/, sa poklopcem i stolićem za stroj.

491. Ikona, tempera na dasci, „Sv. Stefan“, u uskom pozlaćenom okviru. Potamnila i isprljana. Sredina 18. vj.

492. Praonik /bide/, jako oštećen i trošan. Druga pol. 19. vj.

493. Ikona, ulje na dasci u crnom apliciranom okviru. „Bogorodica s Isusom“. Iz kraja 19. ili poč. 20. vj.

494. Ikona, ulje na dasci, „Krist“. U crnom okviru. Konac 19. ili poč. 20. vj.

495. Fotografija, papir pod staklom, prikazuje monaha. U pozlaćenom okviru. Iz 20.

496. Slika, ulje na dasci, „Isus i samarićanka“, u pozlaćenom okviru. Iz 20. vj.

497. Slika, ulje na dasci, „Povratak izgubljenog sina“. U pozlaćenom okviru. Iz 20. vj.

498. Ikona, tempera na dasci, „Navještenje Marijino“. Ovalnog oblika. Napuknuta. Konac 18. ili poč. 19. vj.

499. Ikona, tempera na dasci, „Sv. Nikola“, ovalnog oblika. Konac 18. ili poč. 19. vj.

500. Ikona, tempera na drvu, „Sv. Nikola“, u zelenom okviru.

501. Ikona, vezivo na šupljikavom papiru, „Bogorodica s Isusom“. Pod staklom u pozlaćenom okviru. Poć. 20. stolj.

502. Putir od mjedi, pozlaćen, sa iskucanim baroknim ukrasom, sa pripa-

dajućim diskosom od pozlaćenoga bakra, te zvijezdicom od srebrenoga lima. Iz druge pol. 18. stolj.

503. Crtež olovkom, prikazuje nepoznatog monaha, papir pod staklom, u pozlaćenom okviru. Sign. Marodić 1869.

504. Ikona, tempera na dasci; „Sv. Nikola“. Oštećena. Vjerovatno poč. 18. stolj.

505. Ikona, oleografija, „Bogorodica s Isusom“, na limu, pribojena na dasci, presvućena crvenim platnom. U Moskvi 1901. god.

506. Putir od mjedi, pozlaćen sa prešanim ukrasom. Druga pol 19. stolj.

507. Fotografije /2 kom./ u crnim okvirima, jedna pod staklom. „Sv. Stefan Dečanski, sv. Ivan Zlatousti“. Poč. 20. vj.

508. Litografije, /6 kom./, papir naljepljen na tanko platno. Pet komada u drvenim okvirima. Prikazuju: Krštenje Isusovo, Navještenje Marijino, Cara i caricu, sv. Petra i Pavla, sv. Dimitrija, dva nepoznata sveca. Oštećena. Konac 19. vj.

509. Fotografija; „Posljednja večera“, papir pod staklom u crnom okviru. Iz 20. vj.

510. Križ od srebra sa drvenim rezbarenim umetkom. Iz 1891. god.

511. Putir od kositra. Sred. 19. vj.

512. Navikula od kositra, nekad posrebrena. Konac 18. vj.

513. Sviječnjak od kositra. Prva pol. 19. vj.

514. Slika, tempera na dasci, prikazuje neki historijski događaj. U crnom apliciranom okviru. Vjerovatno iz 17. ili poč. 18. vj.

515. slika, tempera na drvu, sa prikazom nekog povjesnog događaja, u crnom apliciranom okviru. Vjerovatno iz 17. ili poč 18. vj.

515a Vrčić od mjedi sa iskucanim ukrasom. Iz 18. vj.

516. Kantica od bakra. Domaći kujunžijski rad. Sred. 19. vj.

516a Zdjela od bijeloga porculana sa štampanim ukrasom u modroj boji. Poč. 19.

517. Kadionica od mjedi, iskucana. Iz 19. vj.

518. Kutija od drva, ukrašena raznobojnim slamkama. Sa željeznom ključanicom i moćima sv. Lazara.

519. Križ, duborez na proboj. Iz 19. vj.

520. Pečatnjak od bijeloga metala, sa drškom na baglamu. Iz 19. vj.

521. Plaštanica, tisak na domaćem platnu, predstavljena modrim platnom. Iz 19. vj.

522. Knjiga, „Evangelje“, tiskano u Moskvi 1789. god.

523. Sviječnjak sa drškom za šibice, od mjedi, posrebrene. Suvremeni rad. Oštećen.

524. Kadionica od mjedi, izrezan ukras. Konac 19. ili poč. 20. vj.
525. Sluga /naprava za svlačenje ċizama/ od tamno-smeđega rezbarenog drva u obliku lire. Iz sedamdesetih godina 19. vj.
526. Sijećnjak od kovanoga željeza, jako trošan. Vjer. kon. 18. ili poč. 19. vj.
527. Polijelej od kovanoga željeza, u dva dijela. Jako oštećen. Druga pol. 18. vj.
528. Krevet drveni, bidermajerski, od smeđe furniranog drva. Prva pol. 19. vj.
529. Posuda od kositra, šesterokutnog presjeka. Utućena. Vjer. 2.po.18.vj.
530. Bakreni trbušasti vrc /2 kom./ sa poklopcem i volutastim prihvatom. Od iskucanog bakrenog lima. Utućen i oštećen. Dvije veličine. Iz prve pol.19. vj.
531. Vrcić /mjera/ od željeznog lima sa poklopcem i volutastim prihvatom. Oštećen i zarđao. Pol. 19. vj.
532. Spremica za putir od drva, iznutra presvućena otrcanim baršunom, a izvana otrcanom smeđom kožom. Vjerovatno sredina 18. vj.
533. Kandilo od mjedi sa iskucanim cokokoornamentalnim ukrasom. Druga pol. 18.
534. Križ, drvorezbareni u srebrenom, djelomice filigranskom okovu, u drvenoj spremici sa utisnutim ornamentima. Križ iz 1770 god. Prema zapisu.
535. Kutija, valjkasta, od žute ljepenke sa kamilavkom od modroga baršuna.
536. Secesionistićka garnitura pribora za loženje peći, od lijevanog željeza sa poniklovanim ukrasom. Sastoji se od: lopatice, žaraća i kliješta. Konac 19. vj.
537. Tkivo pamučno, sa tiskanim ornamentima, 2 ulomka. Jako oštećeno.s red. 19. vj.
538. Stihar od pamučnog damasta sa svijetlo smeđom podstavom. Iz 19. vj.
539. Kutija /bonboniera/ od bakra, paćetvorinastoga oblika, oslikana iznutra raznobojnim sličicama iz Staroga Zavjeta. Elegantni posao sredine 18. vj.
540. Fotografija /2 kom./ nepoz. prav. sveć. pod staklom u drvenom okviru.
541. Fotografija „Mirona, epis. pakračkog.15.II.1848.“ Pod staklom u drvenom okviru.
542. Litografija, kolorirana, „Krist do pojasa“, pod staklom u smeđem drvenom okviru sa pozlaćenim unutrašnjim rubom. Iz 20. vj.
543. Ikona /2 kom./, poluštih u bojama. 1. Kristova glava, 2. Svetac sa zastavom u ruci. Suvremeni radovi.
544. Ikona, tempera i ulje na dasci, „sv. Nikola“. U drvenom okviru. Iz 1898. god.

545. Ikona, ulje na željeznom limu. „Bogorodica s Kristom“. Zardala. Poć. 19. vj.

546. Žigovi /3 kom./ u smeđoj kutiji od ljepenke, od gume sa drvenim dršcima.

547. Knjiga /68 kom./ „Spomenica o srpskom pravoslavnom vladičanstvu pakračkom... Mirona“. Iz 1930. god.

548. Razne knjige i brošure, 158 kom. Iz savremenog doba.

549. Knjiga „arhiereisko poučenje“, tiskano 1858. u Beogradu.

550. Knjiga „Apologija srpskoga naroda u Hrvatskoj i Slavoniji“ od Radosalav M. Grujića. Iz 1909. god.

551. Litografija /5 kom./, u svitku od ljepenke. Razne vel. i sadržaja.

552. Diploma arhiep. Mirona i 4 litografije, raznog sadržaja.

553. Geografske karte /6 kom./ mađarske. U crvenoj kutiji od ljepenke.

554. Litografija sv. Save, kolorirane, pod staklom u pozlaćenom okviru. Suvremeni rad.

555. Razne litografije i nacrti /30 kom./. Konac 19. i poč 20 vj.

556. Razni nacrti, litografije i diplome /36 kom./. Savremeno doba.

557. Knjiga, crkvena, sa drvenim koricama u smeđoj koži. Jako oštećena. Iz 19. vj.

558. Knjiga, „Srbijak“, tiskana 1771. god. Korica od ljepenke u smeđoj koži. Ošteć.

559. Nalonia od smeđeg drva, sa pozlaćenom rezbarijom. Oštećena. Konac 19. vj.

560. Stolić /sastavljen iz tri dijela/, od drva, bojadisan tamno-zeleno. Iz 19. vj.

561. Naslonjač od srednje smeđeg drveta. Poć. 20. vj.

562. Vladičansko prijestolje od drva, obojeno tamno-zeleno i terakota. U naslon umetnute dvije ikone, tempere na drvu. Gornja prik. Krista u hramu, na donjoj zapis iz 1781. god. Na više mjesta prijestolje oštećeno.

Točniji opis gore nabrojenih predmeta načinjen je prigodom pregledavanja i popisivanja istih, a nalazi se u posebnom ceduljnom katalogu, pod oznakom „Pak“, br. 1 – 362.

Napominje se da je dne, 3. lipnja 1942. napravljen zapisnik u Hrvatskom državnom muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu o predaji arhivske građe /četiri, 4, sanduka/ u trajnu pohranu, i knjižničke građe /četrdeset, 40, sanduka/ u privremenu pohranu, iz spremišta Hrvatskog državnog muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, Trg I, br. 8 u spremište Hrvatskog državnog arhiva, Medvedgradska, br. 12.

Završeno i potpisano.

Povjerenstvo Hrvatskog državnog muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu:
Potpisi: Marcel Gorenc, Mira Sablić, Zvonimir Vyroubal, Jelisaveta Paladin-Bocarić

Upravitelj:
Potpis Vladimir Tkalčić

Pečat: Nezavisna Država Hrvatska HRVATSKI DRŽAVNI MUZEJ za umjetnost i obrt u Zagrebu
Pečat: СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВЕНА ОПШТИНА У ПАКРАЦУ

Душан Бојковић

Архив Југославије, Београд

НЕКОЛИКО ДОКУМЕНАТА О РАДУ ДРЖАВНЕ КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМА- ГАЧА НА ПРОСТОРУ АУТОНОМНЕ КОСОВСКОМЕТОХИЈСКЕ ОБЛАСТИ

Апстракт: Текст представља допринос истраживању тематике ратних злочина почињених на простору Косова и Метохије током Другог светског рата. У уводној студији приказани су најзначајнији резултати у науци у вези са овом темом, као и сам метод рада Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Други део рада чине оригинални документи настали као резултат рада ове Комисије у периоду између лета 1945. и пролећа 1946. године. Реч је о коначним подацима о броју жртава рата које је Обласна комисија за Косово и Метохију прикупила до маја 1946. године, када је престала са радом.

Кључне речи: Косово и Метохија, ратни злочини, Срби, Албанци (Шиптари), Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Током готово читавог постојања социјалистичке Југославије у званичној реторици партијског и државног врха владао је став према којем је простор Косова и Метохије што се тиче људских жртава остао највећим делом поштеђен у Другом светском рату. Истоветно мишљење баштинило је партијско руководство у Приштини. Наведено можда најпотпуније потврђују речи Фадила Хоџе, својевремено високог функционера у партијском и државном апарату на Косову и Метохији, исказане крајем шездесетих година прошлог века, у тренутку када је рад свих комисија на утврђивању броја жртава рата у Југославији био окончан. „На Косову и Метохији“, истакао је Хоџа, „није био ниједан случај ма-

совног међусобног покоља“, те је „становништво ове покрајине изашло из рата са релативно мало жртава“.¹ Осим тога, албански ратни злочини над словенским становништвом на Косову и Метохији посматрани су искључиво у контексту борбе револуције и контрареволуције, чиме је било потиснуто дугогодишње искуство српско-албанских односа на том простору, а њихова слојевитост сведена практично на само једну раван. У вези с тим историчар Бранко Петрановић закључио је како смо „дуго [...] албански терор над Србима звали косовском контрареволуцијом, под утицајем званичне политике, док није постало очигледно да је реч о сазревању албанске националне свести у виду процеса који тече од Берлинског конгреса и образовања Прве призренске лиге“.²

Савремена наука не располаже потпуним и прецизним подацима о укупном броју страдалих цивила и људи под оружјем на Косову и Метохији за време Другог светског рата. Током протекле три деценије настало је с тим у вези више научних и публицистичких радова, у којима се процене свих погинулих становника у поменутој области крећу у распону од око 6.000 до 24.000 страдалих.³ У српској литератури преовлађује мишљење према којем је у наведеном периоду живот изгубило између 10.000 и 12.000 цивила, претежно Срба.⁴

1 Фадиљ Хоџа, „Предговор“, у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 19: Борбе на Косову 1941–1944, Војноисторијски институт Југословенске народне армије, Београд, 1969, 9.

2 Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Службени лист СРЈ, Београд, 1993, 109.

3 Петрит Имами сматра да је током Другог светског рата „на Косову и Метохији погинуло укупно 6.200 људи, свих националности“, додајући како је „једино Македонија имала мање губитака“. С друге стране, Владимир Жерјавић закључио је да укупан број погинулих југословенских држављана на Косову и Метохији током Другог светског рата износи око 24.000. Према његовом мишљењу, на том простору у Другом светском рату страдало је 3.000 Срба, 1.000 Хрвата, 1.000 Словенаца, 2.000 муслимана, 1.000 Турака, 1.000 Рома, 1.000 Јевреја и 14.000 Албанаца. Међу наведеним жртвама налазило се 6.200 бораца Народноослободилачког покрета и 9.000 албанских колаборациониста. Према речима Богољуба Кочовића, током рата живот је изгубило укупно 10.000 становника Косова и Метохије: 4.000 „Срба и Црногораца“, 1.000 „Цигана“, 1.000 Турака и 3.000 Албанаца. – Више: Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, drugo dopunjeno izdanje, Radio B92, Beograd 2000, 297; Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989, 69; Животије Ђорђевић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату – наука и скрибоманија*, Драслар партнер, Београд 2014, 108; Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Veritas Foundation Press, London 1985, 81–85.

4 Венцеслав Глишић, Љубодраг Димић, Душан Батаковић, Веселин Ђуретић, Атанасије Јевтић, Ненад Антонијевић и још неки аутори сагласни су у оцени да је на

Први кораци у циљу систематског прикупљања података о ратним злочинима у Југославији начињени су крајем 1943, после одлуке Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије о оснивању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 30. новембра исте године.⁵

Државна комисија није била правосудни орган, већ се њена улога састојала у истраживању и прикупљању података и утврђивању чињеница у вези са злочинима окупатора и „домаћих издајника“. Централна државна комисија састојала се заправо од шест земаљских (за Словенију, Хрватску, Босну и Херцеговину, Црну Гору, Србију и Македонију), једне покрајинске (за Војводину) и две обласне комисије (за Истру и за Косово и Метохију). Образовање локалних истражних тела при земаљским комисијама, обласних, окружних, среских, општинских и месних комисија и повереништва, као и именовање референата и „сабирача доказа“, стајало је у надлежности народноослободилачких одбора (НОО). На месту

Косову и Метохији у годинама између 1941. и 1945. страдало око 10.000 припадника српског народа. Ђорђе Борозан сматра да је током окупације погинуло и нестало око 11.000 становника, претежно „Срба и Црногораца“. С друге стране, Јелена Гускова на основу увида у податке „америчких тајних служби“ закључује да је само у периоду од априла 1941. до августа 1942. убијено око 10.000 Срба. Према речима Павла Целетовића Иванова, у рату је страдало између 10.000 и 12.000 „српског и црногорског цивилног становништва“. Истог мишљења су Бранислав Божовић и Милорад Вавић, који наводе да је међу „Србима и Црногорцима“ било око 7.000 жртава „фашистичко-квислиншког терора“, док је између 3.000 и 5.000 цивила умрло од последица злостављања и од болести и исцрпљености у збеговима. Наведеним проценама треба додати одређени број погинулих војника Југословенске краљевске војске у Априлском рату и припадника Народноослободилачког покрета. – Више: Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату* – документа, друго, измењено и допуњено издање, Музеј жртава геноцида, Београд 2009, 27; Ђорђе Борозан, „Косово и Метохија у границама ‘протектората Велика Албанија’ 1941–1944“, у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, ИСИ, Београд 2001, 125; Јелена Гускова, *Косово и Метохија: Рат и услови мира*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица 2014, 10; Павле Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Архив Србије, Београд 2000, 75; Бранислав Божовић и Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, ИСИ, Београд 1991, 399–403; Венцеслав Глишић, „Албанизација Косова и Метохије“, у: *Срби и Албанци у XX веку, циклус предавања 7–10. мај 1990*, приредио Андреј Митровић, САНУ, Београд 1991, 285; Љубодраг Димић, *Срби и Југославија. Простор, друштво, политика. (Поглед с краја века)*, Стубови културе, Београд 1998, 153–154; Dušan T. Bataković, *Serbia's Kosovo Drama: a historical perspective*, Ћигоја штампа, Београд, 2012, 97–98; Радован Самарџић и други, *Косово и Метохија у српској историји*, СКЗ, Београд 1989, 314, 413.

5 Службени лист ДФЈ, 1/1945.

председника Државне комисије налазио се др Душан Недељковић.⁶

Сабирање података о ратним злочинима у већем обиму започело је 8. јула 1945, када је Државна комисија упутила захтев својим нижим комисијама да у наредних месец дана класификују до тада прикупљену документацију о „жртвама фашистичког терора“.⁷ Истовремено су свим месним комисијама достављени формулари у форми табела, које је требало попунити према упутствима чланова Државне комисије. Наведене табеле биле су уређене према врсти злочина и националној припадности починилаца, али не и према националној припадности жртава, нити према годинама рата.⁸

Свој рад на прикупљању податак Обласна комисија за Косово и Метохију окончала је до јануара 1946, утврдивши да је на простору те области у Другом светском рату укупно страдало 4.899 цивила и бораца Народноослободилачког покрета (НОП).⁹ Међутим, рад ове као и других комисија према оцени Државне комисије није био задовољавајући, па је крајем јануара 1946. године. Душан Недељковић затражио „да се поново прикупе сви статистички подаци“, уз напомену да „рад на овом послу мора бити најхитнији“ и обављен са „што више труда и савесности“.¹⁰ Током поновљеног пописа жртава, обављеног у периоду између друге половине марта и краја априла исте године, установљено је да укупан број страдалих цивила и бораца НОП износи 10.809.¹¹ Након овог пописа Обласна комисија за Косово и Метохију престала је са радом, насупрот мишљењу Државне комисије која је сматрала да активности на прикупљању података о укупном броју жртава рата нису биле окончане у потпуности.¹²

6 Архив Југославије (АЈ), фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110), 1, Извештај др Душана Недељковића о раду Државне комисије за период 1943–1948, стр. 1–12.

7 АЈ, 110–49–99, Допис Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача свим земаљским и обласним комисијама, 8. јул 1945.

8 АЈ, 110–1, Извештај др Душана Недељковића о раду Државне комисије за период 1943–1948, 36.

9 АЈ, 110–72–126.

10 АЈ, 110–49–99, Допис Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача свим земаљским и обласним комисијама, 26. јануар 1946.

11 АЈ, 110–72–126. Наведени број приближно је одговарао процени коју је непомредно након рата изнео Обласни народноослободилачки одбор за Косово и Метохију. У попису ратне штете сачињеном средином јуна 1945. стајало је да је у овој области укупно погинуло 10.000 људи. – АЈ, фонд Репарациона комисија Владе ФНРЈ (54), 54–20–47, Процена ратне штете на Косову и Метохији, 17. јун 1945.

12 Нешто мање од двадесет година касније, у новембру 1964, нови попис жртава Другог светског рата у Југославији припремила је Савезна комисија коју је фор-

Неколико уочљивих проблема обележило је рад Обласне комисије за Косово и Метохију. Најпре, месне комисије су, судећи према сачуваним архивским изворима, постојале само у Подгорском, Подримском и Ђаковичком срезу, док су остали органи власти били слабо или готово никако повезани.¹³ Даље, тим пописом нису биле обухваћене избегличке породице са Косова и Метохије које су се још увек налазиле у Црној Гори, централним деловима Србије и у Војводини. На веродостојност добијених резултата пописа жртава додатно су неповољно утицали неповерење већине албанског становништва према југословенском режиму у периоду непосредно по сламању побуне балиста у пролеће и лето 1945. године.¹⁴ Упитно је, такође, било и деловање кадрова у самим телима Обласне комисије, као и рад њеног председника, Зећирије Реџе, професора из Ђаковице и председника радног председништва Конференције НОО за „Косово и Дукађин“ у Бујану (31. децембар 1943–2. јануар 1944), када је била донесена одлука о присаједињењу ове области „Старој Албанији“. Изнад свега, Обласна комисија за Косово и Метохију основана је тек 11. јула 1945, што је остављало врло мало времена за рад на терену.¹⁵

мирало Савезно извршно веће Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, али су и њени резултати оцењени као непотпуни. – Драган Цветковић, „Попис ‘Жртве рата 1941–1945’ из 1964. године као основа за изучавање страдања становништва Југославије. (Неки показатељи страдања српског становништва)“, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља. Зборник радова са научног скупа, 22–23. април 2003*, Институт за новију историју Србије, Крагујевац, Музеј жртава геноцида, Београд 2005), 77–84. Ова комисија пописала је имена 7.927 цивила и бораца НОП-а са простора Косова и Метохије погинулих у периоду од априла 1941. до маја 1945. године. Међу њима је било 4.029 Срба, 1.460 „Црногораца“ и 2.127 „Шиптара“. – *Žrtve rata 1941–1945. Popis iz 1964. godine*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992, VII–XIX.

13 АЈ, 110–72–126.

14 О побуну балиста 1944. и 1945, више: Б. Божовић и М. Вавић, н. д., 481–504; Спасоје Ђаковић, *Sukobi na Kosovu*, Narodna knjiga, Beograd 1984, 231–252; Дмитар Тасић, „Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011), 153–156; Bogomir Stanković, *Kosovsko Pomoravlje u revoluciji 1941–1945*, Prosveta, Niš 1975, 219–228; Милутин Милковић, *Прва косовско-метохијска бригада*, ВИНЦ, Београд 1991, 265–283; Војислав Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, ВИНЦ, Београд 1989), 81–93; Ђорђе Борозан, *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса*, Војноисторијски институт Војске Југославије, Београд 1995), 494–507; Sinan Hasani, *Kosovo – istine i zablude*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1986, 126–129; П. Целетовић Иванов, н. д., 249–285; Рајко Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, Службени лист СРЈ, Београд 2000, 43–64; Саво Дрљевић, „Контрареволуција на Косову и Метохији – завођење војне управе фебруара 1945. године“, *Историјски записи* 4/1986, 192–200.

15 АЈ, 110–1–2, Допис Обласне комисије за Косово и Метохију Државној коми-

До тог закашњења у односу према оснивању комисија у осталим деловима земље дошло је због неповољних прилика у процесу успоста-вљања нових структура власти на Косову и Метохији, али је истовремено исходило из настојања партијског и државног руководства да путем вођења „меке политике“ према „албанским масама“ умире побуњено подручје и интегришу га у југословенски државни систем. То најбоље потврђују речи челника НОП-а Јосипа Броза Тита, изречене у пролеће 1945. током сусрета са једном делегацијом Албанаца са Косова и Метохије. „Ми знамо“, истакао је Броз том приликом, „да сте ви пошли у њемачку војску, да сте се борили против нас, али то не значи да ми сад позивамо вас на одговорност“.¹⁶ Потврда овог става уследила је 5. августа 1945. оглашавањем Указа о општој амнестији и помиловању чиме су били ослобођени одговорности сви припадници „шиптарских оружаних формација“ и окупационог апарата власти који нису починили ратне злочине изузев непосредних командира, начелника и виших руководиоца.¹⁷ Све наведено упућује на закључак да се рад Обласне комисије за Косово и Метохију може посматрати као један од показатеља снисходљивости југословенских комуниста према националном питању али и другој проблематици у том контексту на поменутом простору.

Документи што их овом приликом представљамо похрањени су у Архиву Југославије, у фонду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110), под сигнатуром АЈ, 110–72–126. Њихову садржину чине коначни подаци о броју жртава рата које је Обласна комисија за Косово и Метохију доставила Државној комисији у мају 1946. године. Документи су приказани у изворном облику, без накнадних интервенција, у форми табеларног прегледа укупног броја страдалих цивила и погинулих бораца НОП-а према срезовима Косова и Метохије. Бројчане вредности представљене у табелама за срезове Неродимски, Пећки и Подримски не одговарају онима које су унесене у збирну табелу. У познатим и доступним архивским изворима не постоје трагови о узроцима овог одступања.

сији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 16. јул 1945.

¹⁶ *Оснивачки конгрес КП Србије (8–12. мај 1945)*, приредили др Милан Борковић и др Венцеслав Глишић, Институт за историју радничког покрета Србије, Београд 1972, 213.

¹⁷ *Службени лист ДФЈ*, 56/1945.

Закључак

У савременој науци питање ратних злочина почињених на југословенском тлу током Другог светског рата до дан-данас није у потпуности истражено. У случају Аутономне Косовско-метохијске области (АКМО) Обласна комисија у Призрену утврдила је непосредно по окончању рата да је на том простору укупно страдало 4.899 цивила и бораца Народноослободилачког покрета (НОП). Државна комисија је, међутим, означила добијене податке као непотпуне, те је у пролеће 1946. био спроведен нови попис жртава рата. Тада је установљено да укупан број страдалих цивила и бораца НОП на Косову и Метохији износи 10.809. Мада Државна комисија ни овим пописом није била задовољна, Обласна комисија за Косово и Метохију престала је са радом већ у мају 1946. године. Веродостојност наведених резултата пописа била је условљена најпре закашњењем у формирању Обласне комисије за Косово и Метохију, несистематском раду њених комисија на терену, слабом или готово никаквом комуникацијом између чланова Обласне комисије у Призрену и Државне комисије у Београду, потом одсуством већине косовско-метохијских колониста протераних током рата који су се у тренутку прикупљања података још увек налазили изван Косова и Метохије, те нису ни били обухваћени пописом, као и готово апсолутним неповерењем албанског становништва према новим југословенским властима у атмосфери тек минуле побуне албанских балиста.

Извори и литература

Необјављени извори

Архив Југославије: фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110) и фонд Репарациона комисија Владе ФНРЈ (54)

Објављени извори

Žrtve rata 1941–1945. Popis iz 1964. godine, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том I, књига 19: Борбе на Косову 1941–1944,

Војноисторијски институт Југословенске народне армије, Београд 1969.

Оснивачки конгрес КП Србије (8–12. мај 1945), приредили др Милан Борковић и др Венцеслав Глишић, Институт за историју радничког покрета Србије, Београд 1972.

Периодика

Службени лист ДФЈ (1945).

Литература

Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Veritas Foundation Press, London, 1985.

Bogomir Stanković, *Kosovsko Pomoravlje u revoluciji 1941–1945*, Prosveta, Niš 1975.

Бранислав Божовић и Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, ИСИ, Београд 1991.

Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Службени лист СРЈ, Београд 1993.

Венцеслав Глишић, „Албанизација Косова и Метохије“, у: *Срби и Албанци у XX веку, циклус предавања 7–10. мај 1990*, приредио Андреј Митровић, САНУ, Београд 1991, 277–308.

Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb 1989.

Војислав Никчевић, *Пета косовско-метохијска бригада*, ВИНЦ, Београд 1989.

Дмитар Тасић, „Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953“, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011.

Драган Цветковић, „Попис ‘Жртве рата 1941–1945’ из 1964. године као основа за изучавање страдања становништва Југославије. (Неки показатељи страдања српског становништва)“, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља. Зборник радова са научног скупа, 22–23. април 2003*, Институт за новију историју Србије, Крагујевац, Музеј жртва геноцида, Београд 2005.

Dušan T. Bataković, *Serbia's Kosovo Drama: a historical perspective*, Čigoja štampa, Beograd 2012.

Ђорђе Борозан, *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса*, Вој-

ноисторијски институт Војске Југославије, Београд, 1995.

Ђорђе Борозан, „Косово и Метохија у границама ‘протектората Велика Албанија’ 1941–1944“, у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, ИСИ, Београд 2001, 103–132.

Животије Ђорђевић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату – наука и скрибоманија*, Драслар партнер, Београд 2014.

Јелена Гускова, *Косово и Метохија: Рат и услови мира*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица 2014.

Љубодраг Димић, *Срби и Југославија. Простор, друштво, политика. (Поглед с краја века)*, Стубови културе, Београд 1998.

Милутин Милковић, *Прва косовско-метохијска бригада*, ВИНЦ, Београд 1991.

Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату – документа*, друго, измењено и допуњено издање, Музеј жртва геноцида, Београд 2009.

Павле Џелетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Архив Србије, Београд 2000.

Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, drugo dopunjeno izdanje, Radio B92, Beograd 2000.

Радован Самарџић и други, *Косово и Метохија у српској историји*, СКЗ, Београд 1989.

Рајко Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, Службени лист СРЈ, Београд 2000.

Саво Дрљевић, „Контрареволуција на Косову и Метохији – завођење војне управе фебруара 1945. године“, *Историјски записи* 4/1986, 192–200.

Sinan Hasani, *Kosovo – istine i zablude*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb 1986.

Spasoje Đaković, *Sukobi na Kosovu*, Narodna knjiga, Beograd 1984.

Место: Срез: Призрен

	ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупинковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
1	Бомбардовање цивилног становништва	Људи	10		1							10	21
		Жене	2										2
		Старци											
		Деца											
2	Стрељање	Људи	8		2	6	1						17
		Жене											
		Старци	1										1
		Деца											
3	Вешање	Људи											
		Жене											
		Старци											
		Деца											
4	Клање	Људи											
		Жене											
		Старци											
		Деца											
5	Мртварење (пребијање)	Људи			13	172	24						209
		Жене			1	43							44
		Старци			3	25							28
		Деца				28							28

ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупниковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
6	Касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем	Људи	3	3	8	1						15
		Жене										
		Старци		3	3	1						7
		Деца										
7	Смрт у логорима	Људи	2	5								14
		Жене										
		Старци										
		Деца										
	УКУПНО:	23	10	31	285	27					10	386

Место:

Срез: Грачанички

ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупниковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
1	Бомбардовање цивилног становништва	Људи	16	6	1						28	52
		Жене	3								5	8
		Старци										
		Деца	2									2

	ВРСТА ЗЛОЧИНА		Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупинковици	Погинули у НО борби		УКУПНО
2	Стрељање	Људи	34		1	10	142	1		4			22		214
		Жене					4						1		5
		Старци					13								13
		Деца					4								4
3	Вешање	Људи	7				13								20
		Жене					1								1
		Старци													
		Деца													
4	Клање	Људи	1			16	105								122
		Жене				5	33								38
		Старци				9	3								12
		Деца				1	3								4
5	Мриварење (пребијање)	Људи	15	1		14	162								192
		Жене					14								14
		Старци					7								7
		Деца				1	7								8
6	Касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем	Људи	16	1		2	16		1						36
		Жене	7				4								11
		Старци	5				11								16
		Деца	5												5
7	Смрт у логорима	Људи	37	9		11	6						7		70
		Жене	7			1	2						3		13
		Старци	6												6
		Деца	7												7

ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупниковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
УКУПНО:	168	17	2	70	550	2		5			66	880

Место: Територија Среза Гњиланског

ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупниковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
1 Бомбардовање цивилног становништва	Људи	6	15	2							31	54
	Жене										1	1
	Старци											
	Деца	2										2
2 Стрељање	Људи	22		9	108	68					98	303
	Жене				5	3						8
	Старци				4	3						7
	Деца			5	2	1						8
3 Вешање	Људи					2						2
	Жене											
	Старци											
	Деца											

	ВРСТА ЗЛОЧИНА				Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупинковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
4	Клање	Људи						2	26	1						29
		Жене							2							2
		Старци														
		Деца														
5	Мрцварење (пребијање)	Људи							25							25
		Жене							1	1						1
		Старци							3							3
		Деца														
6	Касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем	Људи						3	38	4						45
		Жене						1	1							2
		Старци							6	3						9
		Деца														
7	Смрт у логорима	Људи	21	31				10	32	1					12	107
		Жене														
		Старци														
		Деца														
	Мучки убијени	Људи							101							101
		Жене							2							2
	УКУПНО:		51	46				32	354	86					142	711

Место: ДрагашСрез: Горски

	ВРСТА ЗЛОЧИНА		Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Јботићевци	Рупниковици	Погинули у НО борби		УКУПНО
1	Бомбардовање цивилног становништва	Људи	3										22		25
		Жене													
		Старци	1												1
		Деца													
2	Стрељање	Људи	11			2	4			2					19
		Жене													
		Старци													
		Деца													
3	Вешање	Људи													
		Жене													
		Старци													
		Деца													
4	Клање	Људи													
		Жене													
		Старци													
		Деца													
5	Мриварење (пребијање)	Људи													
		Жене													
		Старци													
		Деца													

6	Касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем	Људи	1				1	1												3
7	Смрт у логорима	Жене																		
		Старци																		
		Деца																		
		Људи																		
		Жене																		
		Старци																		
		Деца																		
8		Људи																		
		Жене																		
	УКУПНО:		16					3	5	2							22			48

Место: Срез: Качанички

	ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупниковци	Погинули у НО борби		УКУПНО
1	Бомбардовање цивилног становништва	Људи	1	3								6		10
		Жене												
		Старци												
		Деца	7				2							9
2	Стрељање	Људи	3	2		1	27					1		34
		Жене												
		Старци												
		Деца												

	ВРСТА ЗЛОЧИНА		Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупинкићевци	Погинули у НО борби	УКУПНО
			Људи Жене Старци Деца											
3	Вешање	Људи						1						1
		Жене												
		Старци												
		Деца												
4	Клање	Људи												
		Жене												
		Старци												
		Деца												
5	Мршварење (пребијање)	Људи	10			15	6	233						264
		Жене												
		Старци	3				3	28						34
		Деца												
6	Касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем	Људи												
		Жене												
		Старци												
		Деца												
7	Смрт у логорима	Људи	1	2										3
		Жене												
		Старци												
		Деца												
	УКУПНО:		25	7		15	10	291					7	355

Место: Урошевца

Срез: Неродимски

	ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у лоторима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупинковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
1	Бомбардовање цивилног становништва	Људи	42			7						3	52
		Жене	2										2
		Старци											
		Деца											
2	Стрељање	Људи	4	10		7	38					8	295
		Жене					14						15
		Старци					3						3
		Деца					13						13
3	Вешање	Људи				1							1
		Жене											
		Старци											
		Деца											
4	Клање	Људи											20
		Жене											
		Старци											
		Деца											
5	Мриварење (пребијање)	Људи					72						225
		Жене					1						7
		Старци											
		Деца											

	ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупниковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
6	Касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем	Људи				10	3						13
		Жене											
		Старци					1						1
		Деца											
7	Смрт у логорима	Људи	30	9			1						40
		Жене											
		Старци											
		Деца											
	УКУПНО:		78	19		7	426	146				11	687

Срез: Вучитрнски

Место: Вучитрн

	ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупниковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
1	Бомбардовање цивилног становништва	Људи	19				3					57	79
		Жене	1				1						2
		Старци	1										1
		Деца	7										7

[illegible]

Место: Кос. Митровица
Срез: Кос. Митровачки

	ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у потопљеном Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Јботићевци	Рупинковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
1	Бомбардовање цивилног становништва	Људи	268	18			7	1					294
		Жене	17										17
		Старци	2										2
		Деца	9										9
2	Стрељање	Људи	75		2	223	3	2	39	2			346
		Жене	4	2		20			2				28
		Старци	1			20							21
		Деца	1			4							5
3	Вешање	Људи	1		4								5
		Жене											
		Старци											
		Деца											
4	Клање	Људи	1			8			14	1			24
		Жене											
		Старци	1			1							2
		Деца											
5	Мриварење (пребијање)	Људи	43			427			8				478
		Жене				293			1				294
		Старци				65			1				66
		Деца				36							36

	ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупниковци	Погинули у НО борби	УКУПНО
6	Касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем	Људи	15	1									75
		Жене				59							49
		Старци				9							9
		Деца				15							15
7	Смрт у логорима	Људи		39									39
		Жене											
		Старци											
		Деца											
	Погинули у Н. О. борби											32	32
	УКУПНО:		438	60	6	1229	10	3	65	3		32	1846

Место: Срез: Лапски

	ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупниковци	Погинули у НО борби	УКУПНО
1	Бомбардовање цивилног становништва	Људи	18			1	2						21
		Жене	9										9
		Старци	3										3
		Деца	9			1	1						11

	ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи										Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупиниковци	Погинули у НО борби	УКУПНО
		Људи	Жене	Старци	Деца	Људи	Жене	Старци	Деца	Људи	Жене	Старци	Деца	Људи	Жене	Старци	Деца	Људи	Жене	Старци	Деца	
2	Стрељање	62													86	40	7	26				221
															6							6
															2							2
															1							1
3	Вешање																					
4	Клање														4			4				8
5	Мриварење (пребијање)	5													113	3		5				126
		3													23			3	2			31
															9							9
															17							17
		6													45							22
6	Касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем														1							1
7	Смрт у логорима	14												2								20

[illegible]

Срез: Источники

[illegible]

	ВРСТА ЗЛОЧИНА				Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупинковићи	Погинули у НО борби	у Ј. А.	УКУПНО
4	Клање	Људи							80								80
		Жене															
		Старци															
		Деца							3								3
5	Мрцварење (пребијање)	Људи			55			18	438	1		30					542
		Жене			22			2	207			10					241
		Старци			10			5	2			15					32
		Деца			6				9								15
6	Касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем	Људи			1			6	10								17
		Жене							6								6
		Старци															
		Деца							10								10
7	Смрт у логорима	Људи			6	6		15	4								31
		Жене						1									1
		Старци															
		Деца							1								1
	Погинули на разне начине од окупатора	Људи							16						5		21
		Жене							1								1
		УКУПНО:			241	8		57	943	1		67			110	12	1439

Место: Србица Срез: Дренички

	ВРСТА ЗЛОЧИНА		Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Јботићевци	Рупинковици	Погинули у НО борби		УКУПНО
1	Бомбардовање цивилног становништва	Људи	16				22								38
		Жене					2								2
		Старци													
		Деца													
2	Стрељање	Људи	10	5		23	72			13	25		20		168
		Жене	8												8
		Старци	6												6
		Деца									1				1
3	Вешање	Људи													
		Жене													
		Старци													
		Деца													
4	Клање	Људи					1								1
		Жене													
		Старци					1								1
		Деца													
5	Мриварење (пребијање)	Људи					52		2						54
		Жене					40								40
		Старци					2								2
		Деца													

ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупниковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
6	Људи											
	Жене				3							3
	Старци											
	Деца											
7	Људи	3	2									5
	Жене											
	Старци		3									3
	Деца											
УКУПНО:	43	10		23	195		2	13	26		20	332

Место: Пех**Срез: Пећки**

ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупниковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
1	Људи	773		4								777
	Жене	310										310
	Старци	154										154
	Деца	300										300

	ВРСТА ЗЛОЧИНА		Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупинковици	Погинули у НО борби		УКУПНО
2	Стрељање	Људи	78			32	78			3					191
		Жене	8			3	83								94
		Старци					3								3
		Деца					5								5
3	Вешање	Људи	13				12								25
		Жене					3								3
		Старци													
		Деца													
4	Клање	Људи					31								31
		Жене													
		Старци													
		Деца													
5	Мршварење (пребијање)	Људи	300	5		1003	523								1831
		Жене	54			100	114								268
		Старци	10			20	26								56
		Деца	5			10	18								33
6	Касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем	Људи	6	5		7	24			1					43
		Жене					3								3
		Старци					1								1
		Деца													
7	Смрт у логорима	Људи	2	7		21	3								33
		Жене													
		Старци													
		Деца													

ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупниковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
УКУПНО:	2013	17		1200	927			4				4161

Место: Ораховиц **Срез: Подримски**

ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупниковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
1	Људи Жене Старци Деца											
2	Бомбардовање цивилног становништва											
	Људи				5						20	25
	Жене											
	Старци											
	Деца											
	Људи											
	Жене											
	Старци											
	Деца				1							1
	Људи											
	Жене											
	Старци											
	Деца											

	ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Јботићевци	Рупинковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
4	Клање	Људи				1	1						1
		Жене				1							1
		Старци											
		Деца											
5	Мртварење (пребијање)	Људи				10							10
		Жене											
		Старци											
		Деца											
6	Касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем	Људи				1							1
		Жене											
		Старци											
		Деца											
7	Смрт у логорима	Људи	3		2								5
		Жене											
		Старци											
		Деца											
	УКУПНО:		3		2	19						20	44

Место: Баковица

Срез: Баковички (све општине израчунате)

	ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у потоцима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Јботићевци	Рупинковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
1	Бомбардовање цивилног становништва	Људи Жене Старци Деца											
2	Стрељање	Људи Жене Старци Деца											
3	Вешање	Људи Жене Старци Деца											
4	Клање	Људи Жене Старци Деца											
5	Мриварење (пребијање)	Људи Жене Старци Деца											

	ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Јботићевци	Рутиникови	Погинули у НО борби		
6	Касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем	Људи												
		Жене												
		Старци												
		Деца												
7	Смрт у логорима	Људи												
		Жене												
		Старци												
		Деца												
	УКУПНО:	379	28		275	25	1	5	19			102	6	858

Место: Сува Река

[illegible]

[illegible]

ВРСТА ЗЛОЧИНА	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Јботићевци	Рупниковици	Погинули у НО борби	УКУПНО
УКУПНО:	13	5		3	35	4	1				19	91

Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
за Косово и Метохију

Komisioni per konstantim i krimeve e okupatorit
dhe ndihmesve te per Kosove e Metohi

бр./No 240/46

14/V 1946. год/vjet

– Призрен – Prizren –

Статистички подаци
жртва злочина окупатора и њихових помагача
на територији Космета

Срезови	лишење живота											укупно
	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Јботићевци	Рупниковици	Погинули у Н. О. борби	
Шарпланински	23	10		31	285	27					10	386
Грачанички	168	17	2	70	550	2		5			66	880
Гњилански	51	46		32	354	86					142	711
Горски	16			3	5	2		2			22	48
Качанички	25	7		15	10	291					7	355
Неродимски	78	9		7	426	146					11	677

Срезови	лишење живота										укупно
	Немци у земљи	Немци у логорима ван Југославије	Мађари	Италијани	Албанци	Бугари	Усташе	Д. М.	Љотићевци	Рупникојци	Погинули у Н. О. борби
Вучитрнски	187	5		4	367	6		26			59
Кос. Митровачки	438	60		6	1229	10	3	65	3		32
Лапски	129	5		2	279	46	7	38	2		
Источни	241	8		57	943	1		67			110
Дренички	43	10		23	195		2	13	26		12
Пећки	673	61		181	702			3			20
Подримски	60	7		49	56						159
Ђаковички	397	28		275	25	1	5	19			74
Подгорски	13	5		3	35	6	1				102
свега:	2541	278	2	758	5461	622	18	238	31		19
											11
											29
											833
											29
											10809

Претседник комисије,
Zekeria Rexha

М. П.

КУЛТУРА

СЕТЬА

*Мирослав Филиповић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида
Нови Сад*

**СТРАДАЊЕ СРПСКИХ ЦИВИЛА У АУСТРОУГАРСКОЈ ТОКОМ
ВЕЛИКОГ РАТА У КЊИЗИ ДЕЈАНА МИКАВИЦЕ, ГОРАНА ВА-
СИНА И НЕНАДА НИНКОВИЋА *ПРЕЧАНСКИ СРБИ У ВЕЛИ-
КОМ РАТУ 1914–1918* (НОВИ САД 2018, 345 СТРАНА)**

Поводом обележавања једног века од завршетка Великог рата, Издавачка кућа ‘Прометеј’, у оквиру едиције *Пречански Срби до сло-
ма Аустроугарске*, објавила је књигу *Пречански Срби у Великом рату
1914–1918*. чији су аутори проф. др Дејан Микавица, доц. др Горан Ва-
син и доц. др Ненад Нинковић. Како аутори напомињу у првој реченици
Предговора, књига представља резултат вишегодишњег истраживања
поменуте теме у архивима и библиотекама Београда, Сремских Карло-
ваца, Загреба, Беча и Будимпеште. Поред богате архивске грађе, у при-
преми рукописа ове књиге коришћена је бројна домаћа и страна литера-
тура чији су аутори оставили дубоки траг у историографији када је реч о
проучавању Првог светског рата.

Овај текст, иако написан у форми приказа, највише пажње покло-
ниће оним деловима књиге који се односе на страдање српских цивила у
Аустроугарској за време Великог рата. Разлог за такав приступ садржан
је у чињеници да је у монографији на прецизан начин, и уз велики број
коришћених историјских извора, представљен живот, положај, учешће
и страдање пречанских Срба у периоду од 1914. до 1918. године. Због
тога ће, без икакве сумње, књига бити од изузетног значаја за српску
историографију и све истраживаче који се буду бавили овом епохом и
проблематиком.

У првом поглављу књиге насловљеном *Срби у Аустроугарској
између црквено-просветне аутономије и Источног питања 1908–1914*,

говори се о стању у Двојној монархији од избијања Анексионе кризе до почетка Првог светског рата, али и о кризи што је задесила ту државу уређењу по принципу дуализма. Иако наслов текста има јасну временску одредницу, треба истаћи да су аутори у садржају дали кратак пресек дешавања у Аустроугарској (Хабзбуршкој) монархији и пре 1908. године. Тачније, у том поглављу је изнет кратак пресек положаја мањинских народа на територији Монархије од друге половине XIX века. Ипак, аутори највећу пажњу посвећују заостравању односа између Монархије и Краљевине Србије у првим годинама XX века. Посебан део посвећен је значају Босне и Херцеговине за српски народ, али и њеној анексији од Аустроугарске која је односе две земље довела до усијаности. Премда се о страдању српских цивила у овом поглављу не говори, оно даје јасан увод у дешавања што су касније уследила и која ће у књизи бити разматрана веома детаљно.

Затегнути односи Србије и Аустроугарске, али и супротстављени интереси великих сила у свету, довели су до напетог стања. С том чињеницом аутори завршавају прво и започињу друго поглавље, под симболичним насловом – *Пад Двоглавог орла*. У наставку они указују да је ситуација на европском континенту била таква да се чекао само повод за избијање сукоба великих размера. Непосредан повод представљало је убиство аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајевском атентату 28. јуна 1914. године. Већ следећег дана, бечка и будимпештанска штампа започиње агресивну кампању против српског народа. Антисрпско расположење се пренело и на улице већих градова Монархије. Првих дана јула 1914. године дошло је до демонстрација у градовима широм Босне и Херцеговине и Хрватске. Истог месеца, демонстрације су захватиле Беч и друге градове у Аустроугарској. Како подсећају аутори, бечка штампа писала је да се на дан аустроугарске објаве рата Србији, 28. јула 1914. године, на улицама Беча нашло око 100.000 људи, а да се само два дана раније у том граду окупило око 10–15 хиљада студената који су клицали пароле о освети Србима. У таквој атмосфери, покушаји водећих српских листова у Аустроугарској да у објављеним текстовима искажу лојалност бечком двору и Монархији, као и тугу због убиства Франца Фердинанда, били су узалудни.

Прве информације о српским цивилним жртвама аутори наводе управо у овом поглављу, износећи податке за период у време и после Церске битке. Након пораза аустроугарске војске, а под притисцима антисрпске пропаганде пласиране пре свега у штампаним медијима и од високих званичника Монархије, аустроугарска војска је, у првим данима

рата, починила бројне злочине над српским цивилима и тада је страдало од 3.500 до 4.000 људи. Том приликом су, на најбруталније начине, убијани српски цивили без обзира на пол или старост. Европску јавност је била шокирана подацима о вешањима, стрељањима, убијању српске деце, и жена, као ломљењу и одсецању удова и гениталија, као и унакажавањима лица жртава. О таквим призорима и другим дешавањима Европу је, кроз бројне текстове и фотографије, информисао др Родолф Арчибалд Рајс. Премда многи европски интелектуалци нису веровали у веродостојност тих текстова, изјаве преживелих Срба врло брзо су потврдиле Рајсове написе. Посебна пажња посвећена је догађањима у Шапцу, где су бележена безразложна хапшења и пребијања српских цивила, као и њихово изгладњивање и силовање жена. Поред злочина над цивилним становништвом, Шабац је доживео и велико материјално разарање. У исто време, како би се српски народ заплашио, у Јужној Угарској ухапшено је или интернирано скоро три хиљаде „политички сумњивих лица“, углавном српске националности.

У трећем поглављу, насловљеном *Срби у аустроугарској војсци*, говори се о учешћу пречанских Срба у војсци Двојне Монархије. Овде се не говори толико о страдању цивилног становништва у Великом рату, али су подаци које аутори износе изузетно драгоцени. Прилично јак утисак оставља тако податак да је велики број Срба био приморан да ратује за интересе Аустроугарске, против своје воље. Другим речима, били су присиљени да ратују против Краљевине Србије. Због те чињенице код пречанских Срба јавио се отпор мобилизацији, а многи од њих су решење видели у преласку на српску страну. Аутори су у овом поглављу веома прецизни приликом изношења података. Они напомињу да су Срби представљали значајан фактор у аустроугарској војсци. Примера ради, према подацима из војних спискова, 1911. године Срби и Хрвати су чинили око 9,2% припадника аустроугарске војске, чак 134.717 војника. Напомиње се такође да су Срби и Хрвати заједнички пописивани, па је зато веома тешко утврдити прецизан број Срба у војсци Двојне монархије.

Следеће поглавље, под насловом *Српска црква у Аустроугарској 1914–1918*, говори о свим проблемима с којима се суочавала Српска православна црква у Монархији за време Првог светског рата. Мада, када је реч о Српској цркви, ваља истаћи чињеницу да се она сусретала са репресивним мерама и пре 1914. године. Велики ударац представљало је укидање српске црквено-школске аутономије 1912. године као и мистериозна смрт патријарха Лукијана Богдановића годину дана касније. У

тако тешкој ситуацији за Српску православну цркву дочекал је и Сарајевски атентат. Имајући у виду да је нови притисак на цркву и црквене великодостојнике био прилично изванредан, српско свештенство покушало је да колико-толико смири ситуацију. У српским црквама на простору Аустроугарске свештеници су, примера ради, служили богослужења и парастосе за покој душе престолонаследника Франца Фердинанда. Међутим, сви покушаји српског свештенства да ситуацију смире били су узалудни. Већ у току јула 1914. године, а нарочито по избијању рата, уследиће нови удар на Српску цркву. Изванредан број свештеника је ухапшен под оптужбом да ради против Монархије, док су други били приморани да са породицама напусте места у којима су живели и спас потраже сакривањем у другим срединама и црквама. Како наглашавају аутори, нарочито је изузетно тешко било стање Српске цркве у Босни и Херцеговини. Антисрпска пропаганда, агресивно вођена на том простору, утицала је да се додатно појача притисак на Српску цркву. Тако је, неколико месеци након атентата у Сарајеву, од 343 свештеника у логорима завршило 165 њих. То је била само једна од мера предузетих у циљу затирања српског националног идентитета. Поред притиска на српску цркву, насилно су гашена и српска удружења, забрањена је употреба ћирилице, а сви ћирилични натписи на јавним местима су прекречени или изгребани. Из основних и средњих школа ћирилица је потпуно избачена, а учитељи који би се служили тим писмом били би хапшени као „носиоци мржње према Аустроугарској“. До краја 1914. године, одлуком аустроугарских власти, укинуте су и све српске православне верске школе.

Аутори указују да је притисак на Србе у Босни и Херцеговини настављен и после 1914. године. Тако је током Велеиздајничког процеса у Бањој Луци од 3. новембра 1915. до 22. априла 1916. године осуђено 156 особа. Међу њима највише је било професора и учитеља (24), затим свештеника (21), студената, чиновника, посланика Босанског сабора, напредних сељака, трговаца, занатлија и других. Слични процеси организовани су и у Травнику и Бихаћу, где су уз студенте оптужени чак и ученици. Тежак положај српског становништва је, према речима аутора, трајао током свих година Првог светског рата. Тек 1918. године, са променом ситуације на фронтовима и већ евидентним поразом Аустроугарске у рату, ситуација се постепено смиривала.

У петом поглављу насловљеном *Аустроугарска јавност и прељубански Срби у Великом рату 1914–1916*, велика пажња посвећена је страдању српског цивилног становништва. Аутори се надовезују на текст из претходног поглавља, где је било речи о акцијама против српског на-

рода у Бањој Луци, Травнику и Бихаћу. Поред хапшења и осуђивања припадника српског народа на смрт, велики број Срба биће протеран из својих средина. Само из Сарајева је, према наводима аутора, протерано око 4.000 Срба до краја 1914. године. Слична ситуација је забележена и у Далмацији, Боки и јужној Угарској. Такве поступке власти Монархије аутори оцењују као „део осмишљене аустроугарске политике“ познате још из времена балканских ратова. Као пример изнесе ситуацију у Банату, где су српске куће „осветљене кандилима и свећама у знак солидарности са Србијом и осветом Косова“ у току ратова које је Србија водила 1912–1913. године, биле често претресане од припадника мађарске полиције.

Одмах после Сарајевског атентата, као што је речено, на делу се испољила веома снажна антисрпска пропаганда у Аустроугарској. Према речима аутора, посебно ригорозне мере уперене против српског народа на простору Монархије дошле су до изражаја у Новом Саду, с обзиром на то да је тај град био политички и културни центар пречанских Срба у Аустроугарској. Средином августа 1914. године новосадски велики жупан Бела Матковић позвао је српски народ на лојалност Монархији или ће „у супротном проћи као село Јарак у Срему“ које је спаљено и уништено због „непријатељског држања према Аустроугарској“, а мештани убијени или протерани. Паралелно са претњама упућиваним Новосађанима, регистрована су и честа хапшења и интернирања грађана српске националности. На мети власти, како би народ заплашили, били су махом угледнији становници, познати по свом ангажовању на пољу политичког, друштвеног и културног деловања. У првом таласу интернираних Срба у аустроугарске затворе и логоре нашли су се Јаша Томић, Коста Хаци, Стеван Адамовић, Исидор Бајић, Милан Поповић, Стеван Малешевић, Лаза Бајић и бројни други угледни Срби. Већина их је пуштена кући до септембра 1915. године.

У Банату је, наводе аутори, тешко стање бележено и пре објаве рата. Поред антисрпске пропаганде, у банатским местима су наиме организоване и демонстрације против српског народа, а сваки жандарм је имао право да „без већег разлога ухапси било ког Србина“. Тако су се на удару власти нашли углавном имућнији и угледнији представници друштва, међу којима је био велики број учитеља и професора, свештеника, богатих трговаца и других. Хапшења су учестала у току антисрпских демонстрација крајем јула 1914. године, ухапшени Срби су били изложени линчу окупљених демонстраната, а куће и српске продавнице биле су пљачкане, спаљиване и уништаване. Међу демонстрантима највише је

било Немаца, Мађара и Румуна. Антисрпско расположење је подстрекавано у готово свим већим банатским местима, попут Вршца, Беле Цркве, Панчева, Великог Бечкерека, Кикинде и других. Посебно тешка ситуација била је у Темишвару, где су погроми српског становништва били веома изражени. Од виђенијих ухапшеника одведених потом у заробљеништво, аутори наводе Васу Стајића, Димитрија Миту Клицина, Светислава Касапиновића, Уроша Предића, Богдана Алексића, Саву Путника, Стојана Јакшића и многе друге.

У наставку текста посебна пажња посвећена је логорима у које су одвођени ухапшени Срби. Тако се, међу њима, спомињу логори у Темишвару и Араду, као и затвор Чилаг у Сегедину, Илово у Словачкој, Сомбател у западној Мађарској, Тату у близини Будимпеште и бројни други. Највише припадника српског народа из Баната биће интернирано у Арад. Било их је око три стотине, углавном Панчеваца. За сваки логор аутори су дали основне карактеристике, а најдетаљније је описан онај у Араду, с обзиром на то да је у њега интерниран највећи број пречанских Срба. О том логору касније ће у актуелном делу бити још речи.

У даљем тексту аутори знатно већу пажњу поклањају логорима на простору Аустроугарске и српском народу који је у њих одвођен. Оцењујући догађаје од 1914. године као „крсташки рат против српске културе и православља“, наводе податак да је још пре званичне објаве рата у Монархији ухапшено око 5.000 Срба, а до краја лета тај број је порастао на око 10.000 људи. У тексту се даље говори о депортацији Срба из Далмације, маршрутом преко Загреба и Будимпеште у Штајерску. Срби из Босне су, углавном, спровођени у Арад, где их је било заточено више од четири хиљаде. Кроз тај логор је до краја 1915. године „прошло“ између 11.000 и 15.000 људи.

По избијању Првог светског рата, аустроугарске власти организовале логоре по целој земљи. Заједничку карактеристику свих логора чинили су нехумани услови који су у њима владали. Припадници српског народа су углавном били заточени у логорима у областима Мађарске, Словачке и Аустрије. Најзлогласнији су били Шопронек, Коморан, Кечкемет, Арад, Нежидер, Турањ, Плетерница. Поред тешких услова заточеништва, што је подразумевало слабу исхрану и хигијену на веома ниском нивоу, као и лоше односе аустроугарских чувара према заточеницима, интернирани Срби су се суочавали и са разним заразним болестима што су у таквим просторима харале. Посебно је тешка ситуација била у логору у Добоју који су преплавили тифус, дизентерија, дифтерија и друге болештине. Аутори наводе податак да је у току рата кроз тај логор

прошло више од 45.000 људи трећину су чинили жене и деца. О условима боравка у том стратишту говори и податак да је на дневном нивоу умирало на десетине затвореника, а само у току 1916. године умрло је око хиљаду деце.

Хапшења Срба и њихова одвођења у логоре биће интензивирана од јесени 1915. године када је уследио истовремени напад Немачке, Аустроугарске и Бугарске на Србију. Број Срба заробљених том приликом није прецизно утврђен, али податак да је до краја 1916. године кроз логоре прошло око 150.000 српских војника делује прилично запањујуће. Поред заробљених српских војника, аутори су и у овом делу текста поново пажњу посветили и истакнутим јавним личностима које су, ради застрашивања ширих народних маса, биле често хапшене, а о чему је и раније било речи.

У другом делу тог поглавља изнете су чињенице о ширењу анти-српске пропаганде посредством штампе на територији Аустроугарске и Немачке. Такви вербални напади су уследили одмах после Сарајевског атентата. У штампи на подручју Хрватске изражавано је саучешће због убиства престолонаследника Франца Фердинанда и запрепашћење због самог чина атентата. Као главни кривци означени су Срби, што је резултирало антисрпским демонстрацијама организованим у више хрватских градова. Према Србима су још оштрије биле бечке и будимпештанске новине. Поред сатанизације читавог српског народа, за учешће у атентату директно је оптужена српска влада. Слично аустријској и мађарској штампи писали су и католички листови са седиштима у Мостару и Сарајеву. У својим негативним оценама ништа блаже према Србима није било ни словеначко гласило *Словенец* у чијим текстовима је Сарајевски атентат означен као „остварење велико-српске пропаганде“. Те новине су, како потврђују аутори, у више наврата преносиле говоре словеначког клерикалног политичара Ивана Шуштершича који су одисали ставовима пуним мржње према Србима и позивима на сукоб. Водећи немачки листови такође су били веома оштри према српском народу оцењујући да су Срби велико зло у Европи које је могуће елиминисати само ратом.

Одговор српске штампе на све то манифестован је у помирљивим тоновима и уз отворене осуде атентата у Сарајеву али, као што је претходно истакнуто, такви ставови нису доносили било какве промене кад је реч о пропаганди на другој страни. Уз то, свега неколико дана после објаве рата Србији, целокупна српска штампа на територији Аустроугарске је укинута. У таквој атмосфери мржње и линча коју су стварале, пре свих, аустријска, мађарска и хрватска штампа, положај српског народа у

Аустроугарској постаје и више него неповољан. Антисрпска пропаганда посредством штампе настављена је и у потоњим ратним годинама.

Наведено поглавље, претпоследње у књизи, носи наслов *Срби у Срему 1914–1918*. Поред претходног поглавља и у овом делу текста аутори доносе прегршт података о страдању пречанских Срба за време рата. Као што се из њиховог навођења чињеница може закључити, положај српских цивила у Срему на почетку рата био је изузетно тежак. Они су, поред Срба из Босне и Херцеговине, највише били изложени ратним страдањима, интернацијама, убиствима и политичким притисцима. Аустроугари су према српском народу на подручју Срема имали, очигледно, посебан однос. Разлози за то су вишеструки. Како аутори подсећају, у Срему је, деценијама уназад, живела бројна и јака српска популација са великим утицајем у политичком животу Монархије, и нарочито је била богата културно-историјска традиција оличена у Карловачкој митрополији и бројним православним манастирима. Поред тога, близина границе са Краљевином Србијом често је доводила у сумњу лојалност сремских Срба према бечком двору. Коначно, још једна значајна чињеница; Срем је геостратегијски представљао важну територију јер је преко ње Аустроугарска, у рату који ће уследити, планирала нападе на Србију у току 1914. и 1915. године.

Као што је то било изражено и у другим областима на територији Монархије, а што је кроз текст већ истакнуто, положај српског народа у Срему се нагло погоршао после убиства Франца Фердинанда. Само дан након атентата у Сарајеву, на подручју Срема аустроугарске власти су формирале и преке судове. Становништво је о њима непосредно информисано посредством добошара или плаката истакнутих на видним местима, а било је случајева и директних обавештавања људи, од куће до куће. Такви примери су, рецимо, забележени у Добринцима, као и на бројним салашима издвојеним и изолованим од села и градова.

Атмосфера мржње и нетрпељивости према Србима кулминирала је у Срему већ током лета 1914. године. Аустроугарске власти су, као што се дешавало и на подручјима других делова Монархије, одмах кренуле са хапшењем виђенијих Срба у циљу застрашивања осталог српског становништва. Бројни становници Срема су излаз из такве ситуације нашли у преласку на територију Краљевине Србије, остављајући своје куће и земљишне поседе, па чак и поједине чланове породице. Додатно заоштравање ситуације уследило је после победе српске војске над аустроугарском армијом у Церској бици, августа 1914. године.

Аутори наводе низ случајева који сведоче о веома тешком поло-

жају српског народа у Срему. Они истичу да су мета аустроугарских власти били пре свих српски свештеници, професори, учитељи, богатији трговци, занатлије, земљорадници и остали угледни људи, који су у току јула и августа 1914. године махом пребијани, хапшени и убијани. Као примери места где су се таква злодела над Србима спроводила спомињу се Лаћарак, Платичево, Бољевци, Купиново, Голубинци, Ириг, Рума, Стара Пазова, Сремски Карловци и друге средине. Посебно је апострофиран и Земун, где је већ 15. јула 1914. године дошло до првих хапшења Срба. Том приликом ухапшено је и интернирано 36 особа српске националности. Слично је потом доживела и 171 особа из Земунског котара у добу од 16 до 71 године. У књизи аутори дају прегледну табелу ухапшених и интернираних Срба из Земунског котара, по местима. Највише их је било из Попинаца, затим Бољевца, Купинова, Батајнице, Сурчина, Јакова и других. Ваља истаћи и чињеницу да за поједине интерниране Србе није утврђено место пребивалишта.

Од тренутка избијања рата, као што је раније већ указано, ситуација у Срему што се тиче безбедности српског народа веома се погоршала. Та област постала је подручје с којег су људи мобилисани, а војске су се често смењивале. Често је долазило и до пограничних сукоба аустроугарске и српске војске. Сваки такав сукоб представљао је нову претњу за српско цивилно становништво које је живело на простору Монархије. Најжешћи сукоби на граници вођени су почетком септембра 1914. године и том приликом заробљено је више хиљада српских војника. Међу српским становништвом, како се наводи у књизи, „најсумњивији“ су били српски свештеници. Због тога су власти, по свој прилици, одлучиле да их што пре интернирају или онемогуће у богослужбеном деловању.

Злочини над српским цивилима чињени су већ почетком рата када су аустроугарске трупе ушле у Доњи Срем. Према оцени аутора, највише је страдало село Кленак. Ту су у августу 1914. године побијени српски надничари који су радили у Врднику, а врло брзо је стрељано је и локално становништво под оптужбом да је давало сигнале српској војсци. Као пример злочина у поменутом месту издваја се догађај од 17. августа 1914. године када су аустроугарске власти затвориле у месну православу цркву око 300 мушкараца старијих од 14 година, а већ следећег дана „изабрали“ петорицу и, за опомену и застрашивање осталих ухапшеника, изболи их бајонетима. Истог дана је 274 Кленчана одведено у логор у Араду. Жена и деца су, такође, интернирани. Српске куће и месна црква су спаљене, као и целокупан сточни фонд у власништву Срба. Сличну судбину доживело је и Платичево, где је велики број српских

кућа уништен, укључујући и месну цркву и општинску кућу. Известан број српских становника је убијен, а остали су интернирани у Осијек. У Грабовцима је спаљено пола села, а више „сумњивих“ припадника српског становништва је ухапшено и избодено бајонетима. Готово истоветан сценарио задесило је и Бешку. У том месту хапшена су шесторица Срба под оптужбом да сарађују са војском Краљевине Србије. Они су одведени у Петроварадин и ту стрељани. Убиства, хапшења и спаљивање српских кућа догађала су се и у другим селима на подручју Срема, нарочито на почетку Првог светског рата. Аутори у том контексту наводе примере нечувених аустроугарских злочина у местима Сурчин, Шашинци, Јарак, Ириг, Добановци, Товарник, Ашањ, Бечмен, Голубинце, Шимановци, Попинци, Пећинци, Буђановци, Стара Пазова, Прхово, Војка, Стари Бановци, Сремски Карловци, Сремска Каменица и другим. Већина преживелих становника тих места завршавала је у Араду, где су у заточеништву били изложени нехуманим условима живота и заразним болестима, што је, у великој мери, било последица неадекватне хигијене.

Посебну пажњу аутори посвећују управо заточеништву интернираних Срба у Араду. Најпре наводе податке о смештају затвореника. Како се износи у књизи, првобитно је то била касарна у којој је број интернираних Срба био троструко већи него што су то просторне могућности дозвољавале. Са повећањем броја заробљеника, власти су их смештале у хладне и влажне тунеле Арадске тврђаве. Број заточеника је временом толико порастао да су се они „гурали“ по тунелима. Поред тога, како је већ претходно указано, хигијена је била на врло ниском нивоу, па је свакодневно претило избијање неке епидемије. Аутори се у тексту осврћу и на друге нехумане услове живота интернираних; нису имали тоалета, а добијали су недовољну количину воде и тек један оброк дневно „у виду чорбе од изнутрица“. Поред тога, били су изложени изнурујућем и свакодневном физичком раду. Број болесних и умрлих у таквим нечовечним условима нагло је растао. Било је периода када је умирало и по педесет људи дневно. Према истраженим доступним документима, до краја 1915. године у логору је страдало око 2.200 особа. Свако одбијање извршења било какве наредбе стражара логора кажњавано је пребијањем или убијањем заточеника. Како се наводи у тексту, озбиљан проблем представљала су и укопавања преминулих или убијених чији је број растао из дана у дан. С обзиром на то да је становништво Арада одбило да се страдали заточеници укопавају на градском гробљу то је, према наводима аутора, чињено на „специјалним гробљима“ на обали Мориша. Мада је међу заточеницима био и већи број православних свештеника, било је

забрањено њихово богослужење приликом уповавања страдалих.

Посебна пажња у овом поглављу посвећена је ситуацији у Срему и Мачви непосредно пред почетак, за време и после Колубарске битке. Становништво Срема, формалноправно у саставу Аустроугарске, и Мачве, као дела Краљевине Србије, „проживљавало је најтеже тренутке“. Припадници војске Аустроугарске током присуства у тим областима расељавали су српско становништво, убијали српске цивиле, интернирали их и пљачкали њихову имовину. Један од разлога за такве злочине може се потражити у својеврсној „ратној фрустрацији“ јер је Аустроугарска војска у сукобима са српским трупима током 1914. године претрпела велике поразе. Такође, разлог за нечувена злодела над Србима садржан је у отвореној наклоњености српског становништва Срема и Мачве према припадницима српске војске и њиховим успесима на фронтовима. Пример који се у том контексту у књизи наводи јесте из села Буђановци, где су крајем 1914. године интерниране 164 особе. То су махом били мушкарци које је аустроугарска војска одвојила од њихових породица, а сличне ситуације бележене су и у другим местима Срема и Мачве.

Последњи део овог поглавља односи се на повратак преживелих, раније интернираних Срба, што је започело почетком 1915. године, као и на ситуацију у Срему до краја рата 1918. године. Аутори прецизно наводе број људи и места у која су се српски цивили враћали. Поред тога, дата је и табела повратника до 19. јануара 1915. године, по местима боравка. Према тим подацима највише их се вратило у Хртковце и Буђановце, а потом у Никинце, Брестач, Суботиште, Платичево, Добановце, Сурчин и друга места. Међутим, повратак Срба из пакла логора у своја места није значио крај њихових патњи. Већина њих није затекла своје куће, већ рушевине и пуста, спаљена села. Они који су имали среће да се опет уђу у своје домове поново су били изложени скоро свакодневним претњама и надзору од аустроугарских власти. Интересантан је податак да су аутори презентовали и садржаје телеграма из тог времена, који такође на специфичан начин говоре о стању у сремским селима. Телеграми су наиме врло поуздан историјски извор из поменутог периода, пошто пружају упечатљиву слику о животу српског цивилног становништва на простору Аустроугарске, у овом случају у Срему.

Нешто мирнија ситуација за српско становништво Срема наступила је лета 1915. године. Међутим, неколико месеци касније дошло је до нове концентрације војске која је, у склопу велике немачко-аустроугарске офанзиве, преко Мачве требало да продре у Србију.

После слома Србије у зиму 1915/16. године није било потребе

за већим присуством аустроугарских војника у Срему. Међутим, у току 1916. наступила је велика глад у Европи с обзиром на то да је већ трећу годину беснео рат на тим просторима. Та година је, према историјским документима, била родна али је храна бивала све скупља. Становништво Срема је било у обавези да продје своје производе Аустроугарској. Међутим, како су откупне цене у ратним условима биле прениске да задовоље сеоско становништво, многи људи су храну сакривали. Од краја 1916. године до краја рата 1918. године све више људи је прелазило на подручје Срема. Разлози су били војни, али и социјално-економски, јер је глад све више разарала Европу. Аутори наводе податак да је лета 1918. године само на Фрушкој гори живело између шест и седам хиљада људи.

Последње поглавље у књизи носи наслов *Пречански Срби и политика присаједињења Краљевини Србији 1917–1918*. Оно не садржи много података о страдању српских цивила у поменутом периоду. Ипак, на самом почетку се подсећа на логоре о којима је и раније у тексту било речи. Они се заправо помињу као кратко подсећање на све злочине аустроугарске власти над српским становништвом. Све то у ствари представља својеврсну увертиру у објашњење расположења српског становништва 1918. године када су напокон дочекали ослободилачку српску војску. Резултат победе српске војске био је и остварење сна пречанских Срба који су 25. новембра 1918. године прогласили присаједињење Краљевини Србији. Пораз Аустроугарске у Првом светском рату означио је њен крај.

Књига *Пречански Срби у Великом рату 1914–1918*, представља дело од изузетног значаја за српску историографију, јер је у њој приказан положај српског становништва које је живело на одређеном простору Аустроугарске, њихов живот у времену Великог рата, страдања и мучења, и трновит пут ка уједињењу са Србијом. Иако се у многим монографијама обрађује тема Великог рата и улоге српског народа у њему, мало је књига и других релевантних дела што говоре искључиво о улози пречанских Срба у том периоду. Сви историчари који се у будућности детаљније буду бавили страдањем српских цивила на територији Аустроугарске за време Првог светског рата моћи ће баш у овој књизи да нађу драгоцене и веома значајне податке.

Стефан Радојковић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида

АНАЛИЗА УДБЕНИКА ИСТОРИЈЕ У СВЕТЛУ ИСТОРИЈСКИХ ЧИЊЕНИЦА: КОСОВО И МЕТОХИЈА ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТ-СКОГ РАТА (1941–1945)¹

Сажетак: Рад има за циљ да на основу историјских извора и података понуди референтни оквир за процену интерпретација Другог светског рата на Косову и Метохији. У кратким цртама ћемо скицирати место анализе уџбеника историје у оквиру процеса помирења након унутардржавних сукоба. Потом, дајемо преглед најбитнијих налаза три истраживачка пројекта у вези са уџбеницима историје које користе Срби и Албанци на Косову и Метохији. На крају, у односу на поменуте налазе, тврдње и закључке о различитим интерпретацијама Другог светског рата на Космету понудићемо историјске изворе – објављена документа и податке о учешћу Срба и Албанаца у НОБ-у, односно њиховој сарадњи са окупаторима, о палим жртвама током тог периода на Косову и Метохији, као и о примерима српско-албанске сарадње – све то би требало да пружи солидну основу, као и оквир, за наставак дијалога о различитим виђењима заједничке историје, али и за њихову утемељеност у историјским чињеницама.

Кључне речи: уџбеници историје, историјске чињенице, Косово и Метохија, Срби, Албанци, Други светски рат

Како бисмо избегли пат позицију око непомирљивих и неконзистентних ставова о контроверзама, корисно је понекад проширити свој угао гледања. Налазе анализа уџбеника би требало поредити са налазима проистеклим из научних истраживања и дебата.²

1 Стефан Радојковић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида и секретар Одбора за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве; е-мејл адреса: stefan.radojkovic@hotmail.com.

2 Преведен одломак из приручника Унеска за истраживање и ревидирање уџбеника из 2010. године, стр. 32. За више информација видети у: Falk Pingel, *UNESCO Gui-*

1. Уводна разматрања

Након краја биполарног међународног система и доминације међудржавних сукоба крајем 80-их и почетком 90-их година 20. века, и улога анализе и ревидирања уџбеника³ између држава померила се у оквире процеса помирења унутар држава које су искусиле интерне, тј. унутардржавне сукобе.⁴ Међутим, Пингел (*Falk Pingel*) увиђа да није лако пронаћи место анализи уџбеника међу разноликом палетом иницијатива и механизма како би друштвене групе, погођене унутардржавним сукобима, поново изградиле складне односе и међусобно помирење.⁵ С обзиром на то да је већина унутардржавних сукоба у знатној мери заснована на сукобљеним идентитетима, још већи проблем настаје кад је реч о реформи образовања у постконфликтним друштвима ако знамо да су погледи на историју сукоба и њихових односа уопште, тј. њихове интерпретације дијаметрално супротне међу групама и да су, као такве, део њиховог идентитета.⁶ Један од својевремено предлаганих начина да се такав проблем превазиђе, садржан је у ставу да треба увести метод *мултиперспективности* (различитих перспектива), не само када је реч о предавању историје у основним и средњим школама, већ и код писања нових уџбеника. Премиса на којој је почивао подухват подразумевала је да ће ученици, увидом у перспективу *другог* у односу на један исти период/догађај из историје, моћи не само да разумеју мотиве поступака већ и да развију емпатију према *другом* којим је у сукобу.⁷ Претпоставка

debook on Textbook Research and Textbook Revision, 2nd revised and updated edition, UNESCO and Georg Eckert Institute for International Textbook Research, Paris-Braunschweig, 2010.

3 У даљем тексту користимо термин „анализа уџбеника“ под којим подразумевамо и њихово ревидирање у складу са налазима анализе.

4 О сличностима и разликама процеса помирења између и унутар држава видети у: Louis Kriesberg, „Comparing Reconciliation Actions within and between Countries“, у Yaacov Bar-Siman-Tov (ур.), *From Conflict Resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, Oxford, 2004, стр. 81–110.

5 F. Pingel, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, оп. цит., стр. 5 и 25.

6 Kalevi J. Holsti, *The State, War, and the State of War*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996; Мери Калдор, *Нови и стари ратови: организовано насиље у глобализованој ери*, Часопис Београдски круг, Београд 2005.

7 Christina Koulouri (ed.), *Clio in the Balkans. The Politics of History Education*, Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, Thessaloniki, 2002; Robert Stradling, *Multiperspektivnost u nastavi istorije. Priručnik za nastavnike*, Савет Европе – Пакт за стабилност југоисточне Европе, 2004; Дубравка Стојановић (ур.), *Историјска*

је, између осталог, била заснована на анализама уџбеника. Дугорочно гледано, овакав начин писања уџбеника и предавања, како се сматрало, требало би да допринесе суочавању с прошлошћу, а самим тим и процесу помирења међу сукобљеним групама.

Према Диму (*Augusta Dimou*), ветерани „борбе за уџбенике“ засноване на мултиперспективности нису били успешни у борби против ветрењача локалних, на моноперспективности заснованих, уџбеника.⁸ Њена тврдња је у складу с налазима три анализе уџбеника историје које се баве српско-албанским односима на Косову и Метохији, а објављени су у периоду од 2012. до 2017. године. Укратко, у истраживању Горана Тепшића, Радмиле Накараде и Мирјане Васовић из 2015. године, на основу анализе етничких стереотипа и националних митова у уџбеницима историје на српском и албанском језику на Космету, установљено је да међу њима постоји *радикално неслагање*.⁹ Слично, Шкељзен Гаши (*Shkëlzen Gashi*) сматра да, услед „аспирација“ према територији Косова и Метохије, уџбеници историје приказују *друге* као вечите злочинце, *себе* као вечиту жртву, док примере сарадње између Албанаца и Срба прећуткују, што последично доводи до тога да клице помирења између ове две групе не могу да никну међу новим генерацијама.¹⁰ Група истраживача окупљених око Ане Ди Лелио (*Anna Di Lellio*) и Орли Фридман (*Orli Fridman*) отишла је корак даље у свом истраживању анализирајући поред уџбеника историје и начин на који наставници ту материју предају. Међутим, закључак им је сличан. И једна и друга страна описују *другог* у негативним тоновима, себе у искључиво позитивним, с тим што обе стране не прихватају све релевантне чињенице које би бациле негативно светло на њихове групе.¹¹ Конкретно, Фридман и Ди Лелио ука-

читанка 4. *Други светски рат*, Дан Граф и Центар за демократију и помирење у југоисточној Европи, Београд–Солун 2010.

8 Августа Диму, „Уџбеници историје у југоисточној Европи: суочавање са изазовима 21. века“, у Маријана Тома (ур.), *Уџбеници историје у постконфликтним друштвима: образовање за помирење?*, Фонд за хуманитарно право, Београд 2015, стр. 39.

9 Радмила Накарада и Горан Тепшић, „Противречности и превазилажење српско-албанског сукоба“, у Горан Тепшић, Радмила Накарада и Мирјана Васовић (ур.), *Етнички стереотипи и национални митови као препреке помирењу у српско-албанским односима*, Универзитет у Београду– Факултет политичких наука, Београд 2015, стр. 241–242.

10 Shkëlzen Gashi, *Kosova 1912–2000 in the history textbooks of Kosova, Albania and Serbia*, Kosova Association for Human and Child Rights – Kosova Education Centre, Prishtina 2012, стр. 53

11 Ана Ди Лелио, Орли Фридман, Срђан Херцигоња и Абит Хоџа, *Неговање критичког приступа историји Косова: Изучавање наратива наставника историје о*

зују на установљене и општепризнате чињенице у вези са Другим светским ратом на Косову и Метохији, у периоду од 1941. до 1945. године.

Последња тврдња је изузетно вредна у научносазнајном погледу. Прво, закључци наведених истраживања исправно указују на радикално и дијаметрално супротне интерпретације историје између Срба и Албанаца на Косову и Метохији али, углавном, не пружају интерпретацију која би, према њиховом мишљењу, била најприближнија историјској истини, тј. заснована на установљеним чињеницама. С једне стране, то јесте разумљиво јер нити је то био циљ наведених истраживачких пројеката, нити је у тим истраживачким тимовима било историчара који су стручни за период Другог светског рата на Косову и Метохији; с друге стране, на појединим местима у наведеним истраживањима дају се индикације шта би било приближно тачно тумачење поменутог периода на Косову и Метохији – изнијансирани приступи када је реч о учешћу Срба и Албанаца у оквиру Народноослободилачке борбе (НОБ) односно њихова сарадња са окупаторима (фашистичка Италија и нацистичка Немачка), и јасно и недвосмислено писање о злочинима почињеним над Србима, односно Албанцима у датом периоду.¹² Наравно, мисли се на тумачења заснована на чињеницама. То се најбоље види код Гашија када износи исправна запажања о бројевима жртава међу Албанцима и Срба који се наводе у анализираним уџбеницима; и једни и други ретко квантификују своје тврдње о броју жртава, а када то и раде, као у случају уџбеника на албанском језику, најчешће је реч о увеличаним бројевима.¹³

Зашто у раду покушавамо да упоредимо налазе анализа уџбеника историје и чињеница из историје Другог светског рата на Косову и Метохији од 1941. до 1945. године? У теоријском смислу, једна од претпоставки помирења међу сукобљеним друштвеним групама, или аспектa, јесте истина тј. суочавање са прошлошћу (*dealing with the past*). Историографски концепт *историјске чињенице*, тј. истине засноване на аутентичним и веродостојним документима и подацима, апсолутно је комплементаран схватању истине као спознаје прошлих периода/дога-

Другом светском рату, Центар за компаративне студије сукоба (CFCCS) – Орална историја Косово, Београд–Приштина, 2017, стр. 54

¹² Види у Г. Тепшић, Р. Накарада и М. Васовић, *Етнички стереотипи и национални митови као препреке помирењу у српско-албанским односима*, оп. цит., стр. 38–39; још у: А. Ди Лелио, О. Фридман, С. Херцигоња и А. Хоџа, *Неговање критичког приступа историји Косова: Изучавање наратива наставника историје о Другом светском рату*, оп. цит., стр. 51–52; S. Gashi, *Kosova 1912–2000 in the history textbooks of Kosova, Albania and Serbia*, оп. цит., стр. 50.

¹³ S. Gashi, оп. цит., стр. 50.

ђаја. Додатно, *историјске чињенице* морају бити и полазна основа ка спознаји прошлости с којом се суочавамо. Даље, од Другог светског рата на простору некадашње Краљевине Југославије прошло је 74 година. Дакле, постоји и довољна временска дистанца која дозвољава критички приступ не само многобројним савременим интерпретацијама тог периода већ и документима насталим у то време или недуго затим. Поред тога, сам период је квалитетно и темељно истражен од југословенске и српске историографије; до одређене мере и од иностраних аутора.¹⁴ То се, нажалост, не може рећи за албанску историографију с Косова и Метохије.¹⁵ Такав став добија на значају ако узмемо у обзир чињеницу да живимо у периоду *постистине*, те карактеристичне одлике постмодерног света, када се искривљене, дисторзиране, слике прошлости не означавају као тенденциозне, у одређеној мери неистините и/или у крајњој линији нетачне, већ искључиво као једно, од многих, веродостојних и аутентичних тумачења и перспектива.¹⁶

С друге, практичне стране, дубоко укореван, дуготрајан, сукоб између Срба и Албанаца на Косову и Метохији, одржава се, између осталог, и репродуковањем нетачних или делимично тачних сећања, интерпретација и митова о прошлости који се на тај начин уграђују у механизам сукоба. Њихова улога је да продужавају „животни век“ сукоба.¹⁷

14 Robert Elsie and Bejtullah Destani (eds.), *Kosovo a Documentary History. From the Balkan Wars to World War II*, I.B. Tauris, London 2018; Robert Elsie, *Kosovo in a Nutshell. A Brief History and Chronology of Events*, Centre for Albanian Studies, London 2015; Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*, Harper Collins, New York, 1999; Петер Бартл, *Албанци: од средњег века до данас*, Клио, Београд, 2001; Franziska A. Zaugg, *Albanische Muslime in der Waffen-SS. Von 'Großalbanien' zur Division 'Skenderbeg'*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2016.

15 Oliver Jens Schmitt, „Historiography in Post-Independence Kosovo“, у Sabrina P. Ramet, Albert Simkus, Ola Lishaug (yp.), *Civic and Uncivic Values in Kosovo. History, Politics, and Value Transformation*, Central European University Press, Budapest 2014, стр. 53–75.

16 Rory Yeomans, „Post-Modernism, Holocaust Denial, and History“, *Muftah*, доступно преко: <https://muftah.org/post-modernism-holocaust-denial-and-history/#.XIZthKBxnDc> (Приступљено 11. марта 2019); Центар за европске политике (ЦЕП), „Панел дискусија: Тинк-тенк организације у ери пост- истинске политике – Како учинити чињенице (поново) битним?“, доступно преко: <https://cep.org.rs/panel-diskusija-think-tank-organizacije-u-eri-post-istinske-politike-kako-uciniti-cinjenice-ponovo-bitnim/> (Приступљено 11. марта 2019).

17 О теорији дуготрајних друштвених сукоба (*Protracted Social Conflicts, PSC*) видети у: Edward A. Azar, *The Management of Protracted Social Conflict: Theory and Cases*, Dartmouth Publishing Company, 1990; Oliver Ramsbotham, „The analysis of protracted social conflict: a tribute to Edward Azar“, *Review of International Studies*, Vol. 31,

Сматрамо да *табу приступ* југословенске историографије, оптерећен комунистичком идеологијом и политиком „братства и јединства“, није могао да допринесе успоравању репродуковања искривљених интерпретација и слика о прошлости, као што то неће моћи да ураде ни политички коректне политике помирења које слично, као и југословенска историографија, готово догматски пуштају одређене интерпретације прошлости док год оне *другог* не осликавају у негативним тоновима.¹⁸ Тиме се, такође, не разграђује поменути механизам продужавања сукоба јер се такав приступ не заснива на историјским чињеницама/суочавању са прошлошћу. Наравно, то не значи да политичка коректност у борби против негативних етничких стереотипова није пожељна. Напротив! Само сматрамо да не постоји ниједно веродостојно оправдање за жртвовање истине зарад политичке коректности. Другим речима, није погрешно указивати на примере сарадње и добросуседских односа између Срба и Албанаца јер је њих свакако било у прошлости, али их не смемо ни пренаглашавати пошто онда потенцијално можемо доћи у ситуацију да жртвујемо истину зарад „боље будућности“; она у том случају не би била достижна или одржива. Довољан је пример распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) да нас на то подсети.¹⁹

Имајући то у виду, рад има за циљ да понуди, на основу историјских извора и података, референтни оквир у коме се интерпретације о Другом светском рату на Косову и Метохији могу кретати, а да су у складу са истином, тј. општеприхваћеним и утврђеним чињеницама. У кратким цртама ћемо скицирати место анализе уџбеника историје у оквиру процеса помирења након унутардржавних сукоба. Потом ћемо дати преглед најбитнијих налаза три до сада, колико нам је познато, изведена истраживачка пројекта у вези са уџбеницима историје које користе Срби и Албанци на Косову и Метохији. На крају, у односу на њихове налазе, тврдње и закључке о различитим интерпретацијама Другог светског

no. 1, стр. 109–126; Kumar Rupesinghe, „Theories of Conflict Resolution and Their Applicability to Protracted Ethnic Conflicts“, *Bulletin of Peace Proposals*, Vol. 18, no. 4, стр. 527–539; Стефан Радојковић, „Дуготрајни друштвени сукоби – Косово и Метохија од 1980. до 2008. године“, мастер теза, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, Београд 2014.

18 Видети у: Јован Мирковић, *Објављени извори и литература о јасеновачким логорима*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2000; још у: Falk Pingel, „Can Truth Be Negotiated? History Textbook Revision as a Means to Reconciliation“, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 6, no. 1, стр. 181–198.

19 Славко Голдштајн, *1941: година која се враћа*, Службени гласник, Београд 2012.

рата на Космету понудићемо историјске изворе – објављена документа и податке о учешћу Срба и Албанаца у НОБ-у, односно њиховој сарадњи са окупаторима, о жртвама Другог светског рата на Косову и Метохији, као и о примерима српско-албанске сарадње – који би требало да пружи солидну основу, као и оквир, за наставак дијалога о различитим виђењима заједничке историје. Исто тако, историјски извори могу се схватити не само као филтер кроз који се пропуштају, односно задржавају, разноврсне интерпретације догађаја и периода из прошлости већ и пример како треба приступати догађајима из не тако далеке прошлости Срба и Албанаца на Косову и Метохији, барем када је реч о међународној и локалној научној заједници.

2. Место анализе уџбеника у процесима помирења

У вези са проблематиком позиционирања анализе уџбеника у оквиру процеса помирења суочавамо се и са тешкоћом приликом дефинисања самог концепта *помирења*. Шта је помирење – конкретан, катарзични, догађај или процес? Ако је процес, где у оквиру помирења можемо наћи место анализи уџбеника из историје?

Одмах треба рећи да не постоји једна, општеприхваћена, дефиниција *помирења* како у научној заједници, тако и међу онима задуженим да помирење спроводе у пракси. За Ледерака (*John P. Lederach*), помирење је „процес промене и редифинисања односа“.²⁰ Рамсботам (*Oliver Ramsbotham*) указује на комплексност процеса помирења где свака компонента симултано обавља своју улогу.²¹ Према Крисбергу (*Louis Kriesberg*), помирење се може односити на активности што понекад могу допринети да се деструктивни односи или сукоби промене, на процесе у оквиру којих долази до промене или могу утицати на крајње исходе тих процеса.²² Сличне ставове о помирењу износи и Накарада. Оно може бити истовремено и низ симболичних чинова али и дуготрајан процес што обухвата социјално-психолошке, културне, економске и политичке аспекте ради промене структуралних претпоставки које су довеле до сукоба.²³ Блумфилд (*David*

20 John P. Lederach, *Building Peace. Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, United States Institute of Peace, Washington 1997, стр. 26–27.

21 Oliver Ramsbotham, Tom Woodhouse, Hugh Miall, *Contemporary Conflict Resolution*, 3rd Edition, Polity Press, Cambridge 2011, стр. 247.

22 L. Kriesberg, „Comparing Reconciliation Actions within and between Countries“, оп. цит., стр. 82.

23 Радмила Накарада, „Путеви помирења“, *Годишњак Факултета политичких наука*, вол. 5, бр. 5, стр. 363.

Bloomfield) сматра да у оквиру научне заједнице, ипак, постоји консензус када је реч о том питању и даје следећу дефиницију: *Процес кроз који се друштво креће од поделе прошлости ка заједничкој будућности.*²⁴ Дакле, *помирење* је за нас процес, не циљ у виду конкретног догађаја!

Минимални услови потребни за отпочињање процеса помирења подразумевају прекид отвореног непријатељства, тј. прекид директног насиља између сукобљених страна.²⁵ Додуше, Валенстин (*Peter Walensteen*) заговара мишљење, барем у теорији, да је могуће замислити отпочињање процеса помирења и током војних операција.²⁶ Ипак, претпоставка није потврђена у пракси, а нарочито када је реч о дуготрајним друштвеним сукобима унутар држава. С друге стране, када једном отпочне, спонтано или под притиском/утицајем треће стране – најчешће се под термином мисли на међународну заједницу састављену од разних организација, других држава заинтересованих за окончање сукоба, међународних невладиних организација и слично – процес помирења показује сву своју комплексност.

Иако је већина аутора сагласна да је процес сложен, када је реч о дефинисању одређених делова долази се до бројних размимоилажења. Поменути Ледерак види *Истину* и *Милост*, *Правду* и *Мир* као два пара који чине помирење; ово тумачење је инспирисано библијским текстом. *Истину* види као чежњу за признавањем страдања упарену са потребом праштања оличеном у *Милости*. С друге стране, *Правда* представља потрагу за појединачним и групним правима, за реституцијом и променом друштвене структуре али је повезана са *Миром* који наглашава потребу за безбедношћу, економском сигурношћу и међузависношћу између некада сукобљених група.²⁷ Слично, Крисберг издваја четири аспекта – истина, правда, обзир и безбедност. У контексту помирења, истина се односи на развој заједничког погледа на прошлост и на оно што се дешава у садашњости између сукобљених група; под правдом се углавном мисли на ретрибутивно схватање тог појма где се кажњавају починитељи и/или где се мењају законски оквири који су дискриминисали целе групе људи; обзир се односи, пре свега, на одбацивање дехума-

24 David Bloomfield, *On Good Terms: Clarifying Reconciliation*, Berghof Report No. 14, Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, Berlin 2006, стр. 7.

25 О дефиницији директног насиља и разлици у односу на структурално и културно насиље, види у: Јохан Галтунг, *Мирним средствима до мира. Мир и сукоб, развој и цивилизација*, Службени гласник, Београд 2009.

26 Наведено према: Р. Накарада, „Путеви помирења“, оп. цит., стр. 362.

27 J.P. Lederach, *Building Peace. Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, стр. 29.

низоване слике *другог* и признавање његовог људског лика и идентитета; на крају, безбедност се односи како на физичку тако и на економску, политичку, социјеталну и еколошку безбедност појединца и групе.²⁸ За Блумфилда, то су четири главна инструмента којима се спроводи процес помирења – правда (кажњавања починиоца злочина и реформа правосудног сектора), потрага за истином (признавање болних искустава других, откривање до тада непознатих догађаја, „давање гласа“ жртвама и рад на интерпретацијама историје), залечење рана (односи се, пре свега, на појединце) и репарације (реалне и/или симболичне, као компензација за нечији губитак).²⁹ Наравно, то су само нека од многобројних промишљања комплексности помирења као процеса. Иако делимичне разлике у схватању постоје, нас интересују сличности.

У сва три разматрања наводе се *истина* и *правда*, без изузетка. За наш рад од највећег значаја јесте *истина*. Као што смо навели раније, у сваком од три промишљања истине, као заједнички чинилац фигурира прошлост, било да је реч о признавању злочина почињених над *другим*, успостављању заједничког погледа на прошлост или рад на интерпретацијама историје. Другим речима, историја сукоба и све што са собом такав дуготрајан друштвени и унутардржавни сукоб носи јесте један од важних чинилаца процеса помирења. Међутим, пре него што пређемо на конкретне начине достизања истине у постконфликтним подручјима (анализа и ревидирање уџбеника историје), морамо дефинисати шта подразумевамо под термином *истина*.

Концепт *истине*, као и концепт *помирења*, јесте вишезначан и његово дефинисање, последично, није једноставан задатак. Ипак, одабрали смо термин *фактичка* или *форензичка истина*, настао као један од четири поимања истине током рада Комисије за истину и помирење у Јужној Африци (Комисија). Наиме, радећи на помирењу између различитих, расно подвојених, група становништва у Јужноафричкој Републици после укидања расне сегрегације (*apartheid*), Комисија је, у оквиру првог од четири нивоа схватања *помирења*,³⁰ морала да осмисли дефиницију(е) *истине*. Утврдили су да постоје, такође, четири схватања

28 L. Kriesberg, „Comparing Reconciliation Actions within and between Countries“, оп. цит., стр. 83–85.

29 D. Bloomfield, *On Good Terms: Clarifying Reconciliation*, стр. 12.

30 Четири нивоа помирења: 1) суочавање с болном истином, 2) помирење између жртава злочина и починилаца, 3) промоција националног јединства и помирења и 4) помирење и прерасподела, према: Archbishop Desmond Tutu et al., *Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report*, Volume 1, Truth and Reconciliation Commission, 1998, стр. 107.

(нивоа) – чињенична или форензичка истина, лична или наративна истина, друштвена истина и зацељујућа или ресторативна истина. *Чињенична истина* је дефинисана као сродна правосудној или научној спознаји изношења чињеница, потврђених доказа, и сакупљања тачних информација кроз поуздане (непристрасне, објективне) процедуре.³¹ Начин на који је Комисија својевремено дефинисала и поимала *чињеничну/форензичку истину*, у великој мери одговара схватању *чињеница* међу историчарима. На основу традиције класичног историцизма (позитивизам), *историјска чињеница* јесте објективни предмет историјског истраживања и представља „сам догађај“ тј. оно што се „стварно десило“.³² Наравно, свесни смо дебате око схватања *чињеница* међу историчарима, пре свега критике француске школе *Анала* и постмодерниста. С једне стране, структуралистичка аргументација *аналиста* базирала се, пре свега, на проширењу појма и схватања *историјских чињеница*, првенствено због њихове интеракције с друштвеним наукама тј. интердисциплинарног приступа у истраживању; с друге стране, скептицизам постмодерниста озбиљно доводи у сумњу могућности постојања чињеничних доказа. Укратко, они виде научну апаратуру историчара – цитати из докумената и фуснота – само као средство за завањавање читалаца и стварања утиска научности. Једина реалност која може да се спозна, искуствено, јесте садашњост, па у том смислу прошлост више не постоји нити се може заиста спознати.³³

Иако сматрамо корисном критику упућену „светости“ *историјских чињеница*, пошто, између осталог, сведочи о развоју историјске научне мисли, опредељујемо се за „средњи пут“ између позитивистичког и постмодернистичког схватања. Према Кару (*Edward Hallet Carr*) морамо да разликујемо *чињенице из прошлости*, њихов бескрајан број, и *историјске чињенице* које представљају избор историчара.³⁴ То имплицира следеће: прво, иза одабира релевантних чињеница мора да постоји, макар и несвесно, одређени теоријски оквир кроз који се непрегледно мноштво података из прошлости филтрира ако ни због чега другог, онда због физичке немогућности проучавања сваке од њих; друго, не негира

31 Исто, стр. 111.

32 Мирослав Јовановић и Радивој Радић, *Криза историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Удружење за друштвену историју, Београд 2009, стр. 32; видети још у: Кнут Ћелстали, *Прошлост није више што је некад била. Увод у историографију*, Геопостика, Београд 2004, стр. 66–68.

33 М. Јовановић и Р. Радић, *Криза историје*, оп. цит. стр. 39.

34 Исто, стр. 33.

се могућност постојања *историјских чињеница* као таквих, иако се оне не схватају као предмет сам по себи већ су изведене из историјског извора (документ, писмо, сведочење, песма, цртеж, филм) на основу *спољашње и унутрашње критике извора*.³⁵ Трећа импликација јесте да се до историјских чињеница долази научним методама карактеристичним за историографију, као хуманистичку науку, што кореспондира начину на који је поменута Комисија долазила до информација. Такође, као и историчари од заната, чланови Комисије су коришћењем чињеничне/форензичке истине настојали да открију: 1) коме се шта десило, где, када, како и ко је био саучесник када се имају у виду поједини догађаји и 2) контекст у којем је насиље настало, његови узроци и шаблони.³⁶ Да резимирамо цитирајући Тојнбија (*Arnold Toynbee*): Историчари, као и сви други посматрачи, морају стварност да учине схватљивом, а то значи да морају непрекидно да просуђују шта је истина и шта је битно.³⁷

3. Налази и закључци анализа уџбеника историје косметских Срба и Албанаца: Други светски рат на Косову и Метохији (1941–1945)

Из извештаја Мисије Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) на Космету, из 2009. године, добијамо ширу слику стања на Косову и Метохији када је реч о образовном систему, а нарочито о односу српске и албанске заједнице према историји тј. начину на који се она учи.³⁸ Прво, на Косову и Метохији постоје два одвојена образовна система, где се о историји Срба учи према плану и програму Министарства просвете Републике Србије, док се о историји Албанаца учи према плану и програму приштинске администрације.³⁹ Следствено томе, дру-

35 К. Ђелстали, *Прошлост није више што је некад била*, оп. цит., стр. 189–202.

36 Archbishop D. Tutu et al., *Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report*, оп. цит., стр. 111.

37 Arnold Toynbee, *A Study of History*, Oxford University Press, London, 1977, према: Радмила Накарада, „Главне контроверзе у историјским нарацијама Срба и косовских Албанаца“, у: Г. Тепшић, Р. Накарада, М. Васовић (ур.), *Етнички стереотипи и национални митови као препреке помирењу у српско-албанским односима*, оп. цит., стр. 22.

38 Department of Human Rights and Communities, „Kosovo non-majority communities within the primary and secondary educational systems“, *Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) Mission in Kosovo*, 2009, стр. 3 и 15.

39 За више информација о развоју образовних система након 1999. године видети у: Marc Sommers and Peter Buckland, *Parallel Worlds: Rebuilding the Education System*

га поента извештаја јесте да у оквиру два одвојена образовна система *идентитети* и *историје* две заједнице, начин и на који су представљени, јесу тесно повезани (неодвојиви). Даље, сукобљена тумачења историје, која предност дају Србима или Албанцима на Косову и Метохији, не пружају довољно простора за тумачења историја других заједница на тој територији и, наравно, постојеће поделе утврђују. Четврти и последњи закључак јесте да би у оквиру процеса транзиционе правде, међуетничког дијалога и потраге за истином, било добро да етничке заједнице на Космету скупа помире поглед на прошлост. Међутим, док се то не догоди, извештај предлаже, у идеалном случају, мораторијум на предавање савремене историје!⁴⁰ Што се тиче резултата процеса потраге за истином, како би се дошло до консензуалног тумачења скорије и даље прошлости косметских Срба и Албанаца, па сходно томе и до реформе наставних планова и програма, ситуација се није битно променила, према извештају Комесара за људска права Савета Европе из 2017. године. У параграфу бр. 12 закључује се да до ревидирања уџбеника није дошло, да они и даље садрже елементе национализма и предрасуда, те да настојања да се уведу нове методе предавања што промовишу међукултурално разумевање, укључујући историју (подвукао аутор), морају бити интензивирани.⁴¹

Из свега наведеног јасно је да *историја*, конкретно уџбеници и начин предавања, представља једну од препрека на путу достизања помирења. Шта је у њима, конкретно, проблематично да захтева ванредне мере попут мораторијума? Који су налази научне заједнице, када говоримо о уџбеницима историје и представљању дешавања у Другом светском рату на Косову и Метохији од 1941. до 1945. године? У истраживању „Етнички стереотипи и национални митови у српско-албанским односима“, изведеном уз консултације са историчарем, академиком проф. др Љубодрагом Димићем, анализирано је 16 албанских и српских уџбеника историје за више разреде основних школа и гимназија. Од тог броја, узорак чини осам уџбеника историје на српском језику објављених у периоду од 2002. до 2010. године и исти број уџбеника историје на албанском језику објављених у периоду од 2005. до 2010. године.

Налази до којих је дошао истраживачки тим груписани су у четири *in Kosovo*, UNESCO – ИЕП, Paris, 2004.

40 Depart. of HR and Communities, „Kosovo non-majority communities within the primary and secondary educational systems“, оп. цит., стр. 18–19 и 24.

41 Commissioner for Human Rights (Nils Muižnieks), „Memorandum following the Commission's mission to Kosovo* from 5 to 9 February 2017“, Council of Europe, Strasbourg 2017, стр. 3.

ри категорије националних митова – митови о етногенези, о херојству, о историјској неправди и о препороду. Свака од наведених категорија садржи у себи по три поткатеорије. Анализом њихових налаза, када је реч о националним митовима присутним у уџбеницима историје на српском језику, помало изненађујуће, долазимо до закључка да аутори нису пронашли митове у вези с Косовом и Метохијом током Другог светског рата.⁴² О разлозима одсуства националних митова у поменутом периоду изнећемо мишљење на другом месту у овом раду.

У оквиру националних митова у уџбеницима историје на албанском језику, налази аутора су следећи:

1) У оквиру категорије *Национални митови о етногенези*, подкатеорија *Национални митови о непријатељу*, најчешће теме су вишевековно непријатељство Срба према Албанцима и њихови злочини над Албанцима, од 1944. године и касније.⁴³ Истовремено, однос према Италијанима, као непријатељима, прилично је амбивалентан.⁴⁴

2) У оквиру категорије *Национални митови о херојству*, подкатеорије *Мит о славним личностима* и *Мит о изабраности нације*, најчешће теме су допринос албанског народа антифашистичкој борби у Другом светском рату.⁴⁵

3) У оквиру категорије *Национални митови о историјској неправди*, подкатеорија *Мит о ропству и тиранији*, најчешће теме су страдање албанског народа за време италијанске и немачке окупације, и за вре-

42 Ради проверавања нашег закључка препоручујемо да погледате одељак „Анализа митова у српским уџбеницима историје“ у: Г. Тепшић, Р. Накарада, М. Васовић (ур.), *Етнички стереотипи и национални митови као препреке помирењу у српско-албанским односима*, оп. цит., стр. 103–135.

43 На пример: *Српски геноцид је почео поново у јесен 1944. године. Српска војска је учинила ратне злочине, скоро у свим градовима и селима Косова, обухватајући и албанска насеља и територије под Македонијом и Црном Гором.* у: *Исто*, стр. 141; или: *Ове чете су биле састављене од српских и црногорских бораца, дакле албански народ није подржавао њихову активност и плашио се повратка старог тј. југословенског режима.* у: *Исто*, стр. 143.

44 На пример: *Албанци са Косова и из других етничких албанских области су у почетку били против фашизма који је окупирао Албанију, али су много више мрзели југословенску власт које је окупирао Косово, и из тог разлога су дочекали фашистичке снаге које су окупирале Југославију као своје ослободиоце и спасиоце.* у: *Исто*, стр. 146.

45 На пример: *Албанци са Косова и из других етничких области су дали свој допринос у борби против италијанског фашизма и немачког нацизма. Овај допринос је важан, не само због чињенице да окупатори на албанским територијама нису имали осигурану позадину, већ и због чињенице да су окупатори били приморани да ангажују велике војне снаге у овим пределима.* у: *Исто*, стр. 153.

ме Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.⁴⁶

4) У оквиру категорије *Национални митови о препороду*, подкатеорија *Мит о обнови „златног доба“*, најчешће теме су, углавном, позитивна оцена окупације Косова и Метохије од припадника фашистичке Италије.⁴⁷

До сличних налаза, када се има у виду анализа уџбеника историје, дошла је група истраживача предвођена Аном Ди Лелио и Орли Фридман. У њиховој публикацији из 2017. године – „Неговање критичког приступа историји Косова: Изучавање наратива наставника историје о Другом светском рату“ – обрађен је узорак од 12 уџбеника историје: осам уџбеника на албанском језику за период од 2004. до 2015. године и четири на српском језику за период од 2002. до 2014. године.

Као и у случају истраживања Тепшића, Накараде и Васовић, тема Косова и Метохије током Другог светског рата у уџбеницима историје на српском језику је крајње маргинализована и сходно томе површно обрађена. Конкретно, за дешавања на Косову и Метохији издвојени су одељци у оквиру поглавља од свега неколико реченица, у односу на дешавања у Независној Држави Хрватској где има и по 10 страна. Ипак, Фридман и Ди Лелио, за разлику од Тепшића и других аутора, идентификују одређене тврдње; по правилу оне се налазе у уџбеницима на српском језику.⁴⁸ То су:

1) Пројекат велике Албаније, током Другог светског рата, остварен је захваљујући фашистичкој Италији; 2) Албанци су били на страни фашиста током рата јер су имали подршку Мусолинијеве Италије; 3) Терорисање српске популације довело је до масовних убистава и протек-

46 На пример: *После ових догађаја, терор над Албанцима се интензивирао, нарочито у Дреници, где су током пролећа 1945. године партизанске јединице НОВЈ-а убијале и масакрирале преко 4.000 особа и спалиле преко 20. села. У Бару је 1. априла 1945. године такође убијено и масакрирано хиљаде мобилисаних Албанаца.* у: Исто, стр. 159; даље: *Као резултат војне управе и српског, црногорског и македонског геноцида и терора на Косову, током овог периода је ликвидирано око 45.000 Албанаца.* у: Исто.

47 На пример: *Уједињење Косова са Албанијом, иако је било под фашистичком Италијом, имало је велики значај. То уједињење је створило политичке, економске, културне, образовне и духовне везе међу распрчаним деловима нашег народа. [...] Такорећи, уједињење је допринело остварењу људи у свим сферама живота.* у: Исто, стр. 169; или: *Иако ово уједињење није укључило све етничке територије ипак је изразило вишевековне тежње Албанаца да живе у једној држави и да створе једну етничку Албанију.* у: Исто, стр. 170.

48 А. Ди Лелио, О. Фридман, С. Херцигоња, А. Хоца, *Неговање критичког приступа историји Косова*, стр 23.

ривања српских цивила; 4) Нема помињања албанских жртава;⁴⁹ 5) Партизанске јединице чинили су искључиво Срби и Црногорци; 6) Албанци су били на страни нацистичке Немачке, пример 21. СС – дивизија Скендербег; 7) Албанци као припадници партизанских јединица помињу се само у делу који се тиче тзв. Дреничке побуне која је трајала од децембра 1944. до фебруара 1945. године.⁵⁰

Када је реч о уџбеницима на албанском језику, најчешће тврдње могу се груписати на следећи начин:

1) Југословенски партизани су злочинци, а њихови албански противници оличени у Другој призренској лиги Бедрија Пејанија јесу хероји отпора према Србима;⁵¹ 2) Уједињење Косова и Албаније је оцењивано као позитивно, нарочито у погледу развоја образовања и културе;⁵² 3) Почетни слаб одзив Албанаца у јединице НОВЈ и ПО, у односу на Србе и Црногорце, објашњава се схватањем да је фашистичка окупација представљала ослобођење од српске репресије пре Другог светског рата.⁵³ 4) Насиље при крају рата, устанак у Дреници и његово гушење и масовно убијање Албанаца у Бару, само су потврда српског геноцида над Албанцима;⁵⁴ 5) Насиље над Србима и Црногорцима и њихово протеривање се, по правилу, не спомиње.⁵⁵

Последња анализа уџбеника чије налазе дајемо на увид јесте она Шкељзена Гашија из 2012. године, насловљена „Косово од 1912. до 2000. године у уџбеницима историје Косова, Албаније и Србије“. Ако изузмемо уџбенике из Албаније, Гаши је анализирао узорак од шест уџбеника: четири на албанском објављена у Приштини у периоду од 2005. до 2010. године и два на српском језику, оба објављена у Београду 2010. године. Пре него што изложимо наводе Гашија, ваља напоменути да његова периодизација догађаја на Косову и Метохији позиционира Други светски рат у оквиру поглавља „Косово у Југославији (1945–1992),⁵⁶ а претходи му поглавље „Косово између два светска рата (1918–1939). Изостављени период од шест година у хронолошкој структури поглавља наве-

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто, стр. 24

⁵¹ Исто, стр. 26.

⁵² Исто, стр. 29.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Исто, стр. 30.

⁵⁶ S. Gashi, *Kosova 1912–2000 in the history textbooks of Kosova, Albania and Serbia*, стр. 25.

дене публикације јесте обрађен али остаје отворено питање због чега није експлицитно наведен и одвојено обрађен.

Као и у претходна два истраживања, поједине теме у уџбеницима историје се понављају. У уџбеницима на албанском језику са Косова и Метохије то су:

1) Окупација од припадника фашистичке Италије и нацистичке Немачке, са изузетком бугарске окупационе зоне, сматра се позитивним догађајем;⁵⁷ 2) Злочини Срба над Албанцима током 1945. године и касније описују се, углавном, као геноцид али тврдња је ретко подржана квантитативним подацима, а ако их има они су претерано увећавани;⁵⁸ 3) Злочини Албанаца над Србима се не спомињу;⁵⁹ 4) Устанку у Дреници Шабана Полуже дато је важно место у уџбеницима мада су подаци често неодређени када је реч о његовој припадности тј. да ли је био део партизанског покрета или није.⁶⁰ 5) Нигде се не спомињу сарадња и састанци Албанаца и Срба, тј. њихових војних и политичких представника, на Косову и Метохији током Другог светског рата.⁶¹

Што се тиче уџбеника историје на српском језику, најчешће теме су:

1) Злочини Албанаца над Србима у периоду од 1941. до 1943. године; по правилу не наводе се никакви квантитативни подаци за њих;⁶² 2) Злочини Срба и других (Црногорци и Македонци) над Албанцима се не спомињу;⁶³ 3) Нигде се не спомињу сарадња и састанци Албанаца и Срба, тј. њихових војних и политичких представника, на Косову и Метохији током Другог светског рата.⁶⁴

Из свега наведеног, можемо извести неколико закључака. Прво, контроверзне теме у вези са Другим светским ратом на Косову и Метохији се, у највећој мери, понављају како у уџбеницима историје на српском, тако и на албанском језику без обзира на време објављивања. Доминантне теме су степен сарадње односно отпора према окупационим снагама фашистичке Италије и нацистичке Немачке, злочини почињени од Срба односно Албанаца, и степен сарадње и однос према партизанском,

⁵⁷ Исто, стр. 26.

⁵⁸ Исто, стр. 50.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Исто, стр. 27–28.

⁶¹ Исто, стр. 51.

⁶² Исто, стр. 50.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Исто, стр. 51.

антифашистичком, покрету отпора. Друго, тема о Космету током Другог светског рата упадљиво је запостављена, маргинализована у уџбеницима на српском језику, док у уџбеницима на албанском језику то није случај. Трећи и последњи закључак јесте у вези с критичким приступом аутора истраживања налазима из уџбеника. Док је јасно да све три групе аутора анализиране исказе у уџбеницима третирају као делимично и/или потпуно нетачне – у истраживању Тепшића и других користи се термин *митови* – Гаши и група аутора предвођена Фридман и Ди Лелио пореди их и указује на релевантну литературу и, ређе, изворе, за које сматрају да пружају адекватну и релевантну слику о контроверзним темама.⁶⁵ Имајући то у виду, и у складу с предлогом да се фрагменти историјских нарација који подлежу научној, емпиријској провери морају пренети с тврдокорних, паралелних и подељених митских тумачења, на терен доказа ако желимо да „управљамо радикалним неслагањима“, ⁶⁶ прелазимо у домен историјских чињеница тј. форензичке/чињеничне истине.

4. Историјске чињенице о Другом светском рату на Косову и Метохији (1941–1945)

Пре него што се посветимо постављању чињеничних основа и оквира за тумачења основних, мапираних, контроверзи у вези са Другим светским ратом на Косову и Метохији, морамо кратко да се осврнемо на упадљиву разлику у степену присуства ове теме у уџбеницима историје на српском и албанском језику. Маргинално присуство у уџбеницима на српском језику се може, делимично, објаснити тиме што је та тема у југословенској и, донекле, у српској историографији била маргинализована.⁶⁷ Додатно објашњење може бити и да је епицентар отпора окупа-

⁶⁵ Гаши у случају када даје своје, критичко, мишљење о контроверзним темама најчешће се позива на дела Ноела Малколма (*Noel Malcolm*), Бернда Фишера (*Bernd Fischer*) и Ветона Суроија (*Veton Suroi*) док документе настале у том периоду не наводи. С друге стране, Фридман и Ди Лелио, поред Фехмија Реџеџија (*Fehmi Rexhepi*) и Малколма, консултују и ауторе (изворе) који су извештавали о догађајима на Косову и Метохији током и непосредно након Другог светског рата: Карло Умилта (*Carlo Umilta, Jugoslavia e Albania. Memorie di un Diplomatico*, Garzanti, Milano 1947) и Ђовани Лоренцони (*Giovanni Lorenzoni, Rapporto sulla Riforma Agraria Jugoslava con special riguardo ai territori interessanti l'Albania, la Dalmazia e la Croazia*, Ministero degli Affari Esteri, Roma 1942).

⁶⁶ Р. Накарада и Г. Тепшић, „Противречности и превазилажење српско-албанског сукоба“, оп. цит., стр. 244.

⁶⁷ Више података о разлозима видети у: Ненад Антонијевић, „Страдање Срба на Косову је црна рупа наше историографије“, *Видовдан*, доступно преко: <https://vidov->

цији током Другог светског рата био претежно на територији Независне Државе Хрватске, а да је простор Косова и Метохије добио на значају тек у војним операцијама за ослобођење војноокупационе зоне „Србија“ током 1944. године, па самим тим ни југословенска историографија није обрађала превише пажње на тај простор.⁶⁸ Из овога прозилази да је утицај припадника и симпатизера партизанског покрета на подручју Косова и Метохије био маргиналан и, последично, данас не располажемо са довољно докумената и фотографија које би могли послужити као историјски извори за истраживање периода из Другог светског рата. Самим тим, систематично истраживање тог простора било је отежано.⁶⁹ На крају, не би требало занемарити и чињеницу да у колективном сећању Срба на Други светски рат доминира страдање у Независној Држави Хрватској (његов симбол је злогласни логор Јасеновац); оно је било, квантитативно гледано као и због начина на који је српско цивилно становништво страдало, без такмаца у тадашњој окупираној Краљевини Југославији. Супротно томе, контроверзне теме, када је реч о Косову и Метохији током Другог светског рата, у уџбеницима на албанском језику прилично су присутне. Могуће објашњење нуди чињеница да из албанске перспективе поменути период припада „златном добу“ када су Албанци били, барем у краћем периоду, у оквиру једне државе која је најприближније одговарала замишљеним границама „велике Албаније“.⁷⁰ Тема о позитивном схватању фашистичке италијанске и нацистичке немачке окупације присутна је кроз сва три истраживања и може се назрети у усменој традицији Албанаца на Косову и Метохији и дан-данас.⁷¹ Наравно, ово разматрање не би требало схватити као дефинитивно већ као позив на

dan.org/istorija/nenad-antonijevic-stradanje-srba-na-kosovu-je-crna-rupa-nase-istoriografije/?script=lat (Приступљено 6. марта 2019).

68 У студији развоја НОВЈ и ПО, уочљива је скромност описа партизанских јединица и њихових операција на простору Косова и Метохије. За више информација видети у: Никола Анић, Секула Јоксимовић, Мирко Гутић, *Народно-ослободилачка војска Југославије. Преглед развоја оружаних снага Народноослободилачког покрета 1941–1945*, Војноисторијски институт, Београд 1982.

69 Фадиљ Хоџа, „Предговор“, у: Фабијан Трго (ур.), *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књ. 19, Војноисторијски институт, Београд 1969, стр. 13.

70 О замишљеним границама „велике Албаније“, видети у: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: порекло – идеје – пракса*, Војноисторијски институт, Београд 1995, стр. 23–60.

71 На пример: Ана Ди Лелио, „Интервју са Зећиром Сопајом“ (Призрен, 1. јун 2016), *Oral History Kosovo*, доступно преко: <http://oralhistorykosovo.org/sr/zeqir-sopaj/> (Приступљено 13. марта 2019).

додатна темељна истраживања тог прелиминарног и неочекиваног налаза у уџбеницима историје.

С тим на уму, дајемо на увид налазе југословенске и српске историографије тј. објављена документа која нам омогућавају да утврдимо чињеничну/форензичку истину у вези са најчешћим контроверзама у уџбеницима историје на српском и албанском језику.⁷² Овде смо издвојили оне који се најчешће појављују, редом: 1) Степен учешћа Срба односно Албанаца у оквиру покрета отпора фашистичкој и касније нацистичкој окупацији Косова и Метохије; 2) Побуна Албанаца на Косову крајем 1944/почетком 1945. године – контроверзе у вези са разлогом за избијање и карактером побуне (интерни сукоб у оквиру партизанског покрета или отпор јединицама Народноослободилачке војске Југославије и партизанских одреда НОВЈ и ПО); 3) Злочини над Србима, односно Албанцима – контроверзе у вези са њиховом квантификацијом; 4) Примери сарадње између Срба и Албанаца на Косову и Метохији током Другог светског рата – изузетак или правило?

4.1. Степен учешћа Срба односно Албанаца у оквиру покрета отпора италијанској (фашистичкој) и касније немачкој (нацистичкој) окупацији Косова и Метохије

Писмо Миладина Поповића (Мило),⁷³ инструктора Централног

⁷² Релевантни документи се могу пронаћи, између осталог, у следећим зборницима и публикацијама: Младен Стефановић (ур.), *Документи централних органа КПЈ НОР и револуција 1941–1945*, књ. 2, Издавачки центар Комунист, Београд 1985; Младен Стефановић (ур.), *Документи централних органа КПЈ – НОР и револуција 1941–1945*, књ. 5, Издавачки центар Комунист, Београд, 1986; Милован Целебџић (ур.), *Документи централних органа КПЈ – НОР и револуција 1941–1945*, књ. 16, Издавачки центар Комунист, Београд 1986; Јован Вујошевић (ур.), *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том II, књ. 14, Војноисторијски институт, Београд 1981; Мирко Гутић (ур.), *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том II, књ. 15, Војноисторијски институт, Београд 1982; Милутин Милковић, *Прва косовско-метохијска пролетерска бригада*, Војноиздавачки и новински центар, Београд 1991; Светозар Вукмановић Темпо, *Револуција која тече. Мемоари*, књ. 1, Комунист, Београд 1971; Спасоје Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Народна књига, Београд 1986.

⁷³ Миладин (Мило) Поповић је од 1941. године био политички секретар Облачног комитета КПЈ за Косово и Метохију али је највећи део Другог светског рата провео у Албанији, након бекства из логора Пећин уз помоћ албанских антифашиста. Убијен је 13. марта 1945. године у Приштини од припадника организације „Бали Комбтар“, према: М. Стефановић (ур.), *Документи централних органа КПЈ НОР и револуција 1941–1945*, оп. цит., стр. 565–566.

комитета Комунистичке партије Југославије (КПЈ) у Албанији, Титу (Јосипу Броз), од 21. маја 1942. године (одломак): Новац код свих њих игра велику улогу. Они су подељени у разне струје: један део је уз М. Крују и признаје фашизам и помаже његово одржавање у Албанији; други број је за Њемачку а који се сада ипак прикрива уласком у владу М. Крује. Тај дио мисли да може бити извојевана слободна Албанија победом Њемачке; други⁷⁴ и доста бројни дио је за енглеску политику. Ту су представници Фа Дибра, Али Клисуре, Асан Џосла, Ариз Камиф итд. [...] Онда имамо Косовски комитет на челу са некадашњим (у иностранству) специјалистом Бедри Беј Пејаном, Реџепом Митровицом и другима. Они мрзе Италијане (као Италијане), што је уосталом појава у целој Албанији (а нијесу против Нијемаца. Сада Бедри Беј тражи везу са партизанима којих нема бар не у акцији) и на Косову.⁷⁵

Извештај секретара Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију⁷⁶ од 23. марта 1942. Титу о војно-политичкој ситуацији и о стању партијске организације у области (одломак): Могло би бити успеха али смо у недостатку кадрова – активиста. Број чланова 343, од тога броја у заробљеништву налази се 15, у интернацији у Албанији 26. Чланова радника 120, сељака 125, интелектуалаца 93, официра 3, занатлије 2. Од тога жена 21. По националности: Арнаути 52, остали Словени. Од Арнаута су 16 из Албаније. Чланство је младо, неискусно и још није овладало линијом. Не умије да се снађе, да налази форме рада, да прилази масама.⁷⁷

Сећања Светозара Вукмановића (Темпо), након доласка у Призрен априла 1943. године и стрељања Бориса Вукмировића и Рамиза Садикџа, о ситуацији на Косову и Метохији: Услови за оружану борбу на Косову и Метохији били су неповољнији него у било ком другом крају земље. Терен је равничарски, опкољен високим планинама, што отежава маневрисање... Стање је било погоршано тиме што се албанско становништво држало непријатељски према партизанима, а оно сачињава преко три четвртине укупног становништва [...] Српско и црногорско станов-

⁷⁴ Треба да пише *трећи*, грешка приликом куцања текста.

⁷⁵ М. Стефановић (ур.), *Документи централних органа КПЈ – НОР и револуција 1941–1945*, оп. цит., стр. 209.

⁷⁶ Извештај је потписао *Црни*, што је илегално име Бориса Боре Вукмировића. Био је организациони секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију и политички комесар Метохијског НОП одреда. Стрељали су га, заједно са Рамизом Садикџом, 1943. године у Ландовици, код Призрена, припадници италијанских окупационих власти. Видети: *Исто*, стр. 568.

⁷⁷ Ф. Трго (ур.), *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књ. 19, оп. цит., стр. 68–69.

ништво, пак, нашло се у положају карактеристичном за Албанце у старој Југославији. Отуда је масовно пришло народноослободилачком покрету. Али спремност за борбу није могла дати одговарајуће резултате јер су Срби и Црногорци малобројни у односу на албанско становништво.⁷⁸

Према Борозану, стање на Косову и Метохији се није мењало ни након капитулације Италије (септембар 1943. године). Стварање партизанских одреда, у Метохији искључиво албанских, на Косову српско-црногорских, текло је јако споро због непостојања партизанског покрета и „идејне збрке“ међу становништвом.⁷⁹ Изнету тврдњу потврђује и следећи одломак из извештаја интенданта Главног штаба Космета, Саита Бакалија (Јакупи) од 13. априла 1944. секретару Обласног комитета КПЈ за Метохију о ситуацији у Ђаковичкој Малесији: Једном речју, они неће никакву сарадњу са Словенима, нити хоће да их виде овде, из страха од аграра. Када чују да се њима доноси неко зло – били они четници или партизани – много се радују. Њихов је циљ да се „Влах“ оштећује, а да „Турчин“ остане слободан на овој земљи. [...] Од Немаца се много плаше, а с друге стране и воле их, јер су протерали „Влахе“ са њиховог земљишта, а дали су им и одобрење неколико пута да над њима врше злочине и пљачке. Било ко да их позове у борбу против партизана или четника, они су спремни – а још више за пљачку.⁸⁰

4.2. Побуна Албанаца на Косову крајем 1944/почетком 1945. године⁸¹ – контроверзе у вези са разлогом за избијање и карактером побуне (интерни сукоб у оквиру партизанског покрета или отпор јединицама НОВЈ и ПО)

Писмо Миладина Поповића, секретара Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију од 30. новембра 1944. године (одломак): Косово и Метохија су данас без окупатора, али ипак ми не владамо читавим тереном. Велике сметње нам се чине од стране дојучерашњих слугу фашистичких окупатора, који сада у измијењеним условима примењују нови метод борбе против Народноослободилачког покрета. Они сада органи-

78 С. Вукмановић Темпо, *Револуција која тече. Мемоари*, књ. 1, стр. 338–339.

79 Ђ. Борозан, *Велика Албанија: порекло – идеје – пракса*, оп. цит. стр. 408.

80 Ф. Трго (ур.), *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књ. 19, оп. цит., стр. 508.

81 Према Борозану, побуна је трајала од 2. децембра 1944. године до 21. фебруара 1945. године. За више информација видети у: Ђорђе Борозан, „Сецесионистичка побуна на Косову и Метохији 1944–1945“, *Историја 20. века*, год. XIII, бр. 2, стр. 63–77;

зују оружане банде које се крећу по нашој територији, ширећи шови-низам у нашим народима и на тај начин стварајући неприлике нашој власти час ту а час тамо.⁸²

Заповест оперативног штаба НОВ и ПО Космета од 2. децембра 1944. штабовима потчињених јединица за чишћење балистичких банди у Дреници (одломак):⁸³ Читаво подручје Дренице је наоружано. Ради тога што наше јединице нису продирале на тај сектор, непријатељ покушава да на том сектору створи базе за повезивање са осталим групама по осталим деловима Косова и Метохије. [...] Наше јединице ће у времену од 5. XII до 10. XII 1944. г. извршити чишћење поменутог терена, уништавајући наоружане банде а вршећи разоружање свих оних који добровољно не прилазе нашој војсци на подручју Дренице. [...] Како у току борбе тако и у току рада на новоовладаном терену ниједан борац нити руководилац не смије повриједити обичаје и ред шиптарског народа.⁸⁴

Међутим, пре покретања операције чишћења Дренице, побуна отпочиње 2. децембра нападом побуњеника на Урошевац, 15. децембра на Јањево и 23. децембра на Гњилане. Шабан Полужа, заједно са 4.000 људи, отказује 23. јануара 1945. послушност Оперативном штабу НОВ и ПО Космета и, након неуспелих преговора са Фадиљом Хоџом, упућује се ка Дреници где се придружује Мехмеду Градици.⁸⁵ Друго важно жариште побуне је Копаоник где Адем Вока, на исти начин као и Полужа, мобилише око 2.500 људи уз сагласност Оперативног штаба НОВ и ПО Космета. Пре тога, од децембра 1944. године, Вока је био кооптиран у Обласни НО одбор. На вест о побуни Полуже, отказује послушност и напада Стари Трг и Трепчу.⁸⁶ Тек у фебруару (7. фебруар 1945) Јосип Броз (Тито) доноси одлуку о успостављању Војне управе на Косову и Метохији: Пратећи ситуацију на Косову и Метохији која се крајем јануара те године јако погоршала услед појаве наоружаних одметничких балистичких група, у којима је близу 10.000 одметника који су угрожавали миран

82 Преузето из: С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, оп. цит., стр. 234.

83 Командант Оперативног штаба НОВ и ПО Космета је Фадиљ Хоџа (Блини), а заповест је достављена штабу 46. дивизије НОВЈ, штабу Албанске народноослободилачке дивизије из Албаније и штабовима косметских бригада, према: Ф. Трго (ур.), *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књ. 19, оп. цит., стр. 746.

84 Исто, стр. 741–745.

85 Архив Војноисторијског института (АВИИ), документ 1411-6-9, према: Ђ. Борозан, „Сецесионистичка побуна на Косову и Метохији 1944–1945“, оп. цит., стр. 66–67.

86 Исто.

живот грађана и ометали рад органа народне власти, у тежњи да поврате фашистички поредак, Врховни штаб НОВ и ПОЈ издао је наредбу да се на Косову и Метохији заведе Војна управа да се што брже ликвидира непријатељ и створе услови за несметан рад народне власти и НОП-а и омогући безбедност грађана.⁸⁷

Операције у сврху савладавања побуне почеле су 11. фебруара и трајале су до 15. фебруара у рејону Шаље на Копанику (Адем Вока), односно до 21. фебруара у рејону Дренице (Шабан Полужа и Мехмед Градица). Званично, побуна је угушена 21. фебруара.⁸⁸

4.3. Злочини над Србима, односно над Албанцима – контроверзе у вези са њиховом квантификацијом

Тема страдања током Другог светског рата на простору окупиране Краљевине Југославије, па самим тим и на простору Косова и Метохије, предмет је дебата не само појединаца од струке (историчари, статистичари, демографи и др.) већ и шире јавности у државама насталим након распада СФРЈ. Конкретно, Венцеслав Глишић проценио је да број Срба који су изгубили живот на Косову износи 10.000.⁸⁹ С друге стране, Владимир Жерјавић сматра, на основу властитих истраживања, да је страдало 14.000 Албанаца, 3.000 Срба, док је погинулих бораца НОВЈ било 6.200, а жртава рата 7.800.⁹⁰ Бранислав Божовић и Милорад Вавић износе податке за осам срезова (Косовска Митровица, Пећ, Урошевац, Исток, Гњилане, Лепосавић, Лаб и Вучитрн); на тим подручјима је, тврде, страдало укупно 2.212 особа (2.087 Срба и Црногораца, 125 Албанаца).⁹¹ Такође, Петрит Имами, поред процена Жерјавића, о томе даје преглед процена албанских аутора где се бројке крећу од 15.000 до 50.000 страдалих Албанаца.⁹² Исто тако,

⁸⁷ Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, књ. 3, Рад, Београд 1984, стр. 180–181; видети још: С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, оп. цит., стр. 254.

⁸⁸ Ђ. Борозан, „Сецесионистичка побуна на Косову и Метохији 1944–1945“, оп. цит., стр. 68–69.

⁸⁹ Венцеслав Глишић, *Албанизација Косова и Метохије. Срби и Албанци у XX веку*, књ. 20, САНУ, Београд 1991, стр. 277–291.

⁹⁰ Владимир Жерјавић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, Југословенско виктимолошко друштво, Загреб 1989, стр. 69 и 114.

⁹¹ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Институт за савремену историју, Београд 1991, стр. 399–403;

⁹² Петрит Имами, *Срби и Албанци кроз векове*, књ. 1, Самиздат Б92, Београд,

даје на увид резултате пописа страдалих из 1964. године који је спровео Савезни завод за статистику СФРЈ.⁹³ На налазе Савезног завода позива се и Ненад Антонијевић, историчар специјализован за питање страдања на простору Косова и Метохије током Другог светског рата.⁹⁴ Сматрамо да налази Савезног завода морају бити почетна тачка сваке дебате када се говори о броју страдалих јер почивају на подацима о свакој појединачној жртви. Иако овај попис није без извесних недостатака,⁹⁵ нити је коначан, он је, за сада, најпоузданији показатељ броја жртава, њихове етничке припадности и начина на који су страдали. Мишљења смо да свако будуће истраживање страдалих мора почети од података Савезног завода за статистику.

У ту сврху, дајемо на увид одређене податке из пописа о жртвама рата које су изгубиле живот и о оним које су преживеле Други светски рат на Косову и Метохији.

*Жртве рата 1941–1945 које су изгубиле живот према категорији, месту боравка пре 6. априла 1941, начину како је жртва изгубила живот и народности*⁹⁶

	Srbi	Crnogorci	Šiptari [Albanci]
U internaciji	319	92	28
U zatvoru	128	73	36
U deportaciji	35	23	4

2016, стр. 465.

93 Исто, 464.

94 Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату*. Документа, Музеј жртава геноцида, Београд, 2009, стр. 28.

95 Недостаци се односе, како је наведено и у самој студији Савезног завода, у изостављању страдалих припадника поражених формација, непостојању преживелих особа из породица јеврејске и ромске заједнице које би могле да посведоче о страдању својих сродника, изостављању припадника протеране италијанске и немачке националне мањине, као и протераних Срба и Црногораца са Косова и Метохије. За више информација видети: *Жртве рата 1941–1945 (резултати пописа)*, Савезни завод за статистику Социјалистичка Федеративна Република Југославија, Београд, 1966, стр. 7, доступно преко: www.muzejgenocida.rs/pamne-zrtve/200.../332-popis-zrtava-rata-1941-1945.html (Приступљено 7. марта 2019).

96 Подаци су изложени идентично као у оригиналном тексту. Интервенције аутора дате су у угластим заградама. За комплетне податке о жртвама рата које нису преживеле рат видети: *Жртве рата 1941–1945 (резултати пописа)*, оп. цит., стр. 16–24.

	Srbi	Crnogorci	Šiptari [Albanci]
Na prinudnom radu	48	10	34
U direktnom teroru	1774	428	349
U ratnom zarobljeništvu pripadnici bivše jugoslovenske vojske	193	37	113
Pripadnici NOV i POJ	21	8	15
U borbama od 6. 4. do 7. 7. 1941.	110	44	89
U NOB i savezničkim formacijama	1077	529	998
Prilikom borbi i bombardovanja	217	170	341
Ostale kategorije	56	18	55
Nepoznato	51	28	65
Ukupno [7616 / 7927]	4029	1460	2127
Ukupno [96% / 100%]	50,8%	18,4%	26,8%

Преживеле жртве рата 1941–1945 према категорији, месту боравка пре 6. априла 1941. и народности⁹⁷

	Srbi	Crnogorci	Šiptari [Albanci]
Internirci	1998	538	160
Zatvorenici	1097	342	190
Deportirci	971	510	2
Ratni zarobljenici pripadnici bivše jugoslovenske vojske	3336	336	1909
Pripadnici NOV i POJ	60	75	10
Na prinudnom radu	1516	151	360
Nepoznato	7	2	6
Ukupno [13576 / 13960]	8985	1954	2637
Ukupno [97,3% / 100%]	64,4%	14,0%	18,9%

⁹⁷ За комплетне податке о жртвама рата које су преживеле рат видети: Исто, стр. 59–61.

4.4. Примери сарадње између Срба и Албанаца на Косову и Метохији током Другог светског рата – изузетак или правило?

Да ли је, осим у оквирима партизанског покрета чији је симбол заједничко страдање Борисава Боре Вукмировића и Рамиза Садикуа, било примера сарадње, помагања и спасавања Срба и Албанаца? Пре него што покушамо да одговоримо на ово питање, требало би критички преиспитати и сарадњу између Срба и Албанаца у оквиру партизанског покрета. Наиме, Имами тврди да је питање сарадње припадника ова два народа било врло деликатно питање у партизанском покрету, како на почетку формирања првих јединица крајем 1942. и почетком 1943. године, тако и пред крај рата (током 1944. године) када су Албанци масовније почели да им приступају. Конкретно, највише их је било у оним бригадама где су чинили већину, због страха од реваншизма Срба и Црногораца, како твди Имами.⁹⁸ Борозанови налази су компатибилни са тврдњама Имамија. Истиче да је сарадња била проблематична упркос предложеним мерама Светозара Вукмановића (Темпо), у писмима од 25. јула и 11. августа 1943. године, те да заједничког деловања албанских и српских одреда на Косову у наредном периоду није било.⁹⁹ Ново писмо Темпа, од 2. октобра 1943. године (после капитулације фашистичке Италије 8. септембра 1943), сведочи да се ситуација није битније променила: То долази отуда што се плашите да јавно иступите као део Народноослободилачке војске Југославије због расположења шиптарских маса.¹⁰⁰

У сличном тону Анић и други аутори дају преглед развоја НОВЈ и ПО у целој окупираној Краљевини Југославије током ратних година.¹⁰¹ Према тој оцени ситуација се донекле променила од капитулације Италије (септембар 1943) до краја 1944. године када долази до нешто већег учешћа Албанаца (са Косова и Метохије, из Македоније, Црне Горе и централне и јужне Србије) у НОВЈ и ПО. На крају рата, постојале су четири самосталне партизанске чете, три партизанска батаљона, седам партизанских одреда и 4. шиптарска бригада. Међутим, учешће Албанаца, иако повећано, није била масовно. Примера ради, батаљон НОВЈ

⁹⁸ П. Имами, *Срби и Албанци кроз векове*, оп. цит., стр. 460–461.

⁹⁹ Бранко Вуковић (ур.), *Документи централних органа КПЈ – НОР и револуција 1941–1945*, књ. 13, Издавачки центар Комунист, Београд 1990, документ 10, стр. 23–24 према: Ђ. Борозан, *Велика Албанија: порекло – идеје – пракса*, оп. цит., стр. 403.

¹⁰⁰ Исто, документ 139, стр. 318–319, према: Ђ. Борозан, *Велика Албанија: порекло – идеје – пракса*, оп. цит., стр. 406.

¹⁰¹ Н. Анић, С. Јоксимовић, М. Гутић, *НОВЈ*, оп. цит., стр. 33–34, 162–163, 257, 304–306, 383–386, 387–388.

„Бајрам Цури“ бројао је 109 бораца, пре спајања са батаљоном НОВ Албаније „Перљат Рецепи“ (79 бораца).¹⁰²

Што се тиче сарадње Срба и Албанаца ван партизанског покрета, постоји извештај број примера који указују на такво деловање али сама тема није претерано истражена. Стога, више илустративно, дајемо пример спасавања др Миливоја Павловића, резервног пешадијског мајора; њему су свесрдно помогли Али Сокољ и Сезар Готај. Тачније, др Павловићу и извесном броју рањених војника Краљевине Југославије на лечењу у Призрену, Сокољ и Готај помогли су да прерушени у цивиле избегну смрт од албанских добровољаца након капитулације Југославије.¹⁰³ Такође, Имами даје и примере емотивних зближавања међу члановима партизанског покрета током рата – један од таквих примера била је несрећна љубав народног хероја Мета Барјактара и Славке Јосифовић.¹⁰⁴ Ипак, сматрамо да су ови случајеви, у недостатку темељних истраживачких пројеката и конкретнијих доказа, анегдоталне природе. Нарочито ако се узме у обзир и маргинално присуство и утицај партизанског покрета на Косову и Метохији, барем до септембра 1943. године.

5. Закључна разматрања

Процеси помирења између сукобљених друштвених група унутар држава морају да се базирају и на истини. У нашем случају, *помирење* схватамо као „кровни термин“ за сва деловања у смеру фундаменталне промене односа између некадашњих непријатеља (од отвореног непријатељства до способности да се све разлике решавају мирним средствима). Под окриље тог термина сврставамо и активности које се могу уврстити у аналитичку категорију оних усмерених на откривање *истине* о сукобу након што је директно насиље престало. Једна од тих активности јесте и анализа и ревидирање уџбеника историје који се често изричито истичу као једна од компоненти за утврђивање јаза између некадашњих непријатеља. Међутим, сматрамо да није довољно само открити и груписати кључне тачке спорења у анализираним наративима уџбеника историје. Ако тежимо стварању јединственог погледа на прошлост ради боље заједничке будућности, погледа ослобођеног контроверзних

102 Поређења ради, први партизански косовско-албански одреди формирани су у септембру 1942. односно јануару 1943. године, „Зејнел Ајдини“ и „Емин Дураку“. Бројали су редом 13 и 18 бораца. *Исто*, стр. 162–163, 257, 383.

103 П. Имами, *Срби и Албанци кроз векове*, оп. цит. стр. 459.

104 П. Имами, *Срби и Албанци кроз векове*, књ. 2, Самиздат Б92, Београд 2017, стр. 16–17.

интерпретација и митова, мора се инсистирати да он буде заснован на истини. Још конкретније, на *историјским чињеницама* односно *чињеничној/форензичкој истини*. Само тако могу се избећи Сциле етничких стереотипа и националних митова али и Харибде догматски схваћене политичке коректности. Наиме, *истина* често може да буде изузетно непријатна, чак и да повећа постојеће анимозитете, пре неголи што ће допринесети процесу помирења.¹⁰⁵

Наши налази у вези са најчешће контроверзним питањима из историје Срба и Албанаца на Косову и Метохији током Другог светског рата, засновани на *историјским чињеницама* тј. *чињеничној/форензичкој истини*, јесу следећи:

1) Сам покрет отпора током окупације на Косову и Метохији, у односу на покрет отпора у другим деловима окупиране Краљевине Југославије (војноокупациона зона „Србија“ и Независна Држава Хрватска), био је незнатан и имао је маргиналан утицај на цивилно становништво Косова и Метохије, макар до капитулације Италије септембра 1943. године. Према свим показатељима, како квалитативним тако и квантитативним, Срби и Црногорци чинили су несумњиву већину у оквиру НОВЈ и ПО, с тим што је број Албанаца почео да се увећава како се рат ближио крају (од септембра 1943. до новембра 1945. године). То не значи да није било припадника тих јединица из редова Албанаца пре септембра 1943. године, али њихов број није био значајан, као ни сам партизански покрет на Космету. Један од разлога, често навођен у документима, јесте анимозитет албанског становништва према свим организацијама које су у себи носиле назив „Југославија“. Истовремено, Албанци су италијанске и немачке окупаторе схватили као „ослободиоце“ што сликовито објашњава амбивалентан став Албанаца према њима.¹⁰⁶ Трећи разлог може бити и чињеница да је албански етнички простор политички флуидан, како тврди Борозан.¹⁰⁷

2) Отпор албанског становништва јединицама НОВЈ и ПО крајем 1944. и почетком 1945. године (Дренички устанак или Сецесионистичка побуна), према изложеним документима и истраживањима био

¹⁰⁵ Archbishop D. Tutu et al., *Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report*, оп. цит., стр. 107.

¹⁰⁶ Драгослав Цинић (ур.), *Документи централних органа КПЈ – НОР и револуција 1941–1945*, књ. 12, Издавачки центар Комунист, Београд, 1989, документ 89, стр. 264, према: Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, оп. цит., стр. 401.

¹⁰⁷ На пример, политичко деловање Гани-бега Криезијуа (Црноглавића) према: Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, оп. цит., стр. 429–440; или Халима Спахиуа према: П. Имами, *Срби и Албанци кроз векове*, оп. цит., стр. 469.

је, пре свега, мотивисан страхом од реваншизма српског и црногорског становништва за албанске злочине почињене у периоду од априла 1941. до новембра 1944. године. Такође, отпор примарно није био сукоб унутар албанских јединица НОВЈ и ПО већ одраз поменутог анимозитета албанског становништва према „Југославији“. Због тога, устанак и почиње 2. децембра, скоро два месеца пре него што ће му се придружити Шабан Полужа и Адем Вока, кооптирани чланови партизанског покрета. Фадиљ Хоџа је био свестан поменутог анимозитета, као и жеље за реваншизмом Срба и Црногораца, али превентивне мере за предупређење устанка нису биле успешне.

3) Страдање српског и црногорског становништва било је видљиво од првих дана окупације након Априлског рата, с тим што је од априла 1941. до новембра 1944. године то страдање било нарочито изражено, док је од новембра 1944. до јуна 1945. године више страдало албанско становништво. У изнетим подацима нисмо се посебно бавили протеривањем грађана српске националности с Косова и Метохије јер оно није обухваћено пописом из 1964. године, као што није обухваћено ни страдање оних Албанаца означених као квислинзи. Због тога, данас, имамо различите процене које говоре да је на Космету у поменутом периоду страдало између 15.000 и 50.000 Албанаца, док се процене о броју протераних Срба креће између 90.000 и 100.000 особа. Оно што са сигурношћу можемо констатовати јесте следеће: а) од укупно 7.927 пописаних страдалих жртава Срби чине 50,8% (4.029 особа), Црногорци 18,4% (1.460 особа), Албанци 26,8% (2.127 особе); б) од укупно 13.960 пописаних страдалника који су преживели рат, Срби чине 64,4% (8.985 особа), Црногорци 14% (1.954), Албанци 18,9% (или 2.637 особа).

4) Примери сарадње Срба и Албанаца постоје,¹⁰⁸ али они су анегдоталне природе ако се узму у обзир следеће чињенице; та сарадња се одвија, углавном не и искључиво, у оквиру партизанског покрета који је и сам био од маргиналног значаја на Космету током већег дела Другог светског рата. Такође, колико је познато из доступне документације, не постоји ниједно релевантно истраживање које се бави овим аспектом односа Срба и Албанаца, сем фрагментарних трагова и појединих усмених предања. Објашњење се може наћи у недостатку недовољно репрезентативног материјала за истраживање тј. да су на нивоу изузетка или да сама тема није била „пожељна“ за истраживање јер би можда пока-

108 Према Девићу, браћа Аземи – Шабан и Маља – истакла су се у одбрани манастира Високи Дечани током првих година окупације. За више информација видети: Немања Девић, „Албанци, а српске војводе“, *ИН4С*, доступно преко: <https://www.in4s.net/albanci-srpske-vojvode/?lang=lat> (Приступљено 11. марта 2019).

зала и другачију слику српско-албанских односа. Све наведено не значи да такве примере, за које знамо и који су подржани *историјским чињеницама*, не би требало истицати. Напротив! Међутим, не би их требало ни извлачити из контекста зарад политичке коректности и тиме стварати неистиниту слику о претежно негативним односима поменуте две групе током Другог светског рата.

Извори и литератури

Објављени извори

1. Антонијевић, Ненад, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату. Документа*, Музеј жртава геноцида, Београд 2009.
2. Вујошевић, Јован (ур.), *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том II, књ. 14, Војноисторијски институт, Београд 1981.
3. Вукмановић Темпо, Светозар, *Револуција која тече. Мемоари*, књ. 1, Комунист, Београд 1971.
4. Вуковић, Бранко (ур.), *Документи централних органа КПЈ – НОР и револуција 1941–1945*, књ. 13, Издавачки центар Комунист, Београд 1990.
5. Гутић, Мирко (ур.), *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том II, књ. 15, Војноисторијски институт, Београд 1982.
6. Дедијер, Владимир, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, књ. 3, Рад, Београд 1984.
7. Ди Лелио, Ана, „Интервју са Зећиром Сопајом“ (Призрен, 1. јун 2016), *Oral History Kosovo*, доступно преко: <http://oralhistorykosovo.org/sr/zeqir-sopaj/> (Приступљено 13. марта 2019).
8. Ђаковић, Спасоје, *Сукоби на Косову*, Народна књига, Београд 1986.
9. Lorenzoni, Giovanni, *Rapporto sulla Riforma Agraria Jugoslava con special riguardo ai territori interessanti l'Albania, la Dalmazia e la Croazia*, Ministero degli Affari Esteri, Roma 1942).
10. Милковић, Милутин, *Прва косовско-метохијска пролетерска бригада*, Војноиздавачки и новински центар, Београд 1991.
11. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) Mission in Kosovo, „Kosovo non-majority communities within the primary

and secondary educational systems“, Department of Human Rights and Communities, 2009.

12. Савезни завод за статистику Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, *Жртве рата 1941–1945 (резултати пописа)*, Београд 1966.

13. Стефановић, Младен (ур.), *Документи централних органа КПЈ – НОР и револуција 1941–1945*, књ. 2, Издавачки центар Комунист, Београд 1985.

14. Стефановић, Младен (ур.), *Документи централних органа КПЈ – НОР и револуција 1941–1945*, књ. 5, Издавачки центар Комунист, Београд 1986.

15. Трго, Фабијан (ур.), *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књ. 19, Војноисторијски институт, Београд 1969.

16. Umilta, Carlo, *Jugoslavia e Albania. Memorie di un Diplomatico*, Garzanti, Milano, 1947.

17. Council of Europe, „Memorandum following the Commission's mission to Kosovo* from 5 to 9 February 2017“, Commissioner for Human Rights (Nils Muižnieks), Strasbourg 2017.

18. Целебџић, Милован (ур.), *Документи централних органа КПЈ – НОР и револуција 1941–1945*, књ. 16, Издавачки центар Комунист, Београд 1986.

19) Џинић, Драгослав (ур.), *Документи централних органа КПЈ – НОР и револуција 1941–1945*, књ. 12, Издавачки центар Комунист, Београд 1989;

Литература

1. Azar, Edward A., *The Management of Protracted Social Conflict: Theory and Cases*, Dartmouth Publishing Company, 1990.

2. Анић, Никола, Јоксимовић, Секула, и Гутић, Мирко, *Народно-ослободилачка војска Југославије. Преглед развоја оружаних снага Народноослободилачког покрета 1941–1945*, Војноисторијски институт, Београд 1982.

3. Бартл, Петер, *Албанци: од средњег века до данас*, Клио, Београд 2001.

4. Bloomfield, David, *On Good Terms: Clarifying Reconciliation*, Berghof Report No. 14, Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, Berlin 2006.

5. Божовић, Бранислав, Вавић, Милорад, *Сурова времена на*

Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату, Институт за савремену историју, Београд 1991,

6. Борозан, Ђорђе, *Велика Албанија: порекло – идеје – пракса*, Војноисторијски институт, Београд 1995.

7. Борозан, Ђорђе, „Сецесионистичка побуна на Косову и Метохији 1944–1945“, *Историја 20. века*, год. XIII, бр. 2, стр. 63–77.

8. Галтунг, Јохан, *Мирним средствима до мира. Мир и сукоб, развој и цивилизација*, Службени гласник, Београд 2009.

9. Gashi, Shkëlzen, *Kosova 1912-2000 in the history textbooks of Kosova, Albania and Serbia*, Kosova Association for Human and Child Rights – Kosova Education Centre, Prishtina 2012,

10. Глишић, Венцеслав, *Албанизација Косова и Метохије. Срби и Албанци у XX веку*, књ. 20, САНУ, Београд, 1991.

11. Голдштајн, Славко, *1941: година која се враћа*, Службени гласник, Београд 2012.

12. Ди Лелио, Ана, Фридман, Орли, Херцигоња, Срђан и Хоџа, Абит, *Неговање критичког приступа историји Косова: Изучавање наратива наставника историје о Другом светском рату*, Центар за компаративне студије сукоба (CFCCS) – Орална историја Косово, Београд–Приштина 2017.

13. Диму, Августа, „Уџбеници историје у југоисточној Европи: суочавање са изазовима 21. века“, у Маријана Тома (ур.), *Уџбеници историје у постконфликтним друштвима: образовање за помирење?*, Фонд за хуманитарно право, Београд 2015, стр. 34–44.

14. Elsie, Robert, *Kosovo in a Nutshell. A Brief History and Chronology of Events*, Centre for Albanian Studies, London 2015.

15. Elsie, Robert and Destani, Bejtullah (eds.), *Kosovo a Documentary History. From the Balkan Wars to World War II*, I.B. Tauris, London 2018.

16. Жерјавић, Владимир, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, Југословенско виктимолошко друштво, Загреб 1989.

17. Zaugg, Franziska A., *Albanische Muslime in der Waffen-SS. Von 'Großalbanien' zur Division 'Skenderbeg'*, Ferdinand Schöning, Paderborn 2016.

18. Имами, Петрит, *Срби и Албанци кроз векове*, књ. 1–2, Самиздат Б92, Београд 2016–2017.

19. Јовановић, Мирослав и Радић, Радивој, *Криза историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Удружење за друштвену историју, Београд 2009,

20. Калдор, Мери, „Нови и стари ратови: организовано насиље у

глобализованој ери“, часопис *Београдски круг*, Београд 2005.

21. Koulouri, Christina (ed.), *Clio in the Balkans. The Politics of History Education*, Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, Thessaloniki 2002.

22. Kriesberg, Louis, „Comparing Reconciliation Actions within and between Countries“, у Yaacov Bar-Siman-Tov (ур.), *From Conflict Resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, Oxford 2004, стр. 81–110.

23. Lederach, John P., *Building Peace. Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, United States Institute of Peace, Washington 1997;

24. Malcolm, Noel, *Kosovo: A Short History*, Harper Collins, New York 1999.

25. Мирковић, Јован, *Објављени извори и литература о јасеновачким логорима*, Музеј жртава геноцида, Београд 2000.

26. Накарада, Радмила, „Путеви помирења“, *Годишњак Факултета политичких наука*, вол. 5, бр. 5, стр. 361–376.

27. Накарада, Радмила, „Главне контроверзе у историјским нарацијама Срба и косовских Албанаца“, у: Горан Тепшић, Радмила Накарада и Мирјана Васовић (ур.), *Етнички стереотипи и национални митови као препреке помирењу у српско-албанским односима*, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, Београд 2015, стр. 21–46.

28. Накарада, Радмила и Тепшић, Горан, „Противречности и превазилажење српско-албанског сукоба“, у: Горан Тепшић, Радмила Накарада и Мирјана Васовић (ур.), *Етнички стереотипи и национални митови као препреке помирењу у српско-албанским односима*, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, Београд 2015, стр. 231–245.

29. Pingel, Falk, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, 2nd revised and updated edition, UNESCO and Georg Eckert Institute for International Textbook Research, Paris–Braunschweig 2010.

30. Pingel, Falk, „Can Truth Be Negotiated? History Textbook Revision as a Means to Reconciliation“, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 6, no. 1, стр. 181–198.

31. Радојковић, Стефан, „Дуготрајни друштвени сукоби – Косово и Метохија од 1980. до 2008. године“, мастер теза, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, Београд 2014.

32. Ramsbotham, Oliver, Woodhouse, Tom, Miall, Hugh, *Contemporary Conflict Resolution*, 3rd Edition, Polity Press, Cambridge 2011.

33. Ramsbotham, Oliver, „The analysis of protracted social conflict: a tribute to Edward Azar“, *Review of International Studies*, Vol. 31, no. 1, стр. 109–126.

34. Rupesinghe, Kumar, „Theories of Conflict Resolution and Their Applicability to Protracted Ethnic Conflicts“, *Bulletin of Peace Proposals*, Vol. 18, no. 4, стр. 527–539.

35. Schmitt, Oliver Jens, „Historiography in Post-Independence Kosovo“, у Sabrina P. Ramet, Albert Simkus, Ola Listhaug (ур.), *Civic and Uncivic Values in Kosovo. History, Politics, and Value Transformation*, Central European University Press, Budapest 2014, стр. 53–75.

36. Sommers, Marc, and Buckland, Peter, *Parallel Worlds: Rebuilding the Education System in Kosovo*, UNESCO–IIEP, Paris 2004.

37. Стојановић, Дубравка (ур.), *Историјска читанка 4. Други светски рат*, Дан Граф и Центар за демократију и помирење у југоисточној Европи, Београд–Солун 2010.

38. Stradling, Robert, *Multiperspektivnost u nastavi istorije. Priručnik za nastavnike*, Савет Европе – Пакт за стабилност југоисточне Европе, 2004.

39. Тепшић, Горан, Накарада, Радмила и Васовић, Мирјана (ур.), *Етнички стереотипи и национални митови као препреке помирењу у српско-албанским односима*, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, Београд 2015.

40. Toynbee, Arnold, *A Study of History*, Oxford University Press, London 1977.

41. Tutu, Archbishop Desmond et al., *Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report*, Volume 1, Truth and Reconciliation Commission, 1998.

42. Ђелстали, Кнут, *Прошлост није више што је некад била. Увод у историографију*, Геопоетика, Београд 2004,

43. Holsti, Kalevi J., *The State, War, and the State of War*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

Чланци на интернету

1) Антонијевић, Ненад, „Страдање Срба на Косову је црна рупа наше историографије“, *Видовдан*, доступно преко: <https://vidovdan.org/istorija/nenad-antonijevic-stradanje-srba-na-kosovu-je-crna-rupa-nase-istoriografije/?script=lat> (Приступљено 6. марта 2019).

2) Девић, Немања, „Албанци, а српске војводе“, *ИН4С*, доступно преко: <https://www.in4s.net/albanci-srpske-vojvode/?lang=lat> (Приступљено 11. марта 2019).

3) Центар за европске политике (ЦЕП), „Панел дискусија: Тинк-тенк организације у ери пост-истинске политике – Како учинити чиње-

нице (поново) битним?“, доступно преко: <https://cep.org.rs/panel-diskusija-think-tank-organizacije-u-eri-post-istinske-politike-kako-uciniti-cinjenice-ponovo-bitnim/> (Приступљено 11. марта 2019).

4) Yeomans, Rory, „Post-Modernism, Holocaust Denial, and History“, *Muftah*, доступно преко: <https://muftah.org/post-modernism-holocaust-denial-and-history/#.XIZthKBxnDc> (Приступљено 11. марта 2019).

Analysis of History Textbooks in light of Historical Facts : Kosovo and Metohija during the Second World War (1941 – 1945)

Abstract: The paper aims to offer a reference framework for the evaluation of the various interpretations of the Second World War in Kosovo and Metohija, in accordance with the truth i.e. historical sources and data. First, we will try to locate the position of the analysis of history textbooks within the process of reconciliation after intra-state conflicts. Then, we will give an overview of the most important findings of the three research projects related to the history textbooks used by Serbs and Albanians in Kosovo and Metohija. Finally, in relation to their findings, statements and conclusions about different interpretations of the Second World War in Kosovo, we will offer historical sources - published documents and data on the participation of Serbs and Albanians within the National-Liberation Movement (i.e. partisan resistance in Yugoslavia), on their collaboration with the occupiers, on the victims of the Second World War in Kosovo and Metohija, as well as examples of Serbian-Albanian cooperation - which should provide means for the continuation of the dialogue on the different interpretations of common history as well as a solid base and framework for their critical evaluation.

Keywords: history textbooks, historical facts, Kosovo and Metohija, Serbs, Albanians, Second World War.

Бојан Арбутина, историчар
стручни сарадник Музеја жртава геноцида

ДНЕВНА ШТАМПА И СЕЋАЊЕ НА ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА Пример дневног листа *Слободна Војводина* 1945–1952.

Апстракт: Идеолошки усмеравана и строго контролисана дневна штампа у агитпроповској фази пласирала је јавности искључиво цензурски контролисане информације. Народноослободилачка борба, револуција и жртве рата у послератној социјалистичкој Југославији постали су упоришне тачке сећања на рат. Жртве рата, подељене на признате и непризнате, а признате уз то и јасно хијерархијски подељене, послужиле су новим комунистичким властима као инструмент конструисања „пожељне“ прошлости. Употреба и улога жртве у дневној штампи биће анализирана на примеру дневног листа *Слободна Војводина* у периоду од 1945. до 1952. године.

Кључне речи: Култура сећања, дневна штампа, идеологија, агитпроп апарат, *Слободна Војводина*, жртве рата, цивилне жртве, пали борци, злочини

1. Југословенска агитационо-пропагандна фаза (1945–1952)

Потпис фелдмаршала Вилхелма Кајтела у Берлину 9. маја 1945. године озваничио је капитулацију нацистичке Немачке, крај рата у Европи и почетак новог доба за које се веровало да ће донети чврст мир наредним генерацијама. Заблуде о миру биле су распршене антагонизмима између великих сила антифашистичке коалиције Сједињених Америчких Држава (САД), Совјетског Савеза (Савеза Совјетских Социјалистичких Република – СССР) и Велике Британије, који су до изражаја дошли већ у првим данима мира када су се широм Европе повлачиле границе утицаја. Нарасла моћ САД и СССР-а поделила је Европу „гвозденом завесом“ на две сфере утицаја. Југославија, предвођена

Комунистичком партијом Југославије (КПЈ) и Јосипом Брозом Титом, идеолошки и политички блиска СССР-у, своје место је нашла у групи „напредних, револуционарних, демократских земаља на челу са Совјетским Савезом, земљом социјализма“.¹

Унутрашњи развој Југославије ослањао се на совјетски модел у свим сферама друштвеног и државног живота и југословенска држава је својом политиком на изванредан начин обезбедила положај прве земље до СССР-а у источном блоку. Једнопартијски монолитизам, организација Комунистичке партије Југославије по узору на партију большевика, прелиминарна економска политика у привреди и пољопривреди, гушење политичких и верских слобода, репресије и политички процеси били су резултати опонашања совјетског модела у послератној Југославији. Једна од битнијих полуга власти у комунистичким државама источног блока била је потпуна контрола над свим средствима комуникације која није омогућавала проток информација пре него што би оне прошле кроз цензорске институције. За цензуру у Совјетском Савезу била су задужена два тела: ГЛАВЛИТ (Савезни комитет за књижевност и послове штампе), који се бавио рукописима предатим за штампање, и Комитет за контролу репертоара, у чијој су надлежности биле филмска и позоришна уметност. По узору на та совјетска цензорска тела, у Пољској је образован Централни уред за контролу публикација и забаве 1946. године, у Румунији Генерални директорат за штампу и штампање од 1949. године, док је у Чехословачкој од 1953. године функционисао Уред за контролу штампе.

КПЈ је још током рата схватила значај пропагандног деловања и агитовања међу народом и са стеченим ратним искуством је одмах, у првим послератним данима, прионула на формирање апарата пропаганде и агитације преко којег је била у могућности да контролише, посредно или непосредно, читав политички, културни, просветни и научни живот. КПЈ је контролу обављала посредством агитационо-пропагандног (агитпроп) апарата који је био у служби Партије као једно од тела у оквиру општег механизма организације КПЈ. Агитпроп је „ведрио и облачио“ у сфери идеологије и културе, и под његовим утицајем се одвијао целокупни културни и идеолошко-политички живот послератне Југославије.² Агитпроповске комисије, које су формиране уз централне, покрајинске, обласне, окружне, месне, среске и рејонске комитете, биле

¹ Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat: ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita 1944–1974*, Beograd 2014, 55.

² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, III, Beograd 1988, 121.

су подељене на секторе за штампу и агитацију, теоретско-предавачки сектор, културни сектор, организационо-технички и педагошки сектор.³

2. Сектор за штампу и агитацију

Природна тенденција комунистичких режима ка монополизацији и потпуној контроли над средствима за комуникацију нашла је израз и у југословенској штампи под чврстом руком агитпропа. Дневна штампа, посматрана из угла југословенских комуниста, као средство директног преношења режимске пропаганде, имала је васпитно-пропагандну функцију: да идеолошки утиче на становништво и да га индоктринира владајућом идеологијом.⁴ Главну улогу у остваривању постављених циљева имао је агитпроп апарат чији чланови су контролисали садржај дневне штампе, бринули о политичкој и идејној исправности објављеног, тумачили централне директиве штампи и одлучивали како одређене вести треба наглашавати и пласирати. Дневна штампа је на тај начин коришћена у функцији мобилизације маса кроз контролисано представљање савремених процеса и догађаја у земљи и свету. У разматрању улоге и утицаја тих медија на становништво у послератној Југославији, не смеју се изгубити из вида чињенице о високој стопи неписмености становништва, материјалној оскудици и слабој дистрибуцији штампе, углавном због разрушене и недовољно развијене саобраћајне инфраструктуре.⁵ Међутим, и поред наведених недостатака, преко дневне штампе се могло најмасовније утицати на највећи број становништва. Иако у комунистичким режимима штампа често одређене догађаје прећуткује, док о другим врло пристрасно извештава и има тенденцију „мењања прошлости“, за истраживаче друштвене историје и даље представља важан извор информација.

3. Култура сећања и улога жртве рата

Према једној од дефиниција, култура сећања проучава механизме друштвеног преношења, обликовања, одржавања и „прераде“ прошлости и развија приступе за проучавање колективних и индивидуалних

³ Видети више: Љубодраг Димић, *Агитпроп култура, агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945–1952*, Београд 1988.

⁴ Zoran Janjetović, „Zabavna štampa u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Studia lexicographica*, god. 4, br. 1 (2010), 35.

⁵ Исто, 34.

слика из прошлих времена које људи и групе у одређеним ситуацијама стварају да би уз помоћ тих прошлих чињеница растумачили садашњост и створили визију будућег развоја.⁶ Да је прошлост врло битна за конституисање идентитета и да се може искористити као легитимни политички инструмент знале су и комунистичке власти у послератној Југославији. Декретима створеном комунистичком сећању у функцији идеологије „братства и јединства“ била је потребна „нова прошлост“ која би превладала на јавној сцени. Политика нових симбола истискивала је из колективне свести српског народа, примера ради, Газиместан, Орашац или Куманово и место њих „устављала“ Сутјеску, Неретву, Дрвар, Бихаћ, Јајце и многа друга места уско повезана са искуственим сећањем из периода Другог светског рата. Народноослободилачка борба, револуција и жртве рата представљали су најважније стубове југословенског сећања на рат.

Масовни злочини почињени над цивилима у Другом светском рату тако постају историјске тачке што су привлачиле највише пажње друштвених и политичких чинилаца у хладноратовском свету. Жртвено искуство једног народа оставило је неизбрисиве трагове у колективном памћењу, али је уједно и послужило као инструмент у рукама политичара. Поред друштвеног, симболичког и емотивног аспекта смрти, Данило Трбојевић у својој монографији *Сећање на зло* уводи у употребу и „политички“ аспект смрти где се улоге покојника „продужавају“ и након смрти кроз меморијализације, а жртве су искоришћаване као политички симболи одређених идеологија.⁷ Тежња државних власти ка политизацији и инструментализацији жртава, према мишљењу Тодора Куљића, почива на чињеници да статус жртве ослобађа кривице и стида за све што се догодило у рату, да су жртве увек изазивале најдубља осећања народа, често артикулисана у подршци властима приликом комеморација, као и да су коришћене као кохезиони фактор колективног идентитета будућих генерација.⁸ Сличног мишљења је и немачки историчар Холм Зундхаусен; он је у жртвама видео „кључни елемент легитимисања државе и режима“.⁹

6 Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd 2006, 12.

7 Данило Трбојевић, *Сећање на зло: политика комеморација жртава нацистичких и усташких логора*, Српски генеалогички центар: Музеј жртава геноцида, Београд 2014, 20.

8 Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, 286–290.

9 Hajke Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, prev. Aleksandra Kostić, Biblioteka XX vek, Beograd 2013, 35.

Социјалистичка Југославија за жртве је сматрала све оне умрле и убијене за које се могло са сигурношћу тврдити да нису усмрћени као припадници окупаторских и колаборационистичких снага или војних формација супротстављених партизанском покрету у Другом светском рату. На тај начин, сви настрадали који се нису „уклапали“ у званичан дискурс о југословенским жртвама истиснути су из јавне сфере сећања као неподобни. Такође, свим жртвама комунистичког терора током и непосредно после рата није било места у државно диригованом памћењу. Након поделе на „пожељне“ и „непожељне“ жртве, немачка историчарка Хајке Карге у својој докторској дисертацији *Сећање у камену – окамењено сећање* пише и о хијерархијској подели „пожељених“ жртава на „пале борце“ и „жртве фашистичког терора“.¹⁰ На самом врху југословенске хијерархије сећања налазили су се „пали борци“, партизани погинули у рату, и њима су исказиване разне почасте кроз симболичку, ритуалну, наративну и социјалполитичку праксу. „Пали борци“ били су хијерархијски подељени на оне „са пушком у руци“, „борце на фронту“ и „остало становништво“.¹¹ „Жртве фашистичког терора“ наредна су, доста хетерогенија, група. У њу су убрајани сви они што су у периоду од 6. априла 1941. године до 10. маја 1945. године, у Југославији или изван ње, погинули у рату без пушке у руци, а страдали су од руке окупатора или „домаћих издајника“, потом они умрли од глади и страдали у бомбардовањима или у концентрационим и радним логорима.¹² У „жртве фашистичког терора“ убрајани су „сељаци, жене, деца, активисти на терену који су Народноослободилачки покрет или симпатизирали или га подржавали, а међу логорске жртве само они настрадали што су истовремено били и активни учесници НОБ-а или њени симпатизери“.¹³ На хијерархијској лествици „жртва фашистичког терора“ постојала је и рубрика „остали“ у којој су се нашли настрадали који нису подржавали ни народноослободилачки покрет нити непријатеља.¹⁴ Кроз читаво трајање социјалистичке Југославије, цивилне жртве рата, нарочито оне заведене у рубрици „остали“, нису имале равноправан третман код државних власти у односу на пале борце овенчане херојском ореолима. Такав однос власти према њима, самтра Хајке Карге, произилази из мале вредности таквих жртава за политику памћења за разлику од осталих

¹⁰ Исто, 36.

¹¹ Исто, 39.

¹² Исто, 36.

¹³ Исто, 39.

¹⁴ Исто, 40.

жртва, нарочито за разлику од „палих бораца“. Заступљеност жртва у штампаним медијима социјалистичке Југославије биће приказана на примеру регионалног листа *Слободна Војводина* из Новог Сада, за период од 1945. године до 1952. године.

4. Дневни лист *Слободна Војводина*

У илегалној новосадској штампарији, смештеној у бункеру испод терасе породичне куће у Кисачкој 69, под уредништвом Светозара – Тозе Марковића, одштампан је први број *Слободне Војводине*, органа Покрајинског народноослободилачког одбора за Војводину. Са паролом „Смрт фашизму – слобода народу“, *Слободна Војводина* је у бројевима издатим током рата преносила прогласе Комунистичке партије Југославије, писала о значају партизанског ратовања, о борбама партизана против фашистичких окупатора и извештавала о стању на ратиштима широм Европе и света.¹⁵ Ратни бројеви *Слободне Војводине* имали су своју ратну епопеју започету и завршену у Новом Саду.¹⁶

Завршетак ратних операција на подручју Југославије и крај Другог светског рата ослободио је простор у штампаним медијима и за пласирање тема које нису биле у директној вези са ратним дешавањима. Насловне стране *Слободне Војводине* у првим послератним месецима биле су испуњене вестима о актуелним збивањима у доменима унутрашње и спољне политике, привреде, културе. Изјаве и говори високих функционера Комунистичке партије Југославије, политички чланци и расправе, преношење комплетних материјала са конгреса и конференција Комунистичке партије Југославије и Народног фронта, извештавање о изборима, реформама, привредној проблематици, обнови индустрије, тешкоћама сељака, колонизацији – све су то теме заступљене у помешном периоду на страницама *Слободне Војводине* и служиле су као

15 Текстови у првом броју *Слободне Војводине* из новембра 1942. године: „Поздрав народу совјетске Русије“, „Борба против фашистичких окупатора“, „Безе пете колоне“, „Значај партизанског ратовања“, „На пољу борбе и части“, „Срамни стуб“, „Борбе на источном фронту“, „Из поробљене Европе“, „Енглеска офанзива у Египту“, „Америчко искрцавање у северној Африци“, „Борба кинеског народа“, „Енглеско бомбардовање Немачке и Италије“, „Борба немачког народа против фашизма“, „Еспереша, плебаноши...“, „Проглас Покрајинског Н.О.О. за Војводину“.

16 Други број *Слободне Војводине* штампан је у Врбасу, трећи у селу Параге у западној Бачкој, а затим се штампарија пребацила на територију Срема, па су наредни бројеви штампани на Шушњаревом салашу, између Белегиша и Сурдука. После доласка совјетских трупа и ослобођења Баната, наредна три броја штампана су у Зрењанину, да би се затим те новине вратиле у Нови Сад, тамо где су и основане.

„путокази на путу идејне борбе за социјалистичко друштво и за социјалистичку свест наших трудбеника“.¹⁷ Уз чињеницу да је штампа била у служби режима иде и даљи садржај поменутог текста поводом десето-годишњице *Слободне Војводине* у чијим редовима стоји да се „са страна *Слободне Војводине* и данас говори реч комуниста који воде нашу земљу у будућност“ и да је *Слободна Војводина* остала „верни чувар револуције и њених тековина у рату и да то остаје у изградњи“.¹⁸ На свечаној академији одржаној у Српском народном позоришту, 24. новембра 1952. године, Радомир Радујков, директор *Слободне Војводине*, у обраћању присутнима истакао је да је један од главних задатака *Слободне Војводине* „истинско социјалистичко васпитање маса, подизање политичко-идеолошке свести радничке класе и радног народа у Војводини“ и да је то „главна борба како против остатака ситнобуржоаских и капиталистичких схватања, навика и утицаја, тако и против свих оних бирократских, антисоцијалистичких тенденција, застрањивања и изопачавања која израстају као противречност нашег бујног социјалистичког раста“.¹⁹ У „васпитању маса“ значајну улогу имали су и текстови у вези са догађајима из тек завршеног рата, а посебну пажњу ћемо посветити текстовима објављеним у *Слободној Војводини* у периоду од 1945. до 1952. године; који се односе на жртве рата у Југославији.

Анализирајући *Слободну Војвину* у раздобљу од 1945. до 1952. године, уочавамо два периода у којима пажња посвећена „палим борцима“ и „жртвама фашистичког терора“ није била, најблаже речено, подједнака. У периоду од 1945. до 1948. године, на страницама дневног листа *Слободна Војводина*, текстови посвећени догађајима из Другог светског рата су више пажње посвећивали цивилним жртвама рата него погинулим партизанима, док се ситуација у периоду од 1949. до 1952. године мења и у фокусу пажње су „пали борци“. Страхоте Другог светског рата оставиле су дубок траг у сећањима преживелих, а многе личне, породичне и колективне трагедије одредиле су курс сећања код обичног човека. Иако се с врха комунистичких власти настојало да се велики број цивилних жртава сврста на страну жртава погинулих у редовима припадника или симпатизера Народноослободилачког покрета и на тај начин се да „смиао“ њиховом жртвовању, да се хомогенизују и уврсте у једну колону како би се постигао ефекат борбе „добра“ и „зла“, тај

17 „Десет година *Слободне Војводине*“, *Слободна Војводина*, 23. 11. 1952, 1.

18 *Исто*, 1.

19 „Улога штампа у социјалистичком васпитању радних људи“, *Слободна Војводина*, 25. 11. 1952, 1.

наум нису успели да остваре јер се сећање на рат у првим послератним годинама често, да тако кажемо, кретало у супротном смеру.

5. Време жртава (1945–1948)

Период од 1945. до 1948. године обележиле су вести о ратним злочинима почињеним на тлу Војводине, са посебним освртом на усташка злодела у Срему. У новинским текстовима народ је читао о злочинима почињеним у логорима Сајмиште и Кустодија, на вуковарском страстишту Дудик, па о злогласној операцији Виктора Томића у Срему 1942. године, у Старој Пазови, Гргуревцима, Новим Карловцима, Сремским Михаљевцима и другим местима широм Срема, Баната и Бачке, али и о масовним убиствима не само на поменутих просторима, већ и о другим усташким злочинима попут оног у срезу Перушић, Лика, Независна Држава Хрватска.²⁰

Подсећања на почињене злочине неретко су заузимала читаве странице *Слободне Војводине*. Новинске чланке посвећене цивилним жртвама Другог светског рата, објављиване у раздобљу од 1945. до 1948. године, карактеришу исцрпност и детаљни прикази злочина, злочинаца и жртава. Један од првих новинских чланака био је посвећен логору Сајмиште и начину сахрањивања жртава у том страстишту. На страницама *Слободне Војводине* нашли су се тако искази двоје актера, једног као директног учесника и другог као посматрача злодела, из којих су читаоци могли сазнати где су жртве покопане, када и како су жртве довожене из логора Сајмиште и колико их је било.²¹ У новинском чланку с почетка јула 1945. године под насловом „У вуковарском Дудику је откопано још 455 усташких жртава“, јавности су предочени и усташки злочини у Вуковару током Другог светског рата.²² У тексту, пуном презира према злочинцима, описују се начини како су „усташки крвници“ ликвидирали жртве хладним оружјем и бацали у реку, затим покољи невиних вуковарских породица, стрељања на Дудику. Потресне сцене последњих тренутака живота жртава нису прећуткиване, напротив, врло су детаљно описане. „Жртве су извођене пред ископане јаме везане жицом, која је била усечена у потпуно наго тело. Ту су морале клекнути, лицем окре-

20 „Страховити злочини усташа откривени у срезу Перушићу“, *Слободна Војводина*, 12. јул 1945, 5.

21 „Како су сахрањиване жртве из логора на Сајмишту“, *Слободна Војводина*, 28. јануар 1945, 4.

22 „У вуковарском Дудику је откопано још 455 усташких жртава“, *Слободна Војводина*, 9. јул 1945, 8.

нутим према заједничким гробовима. Затим је следио хитац у затиљак из непосредне близине. Након тога долази до најгрознијег призора. Када су жртве у смртним трзајима падале у јаму, унутра су скакале усташке звери и преклале их специјалним кратким ножевима.²³ Описи страдања објављивани су и у наредном периоду исте године, и наслови о томе су се ређали један за другим. Већ крајем истог месеца, 28. јула 1945. године, новински чланак „Годишњица жртава фашистичког терора у Новим Карловцима“ посвећен је обележавању трогодишњице свирепог злочина над мештанима Нових Карловаца; реч је о тексту подсећања на дан када су старопазовачке усташе блокирале Нове Карловце, заробиле становништво, одвели мештане у Стару Пазову и бестијално их стрељали на јеврејском гробљу. Као и у претходном чланку, и у овом је читалачкој публици представљено садистичко иживљавање усташа над заробљеним народом. Потписани новинар Ђорђе Ђурчић у тексту бележи: „Живот у логор био је страشان. Сви ухапшени били су везани жицом. Морали су по цео дан седети у кругу и окренути према зиду, морали су стално у њега гледати. Неко ко се у сну мало окренуо, он је тада био страховито тучен од дежурног усташе. После неколико дана проведених у мучењу и без хране и воде почело је саслушавање. Ту се батињање настављало.“²⁴ Термини „усташко-фашистичке хорде“, „крвави фашизам“, „фашисти огрезли у крви“, „грозна зверства“, „жртве фашистичког беса и тираније“ појављују се и у наредним новинским текстовима где су описивана страдања током Другог светског рата. Да је реч „фашизам“ у насловима новинских чланака постојала све доминантнија и да се термин „жртве фашистичког терора“ све више утемељивао у јавној сфери, сведоче новински чланци попут „Годишњица жртава фашистичког терора у Сремским Михаљевцима“²⁵, „Грозна зверства фашиста над нашим народом у Срему“²⁶, „Годишњица страшног фашистичког злочина – покољ нашег народа у Срему 1942. године“²⁷, „Прва фашистичка офанзива на Фрушку гору“²⁸, „Саопштење о жртвама фашистичког теро-

23 Исто, 8.

24 Ђорђе Ђурчић, „Годишњица жртава фашистичког терора у Новим Карловцима, *Слободна Војводина*, 27. јул 1945, 4.

25 „Годишњица жртава фашистичког терора у Сремским Михаљевцима“, *Слободна Војводина*, 4. август 1945, 6.

26 Ђорђе Ђурчић, „Грозна зверства фашиста над нашим народом у Срему“, *Слободна Војводина*, 5. август 1945, 4.

27 „Годишњица страшног фашистичког злочина – покољ нашег народа у Срему 1942. године“, *Слободна Војводина*, 14. септембар 1945, 6.

28 Ђорђе Никшић, „Прва фашистичка офанзива на Фрушку гору“, *Слободна*

ра стрељаних у Вуковару 1941. године²⁹, и други.

Странице *Слободне Војводине* испуњавали су и извештаји о суђењима и пресудама злочинцима из рата. У једном од првих текстова о томе, под насловом „Стрељање усташа и петоколонаша који су учествовали у убијању и мучењу народа у логору на земунском Сајмишту“, штампан је списак имена злочинаца и њихових злодела, за које их је Војни суд области Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) за Срем осудио на казну смрти стрељањем.³⁰ Иста пракса преношења пресуда и извршења казни са списком имена злочинаца и њиховим злоделима настављена је до краја 1945. године и у првој половини 1946. године.³¹ Прву половину 1946. године обележиле су вести пристигле из судских сала где су одржавана суђења ухваћеним ратним злочинцима. Највише пажње јавности привукла су суђења у Сремској Митровици где су се пред судом нашли бројни припадници система власти Независне Државе Хрватске одговорни за стравичне злочине. Пред судом су се, наиме, нашли усташки злочинци, од кључара казнионе у Сремској Митровици, преко заповедника усташких јединица и припадника Гестапоа, адвоката, лекара и римокатоличких жупника, па до највиших представника власти Независне Државе Хрватске оличених у функцијама шефа полиције, среских судија, котарских предстојника и градоначелника.³² Средином

Војводина, 7. јул 1946, 2.

29 „Саопштење о жртвама фашистичког терора стрељаних у Вуковару 1941. године“, *Слободна Војводина*, 10. октобар 1946, 2.

30 „Стрељање усташа и петоколонаша који су учествовали у убијању и мучењу народа у логору на земунском Сајмишту“, *Слободна Војводина*, 28. јануар 1945, 4.

31 Издвајамо неколико наслова новинских чланака из поменутог периода: „Пресуда петорици ратних злочинаца и народних непријатеља“, *Слободна Војводина*, 30. август 1945, 4; „Бивши бележник села Босута, који је терао народ у логоре, на стрељање, сам пљачкао и убијао, осуђен је на смрт“, *Слободна Војводина*, 11. септембар 1945, 5; „Имре Кашлик, учесник рације у Мошорину, осуђен на смрт“, *Слободна Војводина*, 28. јануар 1946, 2; „Извршена је смртна казна над фашистичким инквизитором Секе Руфијем“, *Слободна Војводина*, 28. јануар 1946, 2; „Фашистички агент осуђен на 10 година принудног рада“, *Слободна Војводина*, 28. јануар 1946, 2; „Усташки злочинац Јакшић Иван осуђен је на смрт стрељањем које ће се извршити у Чортановцима“, *Слободна Војводина*, 27. април 1946, 2; „Усташки злочинац Иван Пекарић осуђен на смрт стрељањем у Сремским Карловцима“, *Слободна Војводина*, 18. мај 1946, 4; „Усташки злочинац Стипе Петровић осуђен на смрт стрељањем“, *Слободна Војводина*, 17. јун 1946, 3; „Фашистички агент из Великих Радица осуђен на смрт“, *Слободна Војводина*, 22. јун 1946, 2; „На смрт осуђен усташки председник општине у Нештину, злочинац који је у смрт послао многе родољубе“, *Слободна Војводина*, 25. јануар 1947, 2.

32 „Суђење крвницима митровачке казнионе“, *Слободна Војводина*, 28. јануар 1946, 2; „Суђење ратним злочинцима у Сремској Митровици“, *Слободна Војводина*,

1946. године из Београда су, разумљиво, стизале вести и информације и са суђења четничком вођи Драгољубу–Дражи Михаиловићу. Средином 1947. године, странице *Слободне Војводине* биле су испуњене извештајима са два суђења; одвијала су се паралелно у Загребу и Зрењанину. У Загребу се пред судским властима нашао извештан број најистакнутијих усташких функционера попут Славка Кватерника, затим Владимира Кошака, бившег усташког министра финансија и посланика у Берлину, др Мехмеда Алајбеговића, бившег министра спољних послова, др Османа Куленовића, потпредседника владе Независне Државе Хрватске, Фридриха Мирослава Навратила, министра оружаних снага, Ивана Перчевића, „претстојника поглавничког војног уреда“, и Зигфрида Кашеуа, немачког посланика у Загребу.³³ У исто време у Зрењанину се одвијало суђење генералу Францу Рајту, команданту Банатске државне страже, оптуженом за злочине почињене у Банату током рата; годину и по дана касније, крајем новембра и почетком децембра 1948. године, такође у Зрењанину, одржано је још једно суђење, овога пута ратном злочинцу др Јурају Шпилеру, „крвнику банатског народа“, управнику градске полиције у Зрењанину и команданту команде јавне безбедности у Банату током Другог светског рата који је осуђен на смрт вешањем.³⁴

Након завршетка рата, на местима где су почињени незапамћени злочини над невиним становништвом, најближи чланови породица жртава, њихови рођаци, ратни другови, локално становништво и поједини представници послератних власти, окупљали су се и одржавали помене настрадалим. Прва вест о одржавању таквих скупова на страницама *Слободне Војводине* објављена је 13. августа 1945. године, био је то извештај са помена посвећеног стрељаном становништву из Нових Карловаца на јеврејском гробљу у Старој Пазови.³⁵ У тексту се наводи да су

2. март 1946; „Усташки злочинци пред народним судом – суђење Петру Гвоздићу, Карлу Хелбиху, Фрањи Бриндлу, Здравку и Фрањи Рацком познатим инспираторима усташких терора у Срему“, *Слободна Војводина*, 29. март 1946, 2; „Исказима сведока обелодањују се многобројни злочини оптужених фашиста“, *Слободна Војводина*, 6. април 1946, 1; „Сведоци одбране тешко терете оптужене усташке злочине“, *Слободна Војводина*, 7. април 1946, 1–2.

33 „Суђење усташким злочинцима у Загребу – Др Мачек је сарађивао са усташама како пре тако и за време рата“, *Слободна Војводина*, 1. јун 1947, 2; „Суђење усташким злочинцима у Загребу – на суђењу у Загребу открива се веза између Мачека, усташа и емигрантске владе“, *Слободна Војводина*, 5. јун 1947, 2.

34 „Ратни злочинац Шпилер осуђен на смрт вешањем“, *Слободна Војводина*, 3. децембар 1948, 2.

35 „Помен родољубима у Ст. Пазови 1942“, *Слободна Војводина*, 13. август 1945, 5.

помен приредиле мајке и родбина жртава стрељаних од „стране пијане и дивље руље усташа“, као и да је после опела беседио свештеник Милоје Араницки из Старе Пазове истичући „величину жртава оних који су пали од метка дивљих усташа као претставника власти која је насилнички хтела да загосподари над слободом наших народа“; истом приликом Љубица Филиповић, представник Среског одбора Југословенског народноослободилачког фронта (ЈНОФ), говорила је о величини њихове жртве.³⁶ Присуство свештенства уочава се и на наредним сличним комеморацијама. На годишњицу обележавања страдања грађана током злогласне операције Виктора Томића, одржане су пригодне задушнице на гробљу у Сремској Митровици у присуству више од 7.000 грађана, рођака жртава, становника села, ђака гимназије и основних школа са наставницима, припадника Девете далматинске дивизије, чланова и чиновника градског, среског и окружног народног одбора, као и црквених великодостојника.³⁷ Свештеници су служили опела и држали говоре и на комеморативним скуповима у Гргуревцима³⁸ и Новим Карловцима³⁹, док је сахрани жртава усташког терора у Старој Пазови, јануара 1946. године, присуствовао и митрополит скопски Јосиф са осморицом свештеника.⁴⁰ Од тога дана присуство свештенства се не помиње ни на једној другој комеморацији посвећеној обележавању страдања становништва током Другог светског рата. Осим извештаја са комеморација и говора учесника, у новинским текстовима су следила и подсећања на саме злочине и страдањима.

Период од 1945. до 1948. године умногоме су обележиле вести о злочинима, злочинцима и жртвама из Другог светског рата на простору Југославије, али на страницама *Слободне Војводине* су објављивани и новински чланци посвећени народним херојима и другим истакнутим борцима партизанских јединица, партизанским одредима, бригадама и дивизијама, славним епопејама из рата и споменицима dizаним у њихову част широм Југославије.

³⁶ Исто, 5.

³⁷ „Покољ нашег народа у Срему 1942. године“, *Слободна Војводина*, 14. септембар 1945, 6.

³⁸ „Помен жртвама са Орашја у Гргуревцима“, *Слободна Војводина*, 17. септембар 1945, 2; „Морамо све учинити да се овакав ужас више никада не понови“, *Слободна Војводина*, 23. септембар 1945, 2.

³⁹ „Жртве усташко-фашистичког терора из 1942 пренете у Нове Карловце“, *Слободна Војводина*, 22. новембар 1945, 3.

⁴⁰ „Сахрана жртава усташког терора у Старој Пазови“, *Слободна Војводина*, 11. јануар 1946, 3.

6. Време хероја (1949–1952)

Народним херојима и другим партизанским борцима, командантима, политичким комесарима и командирима што су се у Другом светском рату нарочито истакли као храбри, пожртвовани и јунаштвом овећани после рата подизани су споменици у локалним оквирима широм Југославије. Прве вести на страницама *Слободне Војводине* објављене су поводом подизања таквих обележја народном хероју Стевану Петровићу Брилету, октобра 1945. године у Беочину⁴¹ и споменика народним херојима Станку Пауновићу Вељку, Бошку Палковљевићу Пинкију и Јанку Чмелику у Сремској Митровици, новембра 1945. године.⁴² О народним херојима се увек говорило и писало у суперлативима, они су описивани као „легендарни борци“, „неустрашиви диверзанти“, „светли ликови хероја који и после своје смрти остадоше ратне догласнице и осветлише пут до жарко љубљене слободе“.⁴³

Сећања на рат у штампаним медијима евоцирана су и кроз текстове о партизанским јединицама; најчешће су реконструисани ратни путеви и најзначајније битке тих јединица. У периоду од 1945. до 1948. године написано је само неколико текстова у том контексту, али ће то постати више заступљено у периоду од 1949. године, а нарочито од 1951. године када је дошло до правог „бума“ чланака посвећених тој тематици, у оквиру обележавања десетогодишњице почетка Другог светског рата на тлу Југославије и подизања устанка против окупатора.

Текстови писани у првим послератним годинама читаоцима су у неколико наврата представили ратни пут, битке и судбину припадника Шеснаесте војвођанске дивизије⁴⁴ и Прве војвођанске бригаде.⁴⁵ Про-

41 „У Беочину откривен споменик народном јунаку Брилету“, *Слободна Војводина*, 16. октобар 1945, 3.

42 *Слободна Војводина*, 27. новембар 1945 „Народ Срема одужује се палим борцима – У Сремској Митровици откривен је споменик народних хероја Станку Пауновићу Вељку, Бошку Палковљевићу Пинкију и Јану Чмелику“, *Слободна Војводина*, 27. новембар 1945, 3.

43 „У Беочину откривен споменик народном јунаку Брилету“, *Слободна Војводина*, 16. октобар 1946, 3.

44 Пашко Ромац, „Народ поздравља своју херојску војску која се у победничком тријумфу враћа од Марибора и Триглава“, *Слободна Војводина*, 3. јул 1945, 2; Пашко Ромац, „Славна XVI војвођанска дивизија“, *Слободна Војводина*, 17. јул 1945, 4 – 5; Вељко Миладиновић, „Поводом треће годишњице XVI дивизије“, *Слободна Војводина*, 14. јул 1946, 2.

45 „Трогодишњица формирања Прве војвођанске бригаде“, *Слободна Војводина*, 24. март 1946, 3.

стор на страницама *Слободне Војводине*, исто у невеликом броју у периоду од 1945. до 1948. године, заузимала су подсећања на значајне епизоде из рата, а текстови су углавном објављивани 7. јула сваке године, на датум када се у НР Србији обележавао Дан устанка.⁴⁶ Крајем 1948. године догађаји из Народноослободилачке борбе освајали су све више простора у штампаним медијима, те се у томе периоду чешће појављују приче и о доживљајима појединаца током рата, попут текстова о Бошку Палковљевићу Пинкију или о Славку Поповићу из Визића; слични садржаји ће нарочито постати популарни током педесетих и шездесетих година двадесетог века.⁴⁷ Особеност тог периода јесте и афирмативно писање о Црвеној армији, у чију част су подизани споменици широм Војводине. Вести о тим манифестацијама су, наравно, налазиле простора и на странама *Слободне Војводине*.⁴⁸

Прва година у којој ће *Слободна Војводина* више новинских чланака посветити „палим борцима“ и њиховим подвизима у рату него „жртвама фашистичког терора“ била је 1949, а године које су донеле хиперпродукцију вести у вези са НОБ-ом, у оквиру анализираних периода, биле су 1951. и 1952. приликом обележавања десетогодишњице најважнијих догађаја из Другог светског рата. О жртвама Другог светског рата, нарочито о цивилним, написан је занемарљив број новинских чланака и углавном су то били извештаји у којима су преношени детаљи са суђења оптуженима за злочине током рата.⁴⁹

Информације о меморијализацији историјских места из периода народноослободилачке борбе тј. обележавања одређених догађаја из ратног доба подизањем споменика и постављањем спомен-плоча, извештаји са јавних историјских часова приређених у оквиру подсећања на значајне датуме, са разних организованих изложби, из биоскопских сала или са партизанских маршева, допирали су, дакле, до шире јавности и посредством новинских текстова са страница *Слободне Војводине*. Међу-

46 „Војводина у НОБ“, *Слободна Војводина*, 7. јул 1946, 1–9.

47 „Иза народноослободилачке борбе у Срему – Доживљаји Славка Поповића из Визића“, *Слободна Војводина*, 23. новембар 1948, 3; „Пинки је видео Тита“, *Слободна Војводина*, 25. новембар 1948, 2.

48 „Откривање споменика палим црвеноармејцима у Новом Бечеју“, *Слободна Војводина*, 8. октобар 1946; „Откривање споменика палим црвеноармејцима у Башаиду“, *Слободна Војводина*, 10. октобар 1946; „Село Црна Бара подигло је споменик палим црвеноармејцима“, *Слободна Војводина*, 10. октобар 1946.

49 Суђење шефу усташке обавештајне службе за Срем априла 1949. године, као и суђење Бећаревићу, Вујковићу и Губареву у Београду октобра 1949. године, суђење у Сарајеву оптуженом Александру Крижу, суђење Агоштону.

тим педесетих година прошлог века популарност су стекли и тематски фељтони о ратним догађајима, од тада све чешћа форма на страницама дневних новина. Десетогодишњица обележавања почетка Другог светског рата и устанка против окупатора представљала је идеалну прилику за власти да обликују своје виђење прошлости, а један од начина је био и посредством штампе. *Слободна Војводина* је током 1951. и 1952. године објавила неколико фељтона чије су теме третирали искључиво народно-ослободилачку борбу. Од почетка јуна 1951. године, у сусрет обележавању Дана бораца и Дана устанка народа Србије, *Слободна Војводина* је почела са низом текстова посвећених сећању на партизанске борце, јединице, битке и операције током Другог светског рата, обједињене у фељтону под насловом „Из славних дана борбе“. Већина објављених редова преузети су из до тада већ публикованих књига, попут текстова о окршајима на Сремском фронту, о Првој војвођанској бригади или партизанским диверзантима у Срему, али било је и извесних нових текстова писаних стриктно за потребе фељтона. Фељтон „Записи по причању учесника“ доносио је приче и искуства појединаца у рату, док је можда и највећи утицај на јавно мњење имао фељтон „Трагом Прве војвођанске бригаде“; том приликом „праћен“ је заправо велики партизански марш, чији учесници су се – њих више од 200 – кретали ратним путевима Прве војвођанске бригаде, од Фрушке горе до Мајевице у Босни и Херцеговини. Тим маршем евоциране су успомене на људе, догађаје и места кроз која је та ратна јединица прошла.⁵⁰

Превага у писању о партизанским борцима, јединицама, славним биткама и операцијама, храбрости и моралној чистоти бораца, пожртвованости и патриотизму, о братству и јединству и револуцији, успостављена почетком педесетих година двадесетог века, у односу на писање о жртвама, нарочито цивилним жртвама што су уписиване у рубрикама „остали“, а идеолошки су биле потпуно несврстане, остала је, могло би се слободно закључити, на снази све до распада социјалистичке Југославије.

Резиме

Рад је настао на основу текстова у дневном листу *Слободна Војводина* у периоду од 1945. до 1952. године и друге релевантне литературе. Разлог да за граничне године буду узете 1945. и 1952. лежи у чињеници да је поменути период у ранијим историографским радовима окарактерисан као „агитпроповска фаза“ чврсте контроле

⁵⁰ Радомир Суботић „Трагом Прве војвођанске бригаде – Први дан великог марша“, *Слободна Војводина*, 16. јун 1951, 2.

власти над свим токовима живота, и у чињеници да је 1952. била последња година у којој ће дневни лист *Слободне Војводине* излазити под тим именом. У уводу је дат приказ послератног света у првим годинама хладног рата са основним карактеристикама држава са источне стране „гвоздене завесе“. Тоталитарни режими настојали су да сва политичка, друштвена, културна и економска збивања држе чврсто под својом контролом па тако и вести и информације пласиране посредством штампаних медија. Државе „источног блока“ имале су своје цензорске институције, као што је и социјалистичка Југославија имала свој агитпроп апарат, коме је у раду посвећена нарочита пажња ради бољег разумевања садржаја дневних листова. Пре осврта на садржај дневног листа *Слободна Војводина* и анализирања вести у вези са ратним дешавањима, предочене су нијансиране разлике које су постојале у односима тадашњих власти према жртвама рата. Последњи део рада односи се на представљања резултата анализе вести у вези са ратним дешавањима и закључка да се на страницама *Слободне Војводине* у периоду од 1945. до 1948. године о жртвама рата писало много опширније и у већем броју новинских чланака него у периоду од 1949. до 1952. године када странице тих новина знатно више заузимају приче о јуначким подвизима народних хероја, бораца и партизанских јединица током Другог светског рата.

Библиографија

Периодика

Слободна Војводина

Литература

Љубодраг Димић, *Jugoslavija i Hladni rat: ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita 1944–1974*, Београд 2015.

Љубодраг Димић, *Агитпроп култура. Агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945–1952*, Београд 1988.

Најке КARGE, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Београд 2013.

Тодор Кулијић, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Београд 2006.

Бранко Петрановић, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Београд 1988

Душан Попов, *Slobodna Vojvodina 1942–1952*, Нови Сад 1982.

Данило Трбојевић, *Сећање на зло: политика комеморација жртава нацистичких и усташких логора*, Београд 2014.

Чланци

Зоран Јанјетовић, „Zabavna štampa u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Studia lexicographica*, Vol. 4 No. 1 (6), Загреб 2010, стр. 33–59.

Данило Трбојевић
Београд

**(ПРО)ЖИВЉАВАЊЕ И ПРИПОВЕДАЊЕ ТРАУМЕ:
КУЛТУРНА УЛОГА И ДРУШТВЕНИ ИДЕНТИТЕТ
„(ДЕЦЕ)ЛОГОРАША“**

Апстракт: Иако на глобалном плану слике прошлости у вези са Другим светским ратом, а посебно са Холокаустом представљају, начелно говорећи, усаглашен наратив нарочито кад је реч о односу жртве и починиоца злочина, локални друштвени, политички и културни контексти и даље преиспитују некадашње, стварајући или ојачавајући савремене националне и идеолошке идентитете. То је посебно приметно на Балкану, а пре свега на простору некадашње Југославије. Дискурс о каузалним односима у рату, а посебно према Холокаусту или Независној Држави Хрватској, деценијама након рата био је условљен политичким митологизацијама прошлости, али и културним идеологијама. У зависности од периода те доминације хијерархије а тиме и хегемоније сећања, односно селекције друштвеног памћења, простори, ритуали али и сведоци који преносе трауматична сећања били су маргинализовани или пак валоризовани, те инструментализовани као оруђа политичке и друштвене комуникације како на локалном, тако и на ширем плану. У овом раду указујем на раскорак између глобалних и локалних слика Холокауста, као и на инструментализацију места и сведока – приповедача чија је културна улога, а тиме и друштвени идентитет условљена локалним друштвеним и политичким контекстом.

Кључне речи: политика сећања, хегемонија, инструментализација, неместо, одједи сећања, приповедач

Са Музејом Холокауста у Вашингтону сам сарађивао и добијао различите врсте информација у вези са тематиком што је та институција третира. Порука директорке Саре Блумфилд од 3. јула 2016. године била је нешто другачија. Наиме, она је том приликом известила све људе што су на било који начин учествовали у збивањима у вези са Холокаустом,

било да је реч о логорашима, члановима њихових породица, институцијама сећања, меморијалима или нама, социјалним научницима, да је тог дана преминуо Ели Визел, човек који је преживео Холокауст, добитник Нобелове награде за мир, и стручњак који је служио за вођу међународног покрета за неговање сећања на Холокауст. Како је у поруци наведено, Визел је дао глас онима што су мучени или нестали у геноциду који данас називамо Холокауст, и то у тренуцима када „свет није могао да поднесе да се сећа“. Истакнуто је да је Визелово целокупно деловање обликовало начин на који се сећамо тог страдања. Сада, када је Визел отишао, како је навела Сара Блумфилд, „свет без њега делује некомплетно“, тј. да од тог дана Музеј Холокауста наставља његово завештање и кроз сећања на његову мисију.

Лично, на мене је та порука оставила снажан утисак јер сам, иако одраније свестан важности носилаца „живог сећања“, схватио колико је оно моћно, важно и незаменљиво, али временски на изванредан начин ограничено, тј. да траје само док су носиоци сећања живи. Стога, Амерички музеј холокауста у Вашингтону, као и бројна удружења бивших логораша, инсистирају да се „чува сећање на Холокауст, како би се инспирисали људи и вође у свету да се супротставе мржњи, спрече геноциде, промовишу људско достојанство у свету који се константно мења“.¹

Будући да се живим и радим на Балкану, на простору некадашње Југославије, земље коју је дефинисао њен географски и политички положај, мултикултурализам, и једнако присутна трвења и опозиције у сећању и идентитетима што су довеле до крвавог распада и још једне генерације грађана са потпуно различитим сећањима на исте историјске догађаје, сматрам да тај пример више него очито указује на то колико је неговање сећања потребно како би друштва памтила и, свакако, избегла понављање кобних грешака из прошлости.

У том смислу, требало би подсетити на извесне чињенице до којих су дошли угледни антрополози, а у међувремену су постале део методологије.

Сара Рохан под категоријом „логораша“ подразумева не само као сведоке већ и „приповедаче“ чија искуства, забележена кроз интервјуе, посебно кроз усмене наративе, предавања или разговоре, задобијају посебну димензију и емитују поруку коју писана историја није у стању да репродукује.²

¹ <https://www.ushmm.org/>

² Rohan, Sarah, *From Witness to Storyteller: Mapping the Transformations of Oral Holocaust Testimony Through Time*, A thesis presented for the B. A. degree with Honors in

У овом раду се разматра улога сведока – логораша који своја лична и колективна искуства преносе на своје ближње, саборце и сапатнике, институције и шире друштво стварајући трауматична сећања, или „одјеке сећања“, врло важан елеменат нематеријалне културне баштине. У раду такође указујем на специфичну улогу и идентитет „сведока – логораша“ у друштвено-политичком контексту Југославије и Србије данас.

У наредним деценијама, поред историје, у посебној категорији медијатора између садашњости и прошлости наћи ће се забележени усмени наративи које ће на приватном и јавном нивоу, кроз деловања друштвених група и организација сакупљати, чувати и репродуковати музеји или удружења, потомци и чланови породица сведока, или шире друштво. У овом раду, акценат је на „еху сећања“ социјалних група што баштине сећања и искуства, и културној улози појединца као сведока – приповедача.

Јулија Матејић наводи термин „ехо сећања“ јер се, како указује, сећање само по себи не може наследити пошто се нужно мења у зависности од казивача, примаоца и социјалног контекста комуникације мења.³ У прилог тој тврдњи говори и чињеница да знање, вештине или праксе које можемо сматрати нематеријалним културним наслеђем, а чине нашу „традицијску“ културу и идентитет, у односу на облике тих елемената у прошлости често попримају сасвим другачију форму, па и функцију. У том смислу, јасно је да се искуства не могу пренети са једног појединца на другог у потпуности, али да наративи сећања, дати из „прве руке“ чине свакако не само сведочанство, већ и скуп знања и порука што представљају културни и историјски дискурс који се преноси кроз самог носиоца знања. У том смислу, сећање логораша, иако се преноси на личном, породичном, групном, или националном нивоу, представља наслеђе чија порука недвосмислено мора живети не само како би се памтила страдања већ и како би се спречила нека будућа.

С друге стране, како наводи Сара Рохан, откад се почело са бележењем искустава некадашњих логораша до данас, променио се контекст па тиме и рецепција наратива. „Сведок“ позиционира своје место унутар друштвене комуникације у односу на оно што се променило, а то је „пу-

The Department of English University of Michigan, Winter 2015 (у даљем тексту: С. Рохан, *н. д.*).

3 Матејић, Јулија, „Diskurs postgeneracije – Sećanje i identitet počinilaca i žrtava holokausta“, *Filozofija i društvo*, XXIII(3), Beograd 2012.

блика“⁴. Ауторка је на основу компарације записаних искустава бивших логораша установила да се структуре њихових исказа не подударају, не у смислу да су опречни, већ да је промена контекста условила надградњу исказа у каснијем периоду те да су испитаници у своје наративе учитали претходно занемарене мотиве који су касније добили нову улогу у искуству не само као сведочанству, већ као порука слушаоцу, ширем друштву или човечанству⁴. Другим речима, рецепција ширег друштва у зависности од контекста допринела је новом интересовању послератних генерација за наративе својих предака или суграђана и дала значај њиховом искуству као историјском сведочанству, али и личном искуству које са собом носи моралну поруку. Ауторка наглашава утицај историјског и друштвено-политичког контекста, на примеру догађаја попут суђења Ајхману (1961) или филма *Шиндлерова листа* (1993) који су допринели порасту интересовања светске јавности не само за страхоте Холокауста, већ и за улогу бивших логораша као есенцијалних сведока. Рохан истиче важну улогу усмених предања – наратива сећања, као можда најобимнију категорију наратива о Холокаусту са више од 120.000 аудио и видео-записа и транскрипата; они се, разумљиво, разликују од писаних исказа и сведочанстава управо по својој усменој форми.⁵

На простору Југославије сведочанства некадашњих логораша и жртава као сведока имала су улогу рецимо у сакупљању доказа о кривизи нациста и усташа⁶, или каснијим суђењима попут процеса једном од усташких челника Динку Шакићу у коме су 1999. године сведочили чланови Секције бивших логораша и заточеника⁷. Ипак, социјално-политички контекст учинио је лична трауматична сећања такође објектом трауматичне репрезентације прошлости будући да наративи о етничким сукобима, Независној Држави Хрватској и логорима смрти нису били компатибилни са сликама прошлости владајуће идеологије од завршетка рата све до краја осамдесетих година прошлог века.

Послератна југословенска политика сећања је, без сумње, настојала да митологизује и монополизује антифашистичку борбу партизанског народноослободилачког покрета. Логори и слична стратишта били су део

4 С. Рохан, н. д., 18.

5 Исто, 7.

6 *Zločini u logoru Jasenovac* (fototipско издање), Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Besjeda, Banja Luka 2000.

7 *Логораши – Шездесет година ширења истине и чувања сећања на злочине геноцида почињене у Независној Држави Хрватској током Другог светског рата* (ур. Милинко Чекић), Удружење логораша „Јасеновац“, Музеј жртава геноцида, Београд 2019, стр. 25 (у даљем тексту: *Логораши – Споменица...*).

тих наратива, али ипак у сенци сећања на места партизанских битака, победа, па и пораза. Логори, нарочито они организовани од власти Независне Државе Хрватске представљали су идентитете починитељ–жртва, насупрот ми–они који су насупрот партизанском наративима о братству и јединству и удруженој антифашистичкој борби, говорили о унутрашњим антагонизмима. То се није односило само за просторе сећања и комеморације, већ и на филмско стваралаштво. Филм као медиј – резонатор дискурса битан је аспект културе сећања, не само због наратива и порука што носи, већ и због стварања социјалних релација комуникације. У том смислу, у деценијама након Другог светског рата доминирају филмови са партизанском тематиком. У њима се поред историјских догађаја глорификују и наративи Комунистичке партије Југославије (КПЈ), антирелигијски став и мултикултурална одређеност партизанске Народноослободилачке борбе (НОБ).⁸ Филмови су посебно битно допринели стварању слике о Холокаусту у свету, као и обликовању „публике“ која је утицала на културну трансформацију „сведока“ у „приповедаче“.

Сећања некадашњих логораша објављивана су у деценијама након рата, приповедачи су развили идентитет „сведока“, али им до данас није одобрен статус бораца односно учесника народноослободилачке борбе. Наиме, Статутарна комисија 9. Конгреса Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата (СУБНОР) Југославије, на седници одржаној 23. септембра 1982. године, одлуком бр. 1112-1038/1, одбацила је захтев да се деци заточеницима логора Јасеновац и Стара Градишка омогући чланство у СУБНОР-у, с образложењем да би то било у супротности са начелом да се Савез бораца организује као Савез непосредних учесника Народноослободилачког рата (НОР) 1941–1945. године.⁹ На тај начин некадашњи логораши потпали су под посебну категорију жртве рата али не и непосредни учесници у борби, што се одразило на њихов специфичан идентитет.

Посебну социјалну групу чинила су деца логораши рођени од 1927. године и касније. Они због свог узраста, природно, нису могли бити борци, а тиме ни чланови СУБНОР-а. Због тога деца логораши након рата нису могли да остваре права социјалне заштите (попут бенефицираног радног стажа, бесплатног бањског лечења или разне новчане надокнаде).¹⁰

⁸ Звијер, Немања, *Идеологија филмске слике*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд 2011.

⁹ *Логораши – Споменица...*, стр. 19.

¹⁰ *Исто*.

Послератна југословенска политика сећања је, као што смо напоменули, митологизовала и монополизовала антифашистичку борбу партизанског ослободилачког покрета. Логори и слична стратишта била су део ових наратива, али ипак у сенци сећања на места партизанских битака, пораза и победа. Како смо напосменули, логори, нарочито они организовани од Независне Државе Хрватске (НДХ) представљали су идентитете починитељ–жртва, и ми–они који су говорили о унутрашњим антагонизмима. Након грађанских ратова деведесетих година 20 века, поменуте бинарне опозиције стављене су у фокус што је јасно указивао на деценијски антагонизам оличен у догађајима у Другом светском рату, и у друштвеном памћењу које је у Југославији настојало да замагли етничке а истакне идеолошке позадине сукоба, да би након распада државе били апострофирани управо етнички антагонизми и континуитет сукоба и страдања. У зависности од државе, тј. контекста, улога логораша као сведока постала је есенцијална или пак трауматична по национални идентитет. У Србији од почетка 90-их година прошлог века у контексту рата и позиционирања опозиције жртве и починиоца, групе грађана и појединци добијају важну друштвену улогу као сведоци страдања у НДХ. Тематика Холокауста у Хрватској, посебно помен усташког логора Јасеновац, постаје изразито трауматично питање, док у српској култури сећања она поприма нови облик и функцију. У контексту европских интеграција, однос државе Хрватске и Римокатоличке цркве се манифестно мења¹¹, али и даље трпи бројне критике од научника, медија или друштвених група. С друге стране, поред релативизовања природе као и броја жртава логора и усташког режима НДХ, Хрватска у наредних две деценије настоји да изједначи места страдања попут Јасеновца и Блајбурга¹². Институција сведока – домобрана, или пак сведока – логораша такође је присутна у јавним и политичким наративима и тај тренд није обележио само ратне деведесете године већ је присутан и данас.¹³ У овом случају, замењени су идентитети жртве и починиоца злочина у Другом светском рату, логори су означавали „српску творевину“, а „логораша“ су били Хрвати. У поменутим случајевима „сведок – припове-

11 https://balkaninsight.com/2019/02/14/croatias-church-must-fight-ustasa-nostalgia-sincerely/?fbclid=IwAR3CVJTpIXOLstT3guNGt-by89H_WFNfSQAmkKycxnRttSgqgqO57J86Epo

12 Данило Трбојевић, *Сећање на зло*, Музеј жртава геноцида, Српски генеалошки центар, Београд 2014, стр. 118 (у даљем тексту: Д. Трбојевић, *н. д.*).

13 <https://www.vecernji.hr/vijesti/u-logoru-sam-izgubio-48-kilograma-a-zbog-manjka-hrane-jeli-smo-travu-1301687?fbclid=IwAR0n055ypTK7B2ZIyOMuk-sR5UzO2v5Y0CBKRPpozYB9ynKNt9N1RwgEyWeg>

дач“ игра кључну улогу у преношењу искуства и стварању слике догађаја која се уклапа у хегемонијску представу историјских догађаја, културу и политику друштвеног памћења, а исто тако и националних идентитета и односа као последице доминантног дискурса.

Овакви „ратови сећања“¹⁴ или редефинисање друштвеног памћења, имплицитно идентитета, нису специфичност овдашњег поднебља, пошто друштвени контекст утиче на прекрајање слика прошлости. У том смислу, политички ритуали, простори сећања, комеморације и сведочанства постају веома битан елемент процеса друштвеног памћења и преформирања идентитета.

Култура и политика (селективног) социјалног сећања и памћења

Пре него што се посветимо специфичности културне и социјалне улоге „логораша“ сматрам да је важно начинити мањи теоријски увод како би се објаснили основни појмови попут „сећања“, „памћења“, „заборава“ и друге категорије кроз које се конструишу лични и друштвени идентитети. Тодор Куљић наводи да догађаје можемо посматрати на два нивоа, на онтолошком и експликативном. То би значило да су се извесна дешавања збила на одређен начин и да то остаје као чињеница заувек, али да се с друге стране интерпретација, то јест тумачење околности и датог догађаја могу разликовати.¹⁵ У контексту савременог друштва, политика, увек присутна, има пресудну улогу у глобалном памћењу и сећању, нарочито када је реч о важним симболичким или трауматичним историјским збивањима. Кроз ове односе граде се идентитети а, имплицитно, односи моћи. Куљић такође наводи да је слом „биполарног светског поретка“ крајем 20. века, означио и „бум сећања“ што је за последицу имало промене у теоријској мисли о прошлости, и да се након тога јављају и нове области: „политика са прошлошћу“, „историјска политика“, и „култура сећања“.¹⁶ Како истиче Лана Стевановић, разлика између памћења и сећања¹⁷ јесте у томе што је сећање процес који се одвија је-

¹⁴ Д. Трбојевић, *н. д.*, стр. 69.

¹⁵ Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Čigoja, Beograd 2006, стр. 7 (у даљем тексту: Т. Куљић, *н. д.*).

¹⁶ Т. Куљић, *н. д.*, стр. 5.

¹⁷ Лада Стевановић наводи и став Ренате Јамбешић Крин да је разлика између сећања и памћења и у томе што је сећање индивидуално а памћење колективно, сећање је често усмено, памћење писано, сећање је неперформативно, несимболизирано, етичко и чулно, памћење је симболички чин, морално, ментално и политичко – Лада Сте-

дино у смеру „из садашњости у прошлост“, док памћење означава сферу која може бити двосмерна.¹⁸ Другим речима, „памћење“ као процес може се односити на прошлост, али се може искористити и као начин на који ће се садашњост посматрати у будућности. У том смислу, сећање и памћење и њихова заједничка логичка али и функционална опозиција „заборав“ чине врло важне елементе кроз које друштво организује идеје о прошлости, садашњости и будућности, али и о другима и себи. Куљић истиче став Дубравке Угрешић да је „политичка битка у ствари битка за територије колективног памћења“^{19, 20} У том смислу, када говорим о „рату сећања“ у контексту некадашње Југославије акцентујем идеолошке, а након распада државе и крвавих грађанских ратова етнички конструисане слике сећања које карактеришу опозиције, односно антагонизми. Као последица односа моћи који се одражавају и у контексту контролисања и организовања сећања/памћења настају (групни) идентитети без обзира на то да ли је реч о институционализованом или неинституционализованом приступу. „Селективно сећање“ је, као и сећање уопште, пример негације законитости времена што по правилу тече једносмерно ка увек новом крају, где друштво кроз памћење и сећање успева да се практично врати кроз време и обликује садашњост²¹.

Идентитетско мапирање унутар временског простора сведочио директном утицају моћи одређене групе која контролише сећање а тиме догматизује и хијерархизује оно чега држава, нација или група жели да се сећа. Користећи простор, меморијале, светковине, манифестације, образовање и сличне резонаторе сећања, друштво креира начин на који њени припадници сагледавају (заједничку) конструисану прошлост, и тиме повезују свој идентитет у заједничку садашњост.²² Лада Стевано-

вановић, „Реконструкција сећања, конструкција памћења: Кућа цвећа и Музеј историје Југославије“, у: Спомен-места – *Историја сећања*, Етнографски институт САНУ, Зборник 26, Београд 2008, стр. 102 (у даљем тексту: Л. Стевановић, *н. д.*).

18 *Исто.*

19 Термин „колективно памћење“ поставио је Хуго фон Хофманстал на самом почетку 20. века. Након Хофманстала, „колективно памћење“ су истраживали и бројни светски стручњаци који су се бавили управо специфичностима социјалне организације памћења и сећања попут Мориса Албакса, Пијера Нора, Пола Конертонa, Џејмса Јанга и многих других.

20 Т. Куљић, *н. д.*, стр. 5.

21 *Исто.*

22 Пол Конертон наводи управо феномен инструментализације друштвеног памћења кроз комеморације у 20. веку и данас, и директне идентитетске последице. Историјска реконструкција, реконструкција друштвене прошлости и стварање зајед-

вић наглашава став Џејмса Јанга²³, једног од најистакнутијих стручњака из области културе/ политике сећања, али и феномена концентрационих логора – меморијала, и музеја – меморијала посвећених Холокаусту, по коме је споменик увек меморијал, док меморијал не мора бити споменик.²⁴ У том смислу, физички простор концентрационог логора или стра-тишта свакако може бити меморијал, али то може бити и особа, лого-раш као човек део институције или човек – институција. Свуда у свету простори таквих логора и страстишта често се сагледавају као практично сакрална места, места страдања и гробнице мученика. С друге стране, етнички, политички или идеолошки идентитет људи убијених и поко-паних на таквим страстиштима дефинисали су идентитет самог простора као места сећања или заборава²⁵. У антропологији употребу места страдања, гробница, тела или чак броја погинулих или убијених људи у циљу реконструисања социјалног идентитета или промоције идеологија називамо – „политичким животом мртвих тела“²⁶. Идентитет мртвих тела умногоме је допринео да простори сећања у Београду постану простори заборава. С друге стране, идентитет и наративи живих особа, некадашњих логораша такође представља врло специфичан елемент културе сећања на тим просторима, другачије конципиран у различитим епохама.²⁷ У овом раду ћемо сагледати правце где се та сећања шире и у којим контекстима и на који начин се користе у нашем друштву. Циљ рада је да укаже на важности сећања живих носилаца сећања и на ситуације или институције што ће након нестајања и последњег живог „лого-раша“ зависити само од снимљених или записаних наратива.

ничке националне митологије директно су били повезани са настанком одређених модела друштва, идентитета али и идеологија. Консултовати: Pol Konerton, *Kako društva pamte*, Samizdat B92, Edicija Reč, Knjiga 16, Beograd 2002, стр. 15–99.

23 За више информација о раду Џејмса Јанга видети: Young, E. James, „The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meanings”, New Heaven, *Yale University Press*, 1993 Young, James, “When a day remembers: A performative History of Yom Hashoah”, New heaven and London: *Yale University press*, 1993.

24 Л. Стевановић, н. д., стр. 101.

25 За више информација о „политичком животу мртвих тела“ у Југославији и Србији видети: Александра Павићевић, *Време (без) смрти*, Етнографски институт САНУ, Посебна издања, књига 73, стр. 103–151; Todor Kuljić, *Tanatopolitika*, Čigoja, Beograd 2014.

26 Катрин Вербери је овај термин поставила у својој студији: Verdery Katherine, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, Columbia University Press, 1999.

27 О променама облика или (ре)презентација ових сећања биће више говора у неком наредном раду.

„Логорашки наратив“ као елемент културе сећања и културног наслеђа²⁸

Култура или политика (селективног) социјалног сећања већ 70 година обликује мучан процес меморијализације битака, страдања и жртава из периода Другог светског рата у Југославији, Србији и Београду. Посебно трауматична показала се меморијализација простора некадашњих логора и стратишта на простору бивше Југославије. Деценијама је однос према физичким просторима и грађевинама што сећају на Холокауст²⁹ и геноцид у Другом светском рату био директно условљен идеолошким, политичким и економским факторима. Таква места су пролазила пут од места сећања до места заборавља, од симболичких и места инструментализоване историје до неместа. То је последица идеолошких хегемонија³⁰ актуелних политичких система и последично слика прошлости, митологије и идентитета југословенских народа што су се кројили и одржавали деценијама. За разлику од поменутих физичких места сећања којима су различити политички контексти наметали поруку и наративе, овај рад обрађује феномен посебне категорије људи – логораша тј. сведока и живих споменика страдања.

Данас као што је већ раније указано, живимо у времену када више нема живих сведока Првог светског рата, у року од неколико године више неће бити ни оних што би посведочили о страдању у Другом светском рату, па и о Холокаусту. Разлика између искуства рата што га носе борци и сећања логораша је у томе што се ратови данас посматрају као епохе зла у којима људи страдају у борби или су жртве ратних дешавања, док је Холокауст на неки начин симболички догађај без преседана у новијој светској историји. Другим речима, извесно је да ће ратова бити али

²⁸ Примера ради, постоји више иницијатива које сећања логораша посматрају управо као културно наслеђе.

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680470110> или <http://www.coe.int/en/web/holocaust/3rd-ministerial-seminar-teaching-remembrance-cultural-heritage-yesterday-today-and-tomorrow>

²⁹ Видети: Д. Трбојевић, *н. д.*

³⁰ Термин „хегемонија“ преузет је од Антонија Грамшија; под њим се подразумева доминација једног вида устројства и поретка на уштрб других. Аутор користећи овај термин реферира на однос елита и класа, а ја га конципирам као однос доминантних и маргинализованих друштвених група у борби (културних) идеологија на нивоу локално – национално – глобално. Однос „хегемоније“ је увек образовни и спроводи се не само на нивоу државе у којој фигурирају стране које су у опозицији, већ и на међународном и светском нивоу. Gramsci, Antonio, „Selection from prison notebooks“, Lawrence & Wishart, London 1971.

се посебно акцентује неприхватљивост цивилних жртава и геноцида, и у том смислу Холокауст служи као цивилизацијска опомена човечанству. Како у случају геноцида у будућности постоји и однос према оним из прошлости, где се убраја и Холокауст, инсистира се на томе да се не сме умањивати злочин, амнестирати починилац или унизити или занемарити жртва. У том смислу, некадашњи логорашаи што су преживели Холокауст носе врсту социјалне стигме, али и посебан идентитет сведока са ауторитетом да кроз свој идентитет невиних жртве критикује нетолеранцију, ревизионизам, расизам или екстремне политичке покрете данас.

Конертон наводи мишљење Мориса Албвакса да је индивидуално сећање издвојено из групног апстракција готово лишена значења.³¹ Другим речима, како каже Конертон, група што често надживљава животни век појединца сећања преноси кроз комуникацију старијих са млађим члановима заједнице чинећи сећање колективним.³²

Посебна важност улоге живих сведока, елемента или институције сећања јесте управо у подсећању локалних званичника или представника међународне заједнице или човечанства на ужасе прошлости, кроз сведочанства и наративе „из прве руке“. Томас Трезисе истиче управо важност „сведочења сведочанствима“ као начин усвајања и преношења знања и, до одређене мере, искустава.³³ Сећања, односно наративи што их ова категорија грађана носи и тиме преноси наслеђе једне генерације на основу чије борбе или страдања деценијама већ настају идентитети народа на овим просторима. У том смислу, поставља се питање шта ће се десити када више не буде живих сведока страдања и сећање буде сведено на просторе сећања или едукативни систем који је подложен управо уметању наратива који представља дискурс доминантног друштвеног и политичког устројства а тиме и одређене слике сећања. У случају „логораша“ као својеврсне институције, комплексан је однос према личном и колективном сећању. Комплексност се огледа у плурализму искустава, у социјализацији након рата и односу између јавног и личног дискурса према ономе што се дешавало сведоцима.

На друштвеном нивоу, у зависности од контекста у коме преноси наративе доминантног политичког дискурса или оног што Сара Рохан назива развојем „публике“ као рецепира искуства, сведок конструише

31 П. Конертон, *н. д.*, стр. 54.

32 *Исто*.

33 Trezise Thomas, *Witnessing Witnessing: On the Reception of Holocaust Survivor Testimony*. Fordham University, 2013.

елементе и поруке својих наратива.³⁴ Поред тога, морамо бити свесни да је трауматично искуство оставило неизбрисив траг на преживеле и да кроз деценије нису сви некадашњи логораша на исти начин неговали, делили или размењивали сећања унутар породице, локалне заједнице, специјализованих организација и удружења или државних институција.

Глас „логораша“, сведока – приповедача има своје место у друштвеном дискурсу али њихова позиција добија на јавном значају у односу на потребе државе, идеологије или доминантне групе.³⁵ На исти начин на који места сећања што се не уклапају у доминанту културну стварност постају „неместа“, тако и идентитет „логораша“ као посебне категорије сведока постаје маргионализован и приватан (трауматичан) или, променом контекста, инструментализовани елемент дискурса доминантне групе. У том смислу, наслутио сам да неки од мојих испитаника трауму свог идентитета жртве дугују преживљеним страхотама у време НДХ, али је на перцепцију трауме утицала ситуација деценијама након рата када су сведоци свесни политичке „климе“, потискивали своја сећања на приватни ниво, а данас они представљају не само сведока већ и приповедача чија је улога такође условљена друштвеним, политичким али и економским контекстом. Другим речима, за разлику од највећих светских институција сећања на Холокауст, на простору Југославије сличне институције одражавају доминантне културне и политичке идеологије, чиме улога сведока – приповедача и пијетет према жртви нису усаглашени и неприкосновени. Постојање секција, удружења или појединаца што припадају првом, другом или трећем кругу „одјека сећања“ посматрам као унутардруштвени или групни напор у очувању одређене слике сећања и идентитета. У односу на лични или породични простор сећања, постојање тих група посматрао сам и као облик „културног преговарања“ на нивоу културе и друштва што има за циљ преиспитивање званичних слика прошлости, а тиме често преузима и улогу отпора хегемонији.

У разговору са особама које су преживеле Други светски рат или логоре приметио сам да постоје различити степени верзираности, же-

34 С. Рохан, *н. д.*, стр. 18.

35 У разговору са испитаником који је деценијама потискивао своја искуства као приватну трауму наслутио сам постојање друге трауме, социјалне трауме презентације сећања што је била последица доминантног политичког контекста. Након одласка у пензију испитаник је постао члан удружења које баштини сећање на трауме логора у НДХ и почео да размењује искуства са другим члановима, а временом је попримио и идентитет сведока – приповедача са културном, јавном, политичком улогом. Та улога обухвата писање чланка, учешће у раду удружења, у сведочењима на комеморацијама, као и едукацији млађих нараштаја по средњим школама и гимназијама.

ље да се прича подели, али и то да су наративи фрагментарни код оних особа што нису биле у у стању да деле своја искуства. Паузе у излагању или емотивни однос према изреченом чине битне елементе кад је реч о посматрању односа испитаника и наратива његовог искуства које је амерички психолог Дејвид Бодер 1946. године записивао у транскриптима излагања.³⁶ С друге стране, особе које су поделиле своја сећања са породицом, заједницом или специјализованим групама, попут разних удружења, усвојиле су и развиле наративе не само као део свог идентитета сведока и као приповедача историјских догађаја, већ као и приповедача, преносиоца искуства, знања и дубље поруке. У разговору са логорашима што су преживели ужасе немачке офанзиве на Козари, логор Јасеновац или друга стратошта, сазнао сам да су у периоду када се њихова сећања на злочине у НДХ нису уклапала у доминантну слику прошлости, чували та своја искуства у кругу породице, и то након деценија ћутања, али да су потомци који престављају други круг сећања често прихватили те наративе и идентификовали се са страдањем својих предака или рођака, а касније и организовали својеврсна ходочашћа местима страдања својих најближих. Овде се не мисли само на организоване комеморације и посете, већ и на приватне посете поменутих локацијама.

Узимајући у обзир позицију Саре Роан, наглашавам културни релативизам, тј. контекст који утиче не само на улогу сведока већ и на његов идентитет, па тако сведок може потискивати своја сећања, или их свести на приватни или породични ниво, или пак изнети на јавни ниво. Контекст, однос према сећању и идентитет су међусобно повезани и условљени. У разговору са испитаницима, преживелим логорашима, уочио сам да су њихова трауматична сећања била углавном сведана на приватни, породични или ниво маргинализоване групе где су искуства размењивана и чувана. Код истих испитаника приметио сам утицај промене политичке „климе“ у Југославији и Србији; то је утицало на потпуно другачију рецепцију наратива а тиме и културну улогу сведока који постају приповедачи. Променом контекста, хијерархија сећања се мења, уједињену партизанску, комунистичку идеологију сећања замењује она са националним предзнаком. Поменути процес утицао је да се кругови сећања формирају и да лична искуства превазиђу маргину, приватну или породичну сферу и постану део комуникације и идентитета дела ширег друштва.

Сара Рохан је, компарацијом усмених сведочанстава бивших логораша из времена непосредно након рата и четири деценије касније, указала на различиту структуру али и поруку, тиме и функцију нарати-

36 С. Рохан, *н. д.*, стр. 30.

ва. Ауторка истиче трансформацију испитаника, тј. некадашњег логораша од сведока до приповедача користећи се теоријским моделом који је Волтер Бењамин применио 1939. године у свом есеју „The Storyteller: Reflections on the Works of Nikolai Leskov“. Ауторка користи Бењаминово схватање приповедача као преносиоца мудрости како би разумела културну улогу „логораша“ чија сведочанства преузимају традиционалну форму усменог предања.³⁷

Јулија Матејић указује на феномен преношења искуства и сећања на постгенерације, односно на процес преузимања сећања „из прве руке“ и чак на поистовећивање са идентитетом сведока/жртве што се одражава на наредне генерације као „секундарна или терцијална трауматизација“.³⁸ Већ сам поменуо важност контекста у којем се сећање преноси и репродукује. У Југославији и Србији у зависности од историјског, социјалног и политичког контекста мењао се и поглед на историју Другог светског рата и улогу народа у народноослободилачкој и антифашистичкој борби, после рата оваплоћеној у идеји „братства и јединства“. У том смислу, одређени погледи на историју и улогу етничких или идеолошких група или пак држава у Другом светском рату, као и страдања других етничких и религијских група, другачије су бивали конципирани у периоду комунизма/социјализма, у периоду јачања национализма и националних идентитета, грађанских ратова и распада Југославије, и у ери „демократизације“ (српског) друштва, након 5. октобра 2000, и данас.³⁹ Временом се у ствари мењао однос државе и њених институција, а тиме и тих институција, простора и наратива едукације и преношења доминантног дискурса колективне слике историјских догађаја. Паралелно с тим процесима, постојали су појединци што су формирали важан идентитет сведока и који су сећања преносили на нивоу породице, јавних или маргиналних група чије су се јавне друштвена и културна улога као и рецепција разликовале у односу на историјско-политички контекст.

Због наведених промена контекста сећање, наративи сведока су представљали својеврстан табу, али су ова искуства ипак „живела“ на

³⁷ Исто, стр. 24.

³⁸ Јулија Матејић истиче одреднице у раду где третира феноменом „трауме“ код логораша и њихових породица и потомака, односно „терета“ код породица и потомака некадашњих нациста.

³⁹ Пример инструментализације простора сећања на Холокауст могу бити и простори сећања у Београду. Видети: Данило Трбојевић, „Мапирање друштвене амнезије у Београду: идеологија, политика, и економија заборавља у пет тачака“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 8, Музеј жртава геноцида, Београд, 2015, стр. 127–165 (у даљем тексту: Д. Трбојевић, *Мапирање...*).

приватном или групном нивоу кроз личности некадашњих логораша, њихове породице и организације.

Политичка и социјална инструментализација (сећања) жртава логора и Холокауста

У наставку рада ћемо размотрити различите употребе сећања и самог присуства преживелих „логораша“ у неким друштвено-политичким ритуалима, комеморацијама, институцијама или дебатама. Значај примера што следе јесте управо у акцентовању важности политичке и социјалне инструментализације наратива, њихове функције и културне улоге данас као сведока Холокауста и геноцида у НДХ, уз указивање на дистинкције између симболичке природе „живог“ и записаног сећања.

Некадашњи логораша, што су и дан-данас у животу, представљају живе подсетнике на одређени специфичан период великог страдања цивили која је данас симболички представљен као Холокауст, највећи геноцид у новијој људској историји. У свету ти људи-институције свакако имају посебан идентитет, а њихова реч, мишљење, суд или сведочанство имају посебну тежину коју прихватају чак и најмоћније институције сећања у свету. Опште је познато да логораша и њихова сведочанства представљају врло битан део едукације нових генерација практично у свим меморијалима у свету који су у вези са Холокаустом. Тако у предлогу организовања сећања на Холокауст у школском систему, чувени израелски меморијални центар Јад Вашем као оруђе едукације препоручује снимљена сведочанства логораша, а посебан нагласак ставља на сусрет ученика и преживелих логораша или ослободилаца: „Свједочења уживо могу бити од веома снажног утицаја и могу допринети дубљем саживљавању ученика. Затим, раније снимљена визуелна историјска сведочења такође могу бити подстицајно наставно средство.“⁴⁰ Сећање на Холокауст, тј. наративи логораша подељена су на два нивоа – на забележене, тј. писане или снимљене аудио-визуелним техникама, и оне што се преносе усменом наративом логораша – сведока. У овом случају присуство логораша представља потпору презентацији забележених сећања дајући нову димензију целокупном пројекту. С друге стране, ставови данас живих „логораша“ могу садржавати и критичку, етичку или моралну ноту, нарочито унутар институција које поред историјске грађе непрестано морају консултовати и некадашње заточенике логора.

⁴⁰ Припрема за дан сећања на Холокауст (предлози за наставнике), Јад Вашем, јануар 2006, стр. 11.

Такав је био и случај са преносом позајмљених артефаката из Меморијалног центра Аушвиц у Амерички музеј Холокауста у Вашингтону. Том приликом дошло је до спора око тога да ли је етички упитно излагање косе жртава из поменутог логора као експоната изложбе „Море косе“. Представници Аушвица су протестовали јер су сматрали да је поменута коса симболички у вези само са простором с ког потиче (дакле, стратиштем, логор Аушвиц) и да би њено приказивање ван тог контекста било крајње неумесно и да би представљао увреду за жртве логора. У дебати о етици излагања косе, пресудан се показао став преживелих логораша; они су се успротивили уопште преношењу косе преко Атлантика, а тиме и њеном излагању.

На крају дебате Шајке Вајнберг закључује да је важније „имати сталну подршку преживелих логораша него даље расправљати о том питању“, а Раул Хилберг сматра како било који преживели логораш „без обзира на степен свог образовања, боље разуме искуство логора од највећих историчара Холокауста који нису доживели то искуство“.⁴¹ Као епилог, удовољено је челницима Меморијалног центра Аушвиц и преживелим логорашима и ова изложба никада није одржана у облику у коме је замишљена. Поменути пример сведочи о односу моћи и моралном утицају оних који носе сећање у односу на оне који су страдали!

Својеврстан пример ангажовања у политичком и социјалном животу, и ширем контексту од самог Холокауста, представља учешће Савеза логораша Републике Српске (РС)⁴² у дебати са високим представником за Босну и Херцеговину (БиХ) Валентином Инцком поводом закона о суду БиХ. Наиме, 2012 године поменуто удружење јавно је изразило „запањеност“ подршком коју је Инцко дао тужилаштву БиХ, то јест онима који би да умање српске жртве, и оптужило високог представника да тиме „долива уље на ватру“ и доприноси дестабилизацији државе.⁴³ У конкретном случају, из етичких разлога не коментаришемо (не) исправност поменуте критике, већ наведени пример спомињемо као илустрацију моралне и политичке тежине што је носе речи и критике организације попут наведене, која свој морални ауторитет црпи из специфичних

41 Linenthal T. Edward, „The Boundaries of Memory: The United States Holocaust Memorial Museum“, *American Quarterly*. Vol. 16. 1994.

42 Дистинкције ради, требало би посебно бити речи о Удружењу логораша Републике Српске и Удружењу логораша Босне и Херцеговине. Више о разликама између те две организације и наративима на којима почивају њихове идеје биће речи у наредним мојим радовима.

43 <http://24sata.info/vijesti/bosna-i-hercegovina/84762-savez-logorasa-rs-incko-ponovo-stao-na-stranu-srpskih-krvoloka.html>

знања и искуства својих чланова као доказаних жртава нетолеранције, мржње или геноцида.

С друге стране, овај као и многи други примери трауматичног наслеђа Другог светског и ратова деведесетих година прошлог века указује не само на трауму искуства већ и на трауму сећања, тј. утицај ширег друштвеног и политичког дискурса на идентитет сведока, на њихово место у култури, као и на локални и глобални контекст. У случају западних модела постоји шири дискурс који се не доводи у питање, док је на Балкану и даље присутан ревизионистички или приступ трауматичним сећањима што се реконструисањем асимилију у доминантном друштвено-политичком контексту. Политичко учешће „логораша“ у дебатама на тему актуелних социјалних и политичких проблема не би требало да чуди будући да и сам амерички музеј Холокауста, као и друге сличне институције, охрабрују грађане у свету, а посебно преживеле жртве геноцида или Холокауста да заузму став и активно се супроставе локалним и глобалним претњама тероризма, мржње, антисемитизма или геноцида.⁴⁴ Савез логораша РС ће се две године касније опет сукобити са истом особом, овај пут поводом споменика српским жртвама који је организација желела да подигне изнад Сарајева, чему се високи представник за БиХ супроставио.⁴⁵ У овом случају Удружење логораша РС је истакло да би подизање поменутог споменика представљало својеврстан пандан другим сличним споменицима у Босни – онима подигнутим у знак сећања на муслиманске и хрватске жртве страдале од Срба – овај би био посвећен страдању више од 6.000 српских жртава само у Сарајеву.⁴⁶

У случају Босне, и сећања на српске жртве које заступају представници Удружења логораша РС, постоји и опозиција, или друга организација, Удружење логораша БиХ; та организација кроз реконтекстуализацију и осавремењавање наратива заступа другачију слику давне и савремене прошлости и акценат не ставља на континуитет српске, већ искључиво муслиманске или хрватске жртве. У ова два случаја, наративи стварају потпуно опозитне слике односа „жртве“ и „починиоца“ и имплицитно утичу на креирање или акцентовање опозиција у идентитету етничких група у БиХ. У контексту простора бивше Југославије, имајући на уму континуитет политичких и националних тензија између одређених етничких група, а у односу на још свежа сећања на не тако давно завршене ратове, такви

⁴⁴ <https://www.ushmm.org/>

⁴⁵ http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2014&mm=01&dd=30&nav_category=640&nav_id=806440

⁴⁶ Исто.

јавни иступи и критике свакако имају утицај на јавно мњење, али и политички врх. На простору Хрватске и Босне постоје удружења „логораша“ која нису посвећења Холокаусту, тј. геноциду у НДХ, већ се пре свега баве „српским логорима“ из периода ратова 90-их прошлог века. У том смислу термини „логор“ и „логораш“ вештачки су поистовећени са наслеђем група „логораша“, сведока – приповедача што се првенствено баве преношењем сећања на Холокауст из перспективе оних који на основу свог искуства имају морално право да критикују савремене конфликте и тензије. Ако се то зна, може се схватити и колико су ти наративи моћни елементи не само када је реч о погледу на прошлост већ представљају и оруђе за конструисање актуелних и будућих међунационалних односа.

У Србији је ситуација у том погледу, рекли бисмо, једнако комплексна. У раније објављеним радовима већ сам помињао специфично лоше стање у којем се налазе простори некадашњих логора на територији Београда.⁴⁷ Годинама су та места била препуштена забору, још од времена када су наративи које су презентовала престали да буду у складу са социјалистичком идеологијом и идејом „братства и јединства“. Променом односа према прошлости и улози народа и идеолошких група, те односа између „жртве“ и „починиоца“, из не тако давних поновљених сукоба, грађанских ратова и етничких чишћења, поменута места постају пре места заборава, трауме сећања или чак „неместа“.⁴⁸ У деценијама након рата, до данас, поменути простори били су или запостављени „неми сведоци“, „неместа“ – простори без социјалне меморије, а могло би се констатovati и функције, или су пак, опет у односу на доминантни локални и шири политички контекст, постајали места наратива што су им доминантне групе приписивале у односу на пожељну социјално-културну улогу.

Примера ради, некадашњи логор Милишићева циглана одмах после рата је срушен, простори некадашњег Старог сајмишта и Топовских шупа где су били злогласни логори и данас немају дефинисану будућност и намену, док је једини простор који је постао музеј – меморијал, простор некадашњег Бањичког логора прилично маргинализован што се тиче промоције и посете.⁴⁹

У случају музеја – меморијала логора на Бањици посета и структура посетилаца, али и наратива промењена је у односу на време соција-

47 Видети: Д. Трбојевић, *Мапирање...*, 127–165.

48 Срђан Радовић, „Градски простори од места до неместа, и vice versa: случај београдског Старог сајмишта“, *Спомен-места*, Етнографски институт САНУ, Београд 2010 (у даљем тексту: С. Радовић, *н. д.*).

49 <https://www.blic.rs/vesti/beograd/muzej-radi-kad-kustos-svrati/zy00gz3>

лизма, и број посетилаца последњих деценија своди се на око 2.000 годишње. „Посете музеју данас су десет пута мање него пре 25 година. Наиме, средином осамдесетих година, музеј је имао годишње око 30.000 посетилаца, али су тада то биле друштвено организоване и школске екскурзије којих више нема. Данас су најчешће индивидуалне посете, а већину посетилаца чине чланови породица бивших логораша, странци, као и питомци Војне академије... разлог слабе посећености вероватно лежи и у чињеници да обилазак Музеја Бањичког логора није у оквиру ниједног редовног разгледања града. Међутим, Дарко Ћирић (кустос Музеја града Београда и аутор изложбе у музеју – прим. аут.) сматра да још увек постоји и баријера према самом појму геноцида, у овом случају из Другог светског рата, због не тако давних догађаја у региону. Случај са страним туристима је ипак другачији. Они се на другачији начин односе према томе, а разлог већег броја посета странаца вероватно је и тај што је Београд једини главни град у Европи који је имао концентрационе логоре.“⁵⁰ Аутор даље наводи и следеће: „У последње две-три године долазе и породице како би на списку жртава можда пронашле своје рођаке, нестале током рата. Тако је био и прилив гостију из Израела, а из истог разлога долазили су и Јевреји из Аустралије. Дешавало се и да пронађу имена својих рођака на списку и тада су то посебни и несвакидашњи тренуци у музеју.“⁵¹ По датом опису очит је утицај промене социјалног и политичког контекста, али остаје чињеница да ови простори имају велики симболички значај и за некадашње логораше и за њихове породице, или потомке. С друге стране, Пољска је на злогласном стратишту подигла Меморијални центар Аушвиц, у чији рад су укључени и локална заједница и држава, али и туристи, а они који су у родбинским везама са убијеним или преживелим логорашима представљају посебно битан фактор у функционисању меморијала. У свету су таква места постају простори који кроз музејске поставке, институте и друге пројекте нуде едукацију. Поред едукативне и научне, антиревизионистичке, дакле, локалне и шире социјалне и културне улоге, као меморијална места ходочашћа са туристичким потенцијалом добијају и економски потенцијал, док су у Србији сведена на „неместа“ или просторе заборава.

Комеморације, друштвено - политички ритуали и „логораша“

Постоје и ритуалне социјалне и политичке праксе, ритуали, као специфичан начин сагледавања каузалних те односа жртве и починио-

⁵⁰ <http://www.protivzaborava.com/document/najcesci-posetioci-bivsi-logorasi/>

⁵¹ Исто.

ца прихваћен на глобалном нивоу. Постоје и комеморације које, мада представљају глобално прихваћене слике прошлости, такође указују на локалне специфичности историјских догађаја или односа.

Наводим пример простора Доње Градине, с јужне стране Саве пркјо пута Јасеновца, где сам годинама присуствовао комеморацијама одржаваним на дан пробоја логораша из логора Јасеновац (22. април 1945. године) како бих анализирао њихову структуру. Сваке године на тај дан на поменути простор дође и сам политички и културни врх Републике Српске, као и Србије (али не и Хрватске⁵²), и представници разних страних организација са циљем да кроз ритуално сећање обележе страдање Срба, Рома и Јевреја у Холокаусту и геноциду у НДХ. Високи званичници Србије и Републике Српске тако својим приступом дају том догађају посебну политичку тежину. Другим речима, присуство и коментари представника одређених институција државе дају манифестацији посебан значај а наративима потврду у смислу подршке државе и ширег друштва. Медији том приликом често преносе изјаве политичара или представника власти. Поред политичара и других високих гостију, овим догађањима присуствују и црквени великодостојници, али и грађани, те чланови разних организација из земље и иностранства. Ипак, посебну категорију учесника представљају преживели логораша а њихова сећања и изјаве чине важан део програма манифестације. Тако поред званичних говора нпр. политичара, председника и/или премијера држава са нарочитом пажњом се слушају обраћања некадашњих логораша тј. њихових представника који кроз повезане наративе преносе искуство, критику и своју трауму али и моралну поруку. У овом групном перформансу што подразумева преношење искуства са једне генерације на другу, управо говори оних који су патњу доживели и на својој кожи искусили даје секуларном ритуалу и сакралну димензију и чине искуство трансцедентним.

Јасно је да би без катарзе преношења сећања и примања идентитета групе – „жртве“, овакви скупови почивали само на историјском дискурсу о „жртви“ и „починиоцу“ који зависи од социјалног и политичког контекста, и самим тиме је склон трансформацијама. Присуство логораша, грађана, и религијског и политичког врха као метафоре друштва у датом случају чине искуство несвакидашњим и стварним, а на нивоу социјалног окупљања и саображења присутан је „комунитас“⁵³, стварање идеје о

52 На тај дан обично се на другој страни реке, у Јасеновцу, одвија паралелна комеморација али се наративи тамошњих говорника драстично разликују од оних у Доњој Градини што је још једна последица различитих политика сећања и идентитета, као и утицаја савременог контекста.

53 Термин комунитас користим како би означио групу људи што се налази у

идентитету и садашњости коју, како то истиче Пол Конертон, формирамо ослањајући се на догађаје и објекте у вези са прошлошћу.⁵⁴ У овом, али и многим другим случајевима, „сведоци“, „преживели“ или „логораши“ представљају везу или носиоце наратива што повезују у реалности некадашње догађаје као искуства, и простор као места сећања што такође сведочи о поменутих догађајима. Наведени пример комеморијалног ритуала у Доњој Градини географски припада територији Босне и Републике Српске али подржава идентитет и сећање и Срба у Србији. У исто време када се одржавају комеморације у Доњој Градини, делу јасеновачког стратишта на територији Републике Српске, са друге стране реке на простору самог тог злогласног усташког логора, одржава се паралелна комеморација што такође представља неостварену синергију глобалних слика Холокауста и локалног искуства, одговорности те трауме код презентације тих догађаја као дела социјалног сећања и идентитета. Све то нам говори о томе како је сећање на Холокауст као и свако друго део културног и друштвеног конструкта, али да такође потпада под „културни релативизам“. Медијатор између ова два феномена, онтологије и експликације на званичном нивоу, јесте контекст, или прецизније друштвено-политички контекст.

Сличан је пример Старог сајмишта, односно простора некадашњег усташког логора под јурисдикцијом НДХ, на новобеоградској страни обале Саве, преко пута самог центра Београда, или пример простора „Топовских шупа“. Бројни аутори су указали на проблематику простора Сајмишта које деценијама након Другог светског рата представља оно што Срђан Радовић антрополошки означава као „неместо“, простор без социјалне меморије. Такав идентитет тог места последица је шире друштвене и политичке идеологије која је све до средине деведесетих година прошлог века потпуно занемаривала простор тог некадашњег логора и стратишта. Деведесетих година двадесетог века, простор накратко постаје „симболички Јасеновац“ у Београду и место комеморација српских, јеврејских и ромских жртава нацистичког и усташког терора / геноцида.⁵⁵ У том периоду простор је фигурирао као место сећања на страхоте Другог светског рата, али и опозиције између Србије и Хрват-

лиминалном стању у односу на шире друштво; карактеришу је одређена специфична правила социјализације или промишљања стварности. Иако често опозитна „мејнстриму“, начела на којима су организација и деловање ових група засновани у несумњивој су вези са начином живота (правилима) ширег друштва. Turner, Victor. 1969. *Liminality and communitas*. Chicago: Aldine Publishing и Turner, Victor. 1974. *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*. New York: Cornell University Press.

54 П. Конертон, *н. д.*, стр. 24.

55 С. Радовић, *н. д.*, стр. 155.

ске која је манифестно одражавала континуитет односа „жртва – починилац“ те се тако уклапала у јавни дискурс о односима две стране. У наредним годинама простор је поново пао у заборав све до скандала што је пробудио део друштва и група које су протестовале против одржавања концерта у извесном клубу на локацији тог стратишта у другој половини прве деценије новог миленијума. Последњих година судбина овог места оличава симптом евроинтеграција Србије; српска држава наине (не)званично настоји да санира и институционализује простор као меморијал и музеј. Ипак, за сада осим планова, нису још усаглашене природа и структура простора.⁵⁶

У случају „Топовских шупа“ ситуација је још комплекснија. Прецизније, овом простору, топониму друштвеног заборава намењено је рухо што одражава потенцијалну победу капитализма или комерцијализма над сећањем. У новије време све актуелнија је прича о измештању грађевина како би на поменутом простору био изграђен, како се тврди, „највећи тржни центар на Балкану“. Компанија „Делта“ не одустаје од такве намере, а у том случају на логор би сећао симболички простор од неколико квадратних метара у склопу споменика посвећеног сећању. У последњем периоду дошло је до конфликта и унутар јеврејске заједнице у Београду јер део њених припадника подржао измештање зграда логора ради меморијализације ван аутентичног простора, док је врховни рабин био против саме идеје градње на том простору. Сукобљене стране предводе председник јеврејске општине Београд Данило Медић и врховни рабин Србије Исак Асиел. Тим поводом у једном тексту о том сукобу наводе се супротстављена мишљења: „Сећање на Холокауст или постоји или не постоји. Ако ми сада имамо прилику да формирамо меморијал у оквиру урбанистичког пројекта целог тог потеза, како на Топовским шупама, тако и на Старом сајмишту и да се напoкoн то реши, то не оскрнављује ништа, већ презервира те објекте који су сада у ужасном стању... Да ли је кућа десет метара с ове стране или са оне стране, то нема никакве везе“, рекао је Данило Медић. Насупрот њему, врховни рабин Исак Асиел констатује: „Те две зграде су много више од сведочанства страдања грађана Србије и Београда. Те зграде су укорењене у нашем бићу. Да ли ћемо се беспоговорно поклонити пред профитом или ћемо се с пијететом поклонити пред жртвама наше отаџбине“, пита се врховни рабин Србије.⁵⁷

⁵⁶ <http://rs.n1info.com/Vesti/a405566/Primedbe-na-nacrt-zakona-o-Starom-sajmistu-ceka-se-jesen.html>

⁵⁷ <http://rs.n1info.com/Vesti/a454691/Rabin-ljut-deo-jevrejske-zajednice-podrzao-iz-mestanje-logora-Topovske-supe.html>

Пример Старог сајмишта нам говори о инструментализацији простора као резонатора или попршта социјалних ритуала сећања чији је идентитет условљен широм политичком идеологијом или политичким односима. Други пример указује на процес комодитизације простора и сећања који су у свету најчешће сингуларизовани, измештени из тржишне размене. Узмимо пример Меморијалног центра Аушвиц: иако је тај простор меморијал, едукативни центар и музеј, он носи велики туристички потенцијал; разне активности се у њему организују још од седамдесетих година прошлог века. Ипак, иако је туризам економски и социјално ојачао локалну заједницу, простор око самог меморијала по дискурсу управе перципира се као сакрални. У том смислу била је актуелна дебата о томе да ли у близини меморијала треба градити паркинге, тржне центре или диско клуб, али су те идеје одбачене пошто је превладао став да иако тај меморијал физички ограничен, не постоје симболичке границе светски важног резонатора сећања, па из пијетета према жртвама и баштини сећања на Холокауст не треба дозволити да се сакрални простор нарушава комерцијалним или просторима забаве.⁵⁸

Као што видимо, одређени меморијали – институције од светског значаја тј. званичници који воде рачуна о таквим местима, имају последњу реч када се одлучује о судбини таквих простора, о форми и структури сећања. У поменутих институцијама, и поред великог броја запослених стручњака и сарадника, „логораш“ представља посебну врсту ауторитета који се уважава у конструисању облика меморијализације, а сведочанства и приповедања носе едукативно-моралну ноту. У Србији, нажалост, став према поменутих просторима и даље одражава актуелне политичке односе локалног типа, као и дијалектику глобално – локално.

Завршна разматрања

У првом делу текста намера ми је била да укажем на утицај идеологије односно политичког контекста као оквира који селекцијом слика прошлости ствара слику садашњости, али и стварности. На примеру комеморација, музеја или медија, покушао сам да укажем на та поља или репрезентације сећања као простор анализе што нам говори о доминантним државним и друштвеним дискурсима, и политици селективне меморије и идентитета. Ипак, поменути простори, медији и особе представљају, грамшијевски речено, облике отпора хегемонијама што су де-

⁵⁸ Rahr Alexandra, „Are Holocaust Memorials Ethical?“, *The Elie Wesel Foundation for Humanity*, New York 2003, стр. 11–12.

ценијама обликовале званични дискурс а индивидуална, породична или групна сећања маргинализовала на ниво приватног, интимног и трауматичног сећања и идентитета. На примеру опозитних слика прошлости два или више друштава, као што је то случај држава које су чиниле некадашњу Југославију, указујем како су прошлост и садашњост уско повезане и представљају део идеолошке хегемоније стварности, прошлости и идентитета. Истовремено, датим примерима данас указујем и на чињеницу да промене културно-политичког контекста за последицу често имају промене културних улога и валоризацију некада маргинализованих категорија места сећања али и особа, сведока и приповедача.

Свесни смо да се времена, односно контексти мењају и да данас идентитет „логораша“ не значи исто што и за време бивше Југославије, да постоје таласи, „одједи сећања“ где се искуства преносе „с колена на колено“ у породици али и ван ње или у оквиру маргинализованих група, те да „логораш“ више није само сведок а његова сећања нису тек збир факата, већ наративи вишедимензионалне структуре и комуникације коју сведок – приповедач преноси „публици“. Иако претходно наведено значи да је културна улога „логораша“, сведока, промењена у периоду након распада бивше Југославије, то свакако не значи да она није условљена актуелним политичким контекстом. Морамо бити свесни да живих сведока има све мање, а тиме и приповедача, што имплицира измештање наратива и искустава првог круга сећања чију ће улогу до одређене мере преузети групе што припадају другом, а потом и трећем кругу.

Оно што може бити есенцијално за памћење/разумевање искуства и траума Холокауста у будућности јесте дијалог локалних и глобалних инситуција о прихватљивом дискурсу, не само о просторима и наративима већ и о носиоцима/приповедачима сећања и искуства. Тиме не мислим само на музеологизацију већ и улогу коју „постгенерација“ у свету све више преузима као резонатор социјалних идентитета, чинећи сећање живим. Уколико желимо да избегнемо ревизионизам или инструментализацију простора и наратива неопходно је посветити се процесу локализације, усвајању савремених техника и теорија, али и етичких принципа заступљених у светски познатим институцијама, и применити те принципе на локалном нивоу.

Литература и извори

Verdery, Katherine, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and*

Postsocialist Change, Columbia University Press, 1999.

Gramsci, Antonio, „Selection from prison notebooks“, Lawrence & Wishart, London 1971.

Jazbec, Salamon, *Magnissimum crimen – Pola vijeka revizionizma u Hrvata*, Mergelov institut Zagreb, Zagreb 2008.

Jazbec, Salamon, „Wikijasenovac: prikaz ustaškog logora smrti na internetskoj enciklopediji“, *Топола*, година 1, свеска 1, Donja Gradina 2015.

Konerton, Pol, *Kako društva pamte*, Samizdat B92, Edicija Reč, knjiga 16, Beograd 2002.

Kuljić, Todor, *Kultura sećanja*, Čigoja, Beograd, 2006.

Kuljić Todor, *Tanatopolitika*, Čigoja, Beograd 2014.

Linenthal, T. Edward, „The Boundaries of Memory: The United States Holocaust Memorial Museum“, *American Quarterly*. Vol. 16. 1994.

Логораши - Шездесет година ширења истине и чувања сећања на злочине геноцида почињене у Независној Држави Хрватској током Другог светског рата, Удружење логораша „Јасеновац“ – Београд и Музеј жртава геноцида – Београд, Београд 2019.

Matejić, Julija, „Diskurs postgeneracije – Sećanje i identitet počinilaca i žrtava holokausta“, *Filozofija i društvo*, XXIII (3), Beograd 2012.

Припрема за Дан сећања на холокауст (предлози за наставнике), Јад Вашем, јануар 2006.

Павићевић, Александра, *Време (без) смрти*, Етнографски институт САНУ, Посебна издања, књига 73, Београд 2011.

Радовић, Срђан, „Градски простори од места до несместа, и vice versa: случај београдског Старог сајмишта“, *Спомен-места*, Етнографски институт САНУ, Београд 2010.

Rahr Alexandra, „Are Holocaust Memorials Ethical?“, *The Elie Wesel Foundation for Humanity*, New York 2003.

Rohan, Sarah. *From Witness to Storyteller: Mapping the Transformations of Oral Holocaust Testimony Through Time*, A thesis presented for the B. A. degree with Honors in The Department of English University of Michigan, winter 2015.

Стевановић, Лада, „Реконструкција сећања, конструкција памћења: Кућа цвећа и Музеј историје Југославије“, *Спомен-места – Историја сећања*, Етнографски институт САНУ, Зборник 26, Београд 2008.

Трбојевић, Данило, *Сећање на зло*, Музеј жртава геноцида и Српски генеалогски центар, Београд 2014.

Трбојевић, Данило, „Мапирање друштвене амнезије у Београду: идеологија, политика, и економија заборавља у пет тачака“, *Годишњак за*

истраживање геноцида, Музеј жртава геноцида, Београд 2015.

Treize, Thomas, *Witnessing Witnessing: On the Reception of Holocaust Survivor Testimony*, Fordham University, 2013.

Turner, Victor, *Liminality and communitas*, Aldline Publishing, Chicago 1969.

Turner, Victor, *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Cornell University Press, New York 1974.

Verdery, Katherine, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, Columbia University Press, 1999.

Young, E. James, „The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meanings”, New Heaven, *Yale University Press*, 1993 Young, James, „When a day remembers: A performative History of Yom Hashoah“, *Yale University press*, New heaven and London 1993.

Звијер, Немања, *Идеологија филмске слике*, Филозофски факултет, Београд 2011.

Zločini u logoru Jasenovac (fototipско izdanje), Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Besjeda, Banja Luka 2000.

Електронски извори

<https://www.usmmm.org>

<https://balkaninsight.com>

<https://www.vecernji.hr>

<http://www.coe.int>

<http://24sata.info>

<http://www.b92.net>

<https://www.blic.rs>

<http://www.protivzaborava.com>

<http://rs.n1info.com>

<http://pink.rs>

П Р И К А З И

Ненад Антонијевић

Музеј жртава геноцида, Београд

Никола Тубић, *Записи шидског писара у вихоровима два светска рата*, приредила Слободанка – Данка Којадиновић, Музеј жртава геноцида, Београд 2018., стр. 121.

На почетку овог невеликог али значајног сведочења, налазе се реч уредника и реч приређивача. Данка Којадиновић, која је приредила овај рукопис, на странама 9–19, износи неколико важних чињеница о самом Шиду и његовој историји кроз векове, а потом податке о рукопису Николе Тубића.

Тубићев рукопис је документ првог реда, сећање аутора сачувано у писаној форми, текст сведока два светска рата, сведока страдања војника и цивилног становништва. Записи су дати у оригиналу, без лексичких и граматичких исправки, како би се јасније указало на то каква је била личност аутора рукописа, али и како би се представио локални шидски говор прве половине 20. века. Тубић, наравно, описује људе и догађаје из сопственог угла, али при томе не улепшава слику о себи што је иначе честа одлика те врсте текстова који на себи носе неизбежни печат субјективности њихових твораца.

Рукопис Николе Тубића налази се на странама 23–25 (први део), 27–53 (други део), 55 (трећи део) и 75–116 (четврти део).

Први део, прилично мали по обиму, односи се на детињство и дечаштво аутора.

Други део је по обиму већи. Говори о дешавањима у Првом светском рату. Тубић најпре сведочи о мобилизацији у аустроугарску војску, па потом детаљно описује догађања на фронту; где је ратовао против Руса и Италијана. Одликован је сребрном медаљом за храброст на фронту против руске војске. На италијанском ратишту је био рањен.

У трећем делу, у кратком осврту на приватни живот, аутор пише о венчању, рођењу кћерке и три сина. Такође, и о школама које су похађали његови синови до 1941. године.

Између трећег и четвртог дела, на странама 56–74, објављене су породичне фотографије фамилије Тубић, као и друге фотографије из Шида, затим факсимили докумената (о геноциду Независне Државе Хрватске над Србима за време окупације у периоду Другог светског рата) и штампе (чланак из *Сремских новина* од 7. октобра 1981. о бегунцу са стрељања на сремскомитровачком гробљу 30. августа 1942 године, Стевану Маријану из Шида), као и факсимили из оригиналног рукописа Николе Тубића (почетак и крај рукописа, и једна страница из Тубићевог дневника).

На странама 68–71 објављен је списак 122 становника Шида ухапшених на Велику Госпојину, 28. августа 1942. године, и одведених у Сремску Митровицу на стрељање 30. августа и 4. септембра исте године. Наведена су имена и презимена стрељаних, махом Срба, као и њихова занимања. Подсетимо да су Срби из Срема масовно страдали у логорима и затворима НДХ, стрељање цивила спровођено је у виду одмазде, а нарочито су бројне биле жртве операције Виктора Томића у лето 1942. године.

Четврти део је најобимнији и односи се на Други светски рат. Тубић пише о немачком нацизму и хрватском усташтву, о храбрости и снажном духу Срба заточених у хрватском затвору у Осијеку. Тубић је детаљно описао и злочин геноцида спровођеног у НДХ над Србима. Разумљиво, највише простора посветио је злочинима усташа над Србима у Шиду, а нарочито детаљно говори о сопственом хапшењу и одвођењу у шидски затвор 28. септембра 1943. године. Тубић је описао и мучења којима су подвргавани српски заточеници у шидском затвору. Неки од ухапшених касније су убијени, а на страни 103 су наведена имена и презимена тих страдалих Срба.

Никола Тубић је у затвору остао до 3. октобра 1943, а саслушаван је због наводне кривице његове кћерке. Када се она јавила у затвор да изјаву, он је ослобођен, а она је после саслушања пуштена 4. октобра, јер јој није могла бити доказана било каква кривица.

У рукопису је потом описан злочин из октобра 1943, када је из Шида (из улице у којој је живео и Никола Тубић) одведено 20 Срба у правцу Вуковара; они су обешени и стрељани на прузи у близини места Ђелетоваца. У време када су Тубићеве комшије одведене, Тубић је брао кукуруз на очевој њиви.

Тубић, очигледно узнемирен и уплашен, након тог злочина запи-
сује: „Живећи и даље у највећем страху, жалосно је било свако јутро слу-
шати јаук и лелек матере Митра Прњаића за изгубљеним сином“. (стр.
104)

Такође, Тубић у наставку казује: „Иза тога се није се могло виде-
ти у нашој улици мушке особе. Сви су се разбегли које куда, једни добро-
вољно у војску, једни добровољно на рад у Земун, а једни опет сматра-
јући да им ни у војсци, ни на раду није осигуран живот, пребегли су
партизанима и тако како у нашој улици, тако и у осталима, није се могло
наћи и то врло ретко по који мушкарац код куће.“ (стр. 105)

Крајем октобра 1943. године Тубић је саслушаван у усташком
табору због сумње да је његов најмлађи син ступио у везу са људима
који су отишли у партизанима. Власти НДХ су у то време убиле више Срба
у селима Привина Глава и Иванци па су Срби у Шиду живели у сталној
стрепњи да би могли бити одведени у затвор, или можда убијени.

Шидски усташки табор био је, иначе, смештен у православном
парохијском дому, непосредно до цркве. У спровођењу злочина над
Србима нарочито се истицао таборник Јосо Шук, трговац по занимању.

Тубић у свом сећању описује и долазак у Шид усташа под коман-
дом сатника Томљеновића у првој половини новембра 1944. године.
Срби који су тада одведени возом, требало је, по свој прилици, да буду
убијени, али је због англоамеричког бомбардовања Винковаца и околине
дошло до расула у усташким редовима, па су заточени Срби успели да
побегну.

Усташе су се повукле из Шида почетком децембра 1944. године –
5. децембра у вечерњим сатима партизани су ушли у тај градић; у којем
је још било заосталих Немаца и усташа. Већ 7. децембра стигли су и
припадници совјетске Црвене армије која се крајем децембра исте годи-
не повукла са Сремског фронта и кренула пут Мађарске. О томе говори
и последњи запис Николе Тубића који се налази у приређеном рукопису.

Угледни приређивач, Слободанка – Данка Којадиновић, која је
радила у српском школству, новинарству и дипломатској служби, захвал-
на је директору Музеја жртва геноцида Вељку Ђурићу Мишини, Јовану
Мирковићу, Радовану Сремцу, Градимиру Матићу и Душанки Маричић
на сарадњи приликом реализације овог вредног подухвата.

Редактуру је урадио Петар Б. Поповић, а лектуру и коректуру
Драгана Јовановић. За графички обраду и штампу заслужна је штампа-
рија „Графопринт“ из Горњег Милановца.

Сведочанство Николе Тубића засигурно ће новим чињеницама

употпунити једну од најбитнијих тема српске историографије: злочин геноцида Независне Државе Хрватске над Србима.

Ненад Антонијевић

Владета Н. Милићевић, *Ustaša, hrvatska revolucionarna organizacija*, Музеј жртава геноцида, Београд 2018, 135 страна

На почетку овог издања стоји текст директора Музеја жртава геноцида Вељка Ђурића Мишине под насловом „Владета Н. Милићевић – кратак животопис“ (странице 5–8), а следи текст Радована Пилиповића, директора Архива Српске православне цркве „Спрега и повезаност хрватских усташа, бугарске ВМРО и Римокатоличке цркве тридесетих година XX века према безбедоносним изворима Краљевине Југославије“ (странице 9–15). Вељко Ђурић Мишина је такође аутор и предговора уобичајеног у оваквим приликама (странице 17–24), у којем указује на квалитет докумената публикованих у књизи и о њихов немали значај за српску историографију. Чињенице објављене у овом издању имају за циљ да покрену и помогну у разрешавању бројних отворених питања у југословенској и српској историографији, као што је план Милана Стојадиновића о пацификацији усташког покрета враћањем извесног броја његових припадника у Југославију. Ђурић сматра да је неспорно Стојадиновићево потцењивање усташког фанатизма и хрватске жеље за независном државом. Такође, наведен је и начин на који је Владета Н. Милићевић (главни творац већине докумената објављених у публикацији) водио кореспонденцију са државним органима. Истовремено, наведени су и подаци и о самом изгледу докумената и како су настајали. Ђурић сматра да постоји могућност да је Милићевић понекад и понегде и грешно у фактографији у својим извештајима, што се може приписати времену протеклом од догађаја до момента писања. Ипак, то не умањује вредност и значај Милићевићевих рукописа, извештаја и писама.

Документа су приређена у 12 прилога на странама од 27 до 118. Први прилог представља писмо Владете Милићевића Одељењу за

државну заштиту Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије, написано у Риму, 30. јануара 1938. године. У њему је навео бројчано стање усташке емиграције у Италији, као и градове где су се сместиле главне усташке вође. У другом прилогу је писмо Антона Корошеца, тадашњег министра унутрашњих послова, Милану Стојадиновићу, председнику југословенске владе (Београд, 3. фебруар 1938), са подацима о збивањима унутар усташке емиграције у Италији. Трећи прилог представља писмо Владете Милићевића Милану Стојадиновићу (Рим, 14. март 1938), у коме Милићевић детаљно говори о активностима једног од најзначајних усташких емиграната, књижевника Миле Будака. Ту су, поред осталих података, и информације о односу Будака према вођећем хрватском политичару у Југославији, Владку Мачеку. У четвртом прилогу, писму Владете Милићевића Милану Стојадиновићу (Рим, 25. март 1938), такође је реч о Мили Будаку, а међу осталим информацијама наводе се и чињенице о односу Будака са главним усташким вођом Антом Павелићем. Милићевић анализира ситуацију у усташкој емиграцији и даје предлоге како југословенска држава да се постави према усташама у конкретним случајевима и кад је реч о специфичним питањима. Из даљих прилога очито је се да је успостављена директна комуникација Милићевића и Стојадиновића, пошто председник владе упућује Милићевића да ступи у контакт са министром Христићем. Из преписке између Милићевића и Стојадиновића види се да Милићевић највише пажње посвећује Мили Будаку и његовој породици, као и предлозима за деловање југословенске државе у том правцу. У прилогу број 9 објављено је писмо генералног инспектора Јавне безбедности Ерколеа Контија Министарству унутрашњих послова Италије (Пиза, 26. јун 1938), поводом путовања у Италију Милана Стојадиновића. Ту се говори о односима Стојадиновића са Будаком, потом односима усташке емиграције са Владком Мачеком, о Анти Павелићу, о могућностима за општу амнестију усташа и за помиловање убица југословенског краља Александра Карађорђевића, о италијанском односу према Мили Будаку, о добијању докумената за повратак у Југославију. Милићевић наставља да извештава Стојадиновића о усташкој емиграцији у Италији и у августу и септембру 1938. године. Његови извештаји су исцрпни, врло детаљни, писани руком професионалца у полицијској служби. Ту се налазе и бројчани подаци о усташама повратницима у Југославију, као и о броју усташких емиграната који се и даље налазе у Италији и делују против југословенске државе.

Прилог број 12 најобимнији је и најбогатији по садржају, са број-

ним чињеницама о непријатељском деловању усташк емиграције и припремама за терористичко деловање, о њеним активностима усмереним против југословенске државе. Реч је о исцрпном полицијском извештају Владете Н. Милићевића (74–118), под називом „Реферат о хрватској емиграцији и припреми др. Анте Павелића заједно са Италијом за напад на нашу земљу“. Извештај је датиран 15. јула 1941. године. Састављен је у Лондону, а Милићевић га је писао у звању саветника Министарства унутрашњих послова. Милићевић детаљно извештава југословенску владу о деловању италијанске државе против суверенитета југословенске државе. Нарочито је значајно да Милићевић експлицитно тврди да Италија крши обавезе из Пакта пријатељства и да омогућује Анти Павелићу потпуно слободу у припремама за операције против државе Југославије. У том извештају детаљно се презентује бројно стање усташке емиграције, начин њеног деловања, као и кретање њених припадник у Европи претходних година (Белгија, Холандија, Луксембург, Француска). Милићевић уз све то указује и на регистроване криминалне и терористичке активности усташке емиграције. Детаљно износи податке о формирању „главног усташког стана“ Анте Павелића, као и о људима који га чине и њиховим задужењима. Милићевић наводи и имена усташких терориста, места где се крећу у Италији (тзв. логори формирани за усташку емиграцију и друга боравишта). Милићевић такође прецизно наводи где су се налазили у периоду припрема и извршења Марсељског атентата, као и након њега. У извештају се помињу Мијо Бабић, Андрија Артуковић, Владо Георгијев Керин. Ту су такође и подаци о активностима усташа против југословенске државе на подручју Ријеке, у Трсту и Задру. У Трсту је, како сазнајемо, међу најистакнутијим усташама Антун Година, организатор бројних атентата у Југославији, а такође и организатор фалсификовања југословенског новца. Југословенске власти су расписале потерницу за њим због убиства.

Антијугословенске активности усташких терориста регистроване су и у Мађарској, Немачкој; Милићевић извештава и о везама усташа са хрватском емиграцијом у Северној и Јужној Америци.

У том најдужем Милићевићевом извештају детаљно су описане активности усташких терориста у вези са припремама, организацијом и реализацијом Марсељског атентата. Већ је познато да је Владета Милићевић пре атентата исцрпно известио надлежне југословенске власти, обавештајне службе пре свега, о детаљима припрема за убиство југословенског краља Александра Карађорђевића. Нажалост, и поред тога, одговарајући југословенски државни органи нису предузели мере про-

тив таквог деловања, а да се и не говори о Италији, Мађарској, коначно и Француској, па и о још неким и тада моћним државама.

Милићевић је детаљно информисао надлежне државне органе и о деловању усташа у годинама непосредно пред избијање Другог светског рата у Југославији, о кретањима, начину деловању и другим операцијама припадника усташке емиграције, нарочито тзв. Главног усташког стана.

Милићевић наводи бројна имена усташких терориста: Анте Павелић, Еуген Кватерник, Томислав Сертић, Вјекослав Серваци, Стјепан Томичић, као и податке о припремама за долазак усташа у Југославију. Милићевић је захтевао превентивна хапшења у Југославији Миле Будака, Славка Кватерника, Милована Жанића, Младена Лорковића. Милићевић је о свему томе обавештавао полицију, војску и друге надлежне државне органе али, нажалост, није било готово никакве реакције. На крају овог опширног извештаја Милићевић наводи: „Покушао сам у главним линијама, што је доста тешко, да изнесем своја запажања, а нарочито последње моменте из обнове усташке акције, док стојим на расположењу за свако опширније објашњење, јер ми је стало да се на ово не заборави како би могли на повратку у земљу предати кривце заслуженој казни и очистити земљу од ових злочинаца“.

У поглављу под називом „Илустрације“ (стр. 121–135) представљене су документарне фотографије, факсимили из штампе, факсимили архивских докумената.

За графичку обраду и штампу књиге заслужна је штампарија „Графопринт“ из Горњег Милановца.

Сматрамо да ће ова публикација са приређеним документима о усташком покрету које је прикупљао професионални полицајац и обавештајац Владета Н. Милићевић представљати значајан допринос српској историографији и свеобухватнијем разумевању и објашњењу историје Југославије у прошлом веку, нарочито историје усташког покрета између два светска рата, српско-хрватских односа и међународних прилика у Европи.

Ненад Антонијевић

Музеј жртава геноцида, Београд

Васиљ Јововић, *Геноцид у Пиви 1943. године*, Музеј жртава геноцида Београд, Институт за српску културу Никшић, Одбор за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, Никшић–Београд 2019, стр. 162.

Текст историчара Васиља Јововића „Геноцид у Пиви 1943. године“ најпре је објављен у *Годишњаку за истраживање геноцида*, бр. 11/1, Крагујевац–Београд 2019, стр. 89–120.

У посебном издању Музеја жртава геноцида студија колеге Јововића о немачко-италијанско-бугарско-хрватској операцији „Шварц“ 1943. године, током које су почињени злочини над цивилним становништвом у долини реке Пиве, публикована је на странама 7–56.

Текст чини неколико целина: Увод, Злочин у Жупи пивској, Злочин у Планини пивској, Број страдалих, Пљачка и разарање имовине, Закључак, Извори и литература.

Три прилога (табеле са списковима жртава) штампана су на странама 65–155. Први и најобимнији списак страдалих садржи имена 1.290 жртава, а две жртве су неименоване. Објављен је под насловом: „Жртве фашистичког терора из Пиве 1943. године“. Подаци о свакој појединачној жртви су следећи: презиме и име, место и година рођења, и место и година страдања. Други прилог представља списак осам муслиманских жртава из села Бријег које су такође жртве терора. Трећи прилог даје списак 31 жртве терора који су страдали заједно са Пивљанима у Пиви исте 1943. године. У књизи је објављено и 12 документарних фотографија.

Непријатељски терор у долини Пиве трајао је од друге половине маја до половине јуна 1943. године. Главне окупаторске војне формације које су нападе долину Пиве биле су немачке 7. СС-добровољачка брд-

ска дивизија „Принц Еуген“ и 118. ловачка дивизија, као и италијанска дивизија „Ферара“.

Према речима Васиља Јововића, геноцид над становништвом Пиве, територије у северозападном делу данашње Црне Горе, починиле су немачке, италијанске, бугарске и хрватске (усташке) јединице у чијим редовима је било и муслимана из Гацка. Злочин се десио током немачке операције „Шварц“ (мај–јун 1943). Тада је живот изгубило око 1.300 људи, претежно цивила, неборачког становништва. Током тог злочина, уништавана је и имовина. Непријатељ је целокупно становништво Пиве сматрао побуњеницима, што се јасно види из извештаја немачких и италијанских команданата.

Рад Васиља Јововића је настао коришћењем историјских извора из Војног и Архива Југославије из Београда. Такође су истраживане релевантна историографска литература и публицистика, као и штампа (*Политика* и *Борба*).

Свети архијерејски сабор Српске православне цркве одлучио је 24. маја 2017. године да страдале пивске хришћане, Србе православне вере, унесе у каталог Светих српских новомученика и да 7. јун буде дан Светих новомученика пивских. Колега Јововић је нагласио да се међу пивским мученицима истичу Јаглика Ацић и Софија Кандић које су у тренутку страдања имале тек 17 година.

Мала по обиму, али изузетно богата историјским чињеницама и детаљним пописом жртава злочина, студија Васиља Јововића представља још један у низу значајних издања Музеја жртава геноцида у последњих неколико година, издања која поред историографског рукописа садрже и поименичне спискове страдалих. Иако је већ писано о злочинима у Пиви 1943. године, током непријатељске операције „Шварц“, овај рукопис доноси анализу и пресек до сада објављених података и као прецизан ауторски опис злочина, допуњен већ поменутиим пописима жртава, представљаће незаобилазно штиво за будућа истраживања. Посебно је важно нагласити да је аутор консултовао велики број наслова насталих у време социјалистичке Југославије мада су они неизбежно носили идеолошки печат тога доба, сваки напор посвећен прикупљању података и писању још једне трагичне приче о страдању Срба у Другом светском рату биће користан за будуће истраживачке радове о тој тематици.

Ваља навести и да је аутор књиге Васиљ Јововић доктор историјских наука (магистрирао је 2011, а докторирао 2016. године на Филозофском факултету у Новом Саду), да је радио у Историјском институту Црне Горе у Подгорици, на Филозофском факултету у Никшићу као про-

фесор и управник библиотеке, а био је и професор историје и географије у средњој школи. Од септембра 2017. године Јововић је професор на Цетињској богословији.

Верујемо да ће Музеј жртава геноцида наставити сарадњу са колегом Јововићем, нарочито кад је реч о објављивању истраживачких рукописа који се односе на теме страдања српског народа у ратовима и другим оружаним сукобима у 20. веку.

Ненад Антонијевић

Васиљ Јововић, *Злочин у Велици 28. јула 1944. године*, Музеј жртава геноцида Београд, Институт за српску културу Никшић, Одбор за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве, Никшић–Београд 2019., стр. 79.

Текст историчара Васиља Јововића о злочину у Велици који се догодио 28. јула 1944. године објављен је у *Годишњаку за истраживање геноцида*, бр. 10, Крагујевац–Београд 2018, стр. 83–110. Музеј жртава геноцида се из више разлога одлучио да тај текст објави и у форми књиге. Најважнији је што аутор не износи само чињенице које се свode на пуки број жртава, већ су страдале особе идентификоване кроз личне податке. Осим тога, књига увек има шири одјек у јавности него текст објављен само у стручном часопису.

Главни део текста ове стручне студије, дат је на странама 9–45. После увода где нас упознаје са насељем Велика, преко географских карактеристика и краћег историјата тог места до злочина јула 1944, Јововић истиче да је Велика у Другом светском рату паљена и пљачкана више пута 1941. и 1943. а да је геноцид над цивилним становништвом почињен 28. јула 1944. године. Овај велики злочин последица је немачке операције „Драуфгенгер“, познате као „Андријевичка операција“. У периоду од 18. до 26. јула 1944. спроведено је више акција у ширем рејону Андријевице. Немачки напади били су мотивисани тежњом да изненадном и великом војном операцијом разбију Оперативну групу дивизија Народноослободилачке војске Југославије (Друга, Пета и Седамнаеста) и из долине Лима протерају их на запад. Партизанске дивизије су, с друге стране, имале наређење да продру у Топлицу и Јабланицу, ради спајања са србијанским партизанским снагама. У овом оружаном сукобу партизани су нанели тежак пораз немачким јединицама. Немачком

офанзивом у операцији „Драуфгенгер“ командовао је Штаб Петог СС-брдског корпуса са седиштем у Рашки. У нападу су учествовале 21. СС-дивизија „Скендербег“, борбена група Strippel и 14. пук 7. СС-дивизије „Принц Еуген“ који су упућени правцем Мурино–Андријевица–Беране. Оперативна група партизанских дивизија кренула је 26. јула за Србију, а окружене немачке јединице су се сукобиле са Трећом дивизијом. Остаци разбијених немачких СС-дивизија „Принц Еуген“ и „Скендербег“ приликом повлачења у правцу Андријевица–Пећ, преко Мурине и Чакора, починили су геноцид у селу Велика 28. јула 1944. године. Поред Велике, страдала су и села Машница, Горња Ржаница и Улотина. Припадници СС-дивизија „Скендербег“ и „Принц Еуген“ заузели су положаје на Сјекирици, Чакору и Јечмишту и на тај начин опколили Велику. Повод за репресалије према цивилима била је њихова „сарадња са бандитима“, нарочито обављање курирске и шпијунске службе. Масакр је трајао око два сата и том приликом страдало је више стотина жена, деце и стараца.

Посебну историографску вредност и значај студија Васиља Јововића има због поглавља „Досадашња истраживања“, на странама 13–33, на којима су на професионалан начин према методолошким правилима историографске струке детаљно евидентирани досадашњи истраживачки радови, публицистички текстови, као и сећања и сведочења о злочину у Велици. У поглављу „Број страдалих“, на странама 33–40. аутор даје различите процене броја жртава на основу налаза до којих су дошли бројни истраживачи. Такође, наведени су и до сада објављени спискови жртава. У поглављу под називом „Ко су били починиоци геноцида“, на странама 41–44. изнети су подаци о злочинцима. Поред немачких фолксдојчера (СС-дивизија „Принц Еуген“) и Албанаца (СС-дивизија „Скендербег“), евидентирани су као починитељи и албански вулнетари са Косова и Метохије, као и припадници муслиманске милиције из Плава и Гусиња. Јововић је на овим странама навео велики број имена и презимена починилаца злочина – муслимана и Албанаца из Црне Горе као и са Косова и Метохије и из Северне Албаније. Политика братства и јединства након ослобођења 1945. године довела је до тога да највећи број Албанаца и муслимана, југословенских држављана, није био кажњен за злочине. Такође су наведени и детаљни подаци о евидентираној ратној штети (спаљене куће и друга имовина, пљачка стоке).

У закључку Јововић истиче да злочин почињен 28. јула 1944. у Велици по својим карактеристикама има обележја злочина геноцида.

Попис коришћених извора и литературе, наведен је на странама 46–52.

Поименични попис жртава страдалих 28. јула у селу Велика у табеларном облику, налази се на странама 53–77. Васиљ Јововић је навео имена и презимена 358 жртава, које прате и подаци о години рођења и години страдања жртве, као и о месту страдања.

Усуђујемо се да тврдимо да би ова студија требало да послужи као методолошки модел како би се морало приступити истраживању и писању и о другим злочинима почињеним током трајања ратних операција. Нова истраживања о једном од најмасовнијих појединачних злочина над цивилним становништвом у Другом светском рату, на тлу окупиране Југославије, никако неће моћи да заобиђу ову књигу.

**P
A
3
H
O**

Мирољуб Васић

Милинко Чекић, Ненад Антонијевић, Јасмина Тутуновић Трифунов, *Логораши, Шездесет година чувања сећања на злочине геноцида почињене у Независној Држави Хрватској током Другог светског рата, Споменица*, Београд 2019., издавачи: Удружење логораша и потомака Јасеновац систем логора геноцида у Независној држави Хрватској Београд, Музеј жртава геноцида, Београд, страна 344.

У Великој галерији Дома Војске Србије, са чијих паноа (у току је изложба „Деца у рату“), бојовници Независне Државе Хрватске у Другом светском рату поручују, тврде: „Данас није грехота убити и мало дијете од седам година, а које смета нашем усташком поретку“ (Дионисије фра Јуричев) и „Нема средстава која ми као усташе не бисмо употребили, како бисмо ову хрватску земљу очистили од Срба“ (министар Мирко Пук), одржана је промоција монографије *Логораши, Споменица, 60 година чувања сећања на злочине геноцида почињене у Независној држави Хрватској током Другог светског рата*.

Ова вредна књига представља трајан покретан споменик логорашима у Независној Држави Хрватској, она је богата dobrим текстовима, факсимилима докумената и фотографијама у боји. Њу су изнедрили: Удружење логораша и потомака Јасеновца, систем логора геноцида у НДХ и Музеј жртава геноцида. Издавање ове књиге помогло је и Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Владе Републике Србије. Издавачи заслужују свако признање и захвалност.

Ова монографија посећа да је књига највећа цивилизацијска тековина и основни елемент културем, она је потврда да је Фридрих Ниче био у праву када је давно поручио да „Речи имају моћ“, и да је добра оцена „да писати значи живети“. Књига нуди истину, а „Истина је склад спознаје са њеним предметом“ (Имануел Кант).

Ограничен простор не дозвољава да се шире осврнемо на садржај књиге, али сами наслови поглавља сведоче о њеном садржају: Предговор, Уместо увода, Почети организованог рада логораша (1959–1977); Секција бивших заточеника логора Јасеновац и Стара Градишка (1977–2004); Удружење заточеника и потомака заточеника логора геноцида у НДХ (2004–2010); Удружење логораша и потомака Јасеновца систем логора геноцида у НДХ; Сарадња Удружења, Предлози и иницијативе Удружења; Удружење у медијима; Јубилеји и комеморације; Дијана Будисављевић; Драгоје Лукић; Логораши говоре; Уместо закључка; Списак чланова Удружења.

Аутори објављених текстова су Милинко Чекић, који је и главни и одговорни уредник, Ненад Антонијевић и Јасмина Тутуновић Трифунов, а аутор доброг предговора професор др Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида.

Сматрам да треба посебно истаћи, похвалити луксузно издање књиге, а нарочито текст о Дијани Будисављевић, жени што је задужила српски народ, јер је спасла хиљаде српске деце смрти и НДХ и Драгоју Лукићу, који је дао вредан допринос изучавању геноцида у НДХ и о томе би јавност требало да буде обавештена.

И да ово скромно казивање завршимо речима др Вељка Ђурића да „Споменица која је пред вама представља упозорење да се ратне трагедије које су задесиле децу никада не понове, као и сведочанство о томе шта је Удружење урадило за протеклих шест деценија“ и да треба да се сачува успомена „на прикривену и запретену трагедију у времену и систему чија је идеологија форсирала заборав“. Ту су и речи, порука Раде Гавриловића, дате као мото књиге, „Нека прогледају сви који не виде да нам се копају очи, јер може нам се десити да већ сутра нема ко коме да сведочи“ и стихови из књиге *Крајишке народне песме*: „Ој Козаро стозуба планино, / Видиш ли, селе, све своје гробове? / Можеш ли, муко, све да их пребројиш?“

Треба се дружити са овом изванредном књигом пошто убојито сведочи о прошлости, о садашњости о нама самима, али и против нас.

Монографија *Логораши, Споменица* је у функцији поруке мудрих Латина: „Verba volant scripta manet“ (Речи лете, написано остаје), она богата историјска сазнања о НДХ, представља подстицај за даља истраживања, она је споменик страдалима у том времену, жртвама геноцида у НДХ и преживелим логорашима и има важну улогу у функцији чувања прошлости зарад боље садашњости и сигурније будућности и потврда је да су садашњост и будућност сврха историје.

Треба се дружити са овом књигом, јер убојито сведочи о Независној Држави Хрватској, а како поручује Пруст „Ништа нас не може заменити при читању“, јер свака нова књига је и нова светлост. Ова књига снажно подстиче на размишљање. Она је прилог уважавању Херодотових речи „Историја је чувар сећања“.

(Пренето из : *Борац*, часопис Савез удружења бораца Народноослободилачког рата Србије, број 228, јун 2019, рубрика Промоције, страна 11)

Садржај

Реч уредника	345
--------------------	-----

БАЛКАНСКИ РАТОВИ

Милић Милићевић

Погинули и умрли Српски официри у Кумановској бици 1912. године	349
---	-----

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

Борис Радаковић

Свједочење Сретка Кукића.....	359
-------------------------------	-----

Марија Илић

Истраживања Државне комисије за тајне гробнице жртава револуционарног терора после 12. септембра 1944. године.....	369
--	-----

АРХИВСКА ГРАЂА

Александра Мишић

Страдање Епископског двора у Пакрацу 1941. године.....	391
--	-----

Душан Бојковић

Неколико докумената о раду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача на простору Аутономне Косовскометохијске Области.....	429
--	-----

КУЛТУРА СЕЋАЊА

Мирослав Филиповић

Страдање српских цивила у Аустроугарској током Великог рата у књизи Дејана Микавице, Горана Васина и Ненада Нинковића <i>Пречански Срби у Великом рату 1914–1918</i> (Нови Сад 2018, 345 страна)	467
--	-----

Стефан Радојковић

Анализа уџбеника историје у светлу историјских чињеница : Косо-	
---	--

во и Метохија током Другог светског рата (1941–1945)..... 479

Бојан Арбутина

Дневна штампа и сећање на жртве Другог светског рата..... 515

Данило Трбојевић

(Пр)оживљавање и приповедање трауме: културна улога и друштвени идентитет „(деце-)логораша“..... 531

ПРИКАЗИ

Ненад Антонијевић

Никола Тубић, *Записи шидског писара у вихоровима два светска рата*, приредила Слободанка – Данка Којадиновић, Музеј жртава геноцида, Београд 2018., стр. 121..... 559

Ненад Антонијевић

Владета Н. Милићевић, *Ustaša, hrvatska revolucionarna organizacija*, Музеј жртава геноцида, Београд 2018, 135 страна 563

Ненад Антонијевић

Васиљ Јововић, *Геноцид у Пиви 1943. године*, Музеј жртава геноцида Београд, Институт за српску културу Никшић, Одбор за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, Никшић–Београд 2019, стр. 162..... 567

Ненад Антонијевић

Васиљ Јововић, *Злочин у Велици 28. јула 1944. године*, Музеј жртава геноцида Београд, Институт за српску културу Никшић, Одбор за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве, Никшић–Београд 2019., стр. 79..... 571

РАЗНО

Мирољуб Васић

Милинко Чекић, Ненад Антонијевић, Јасмина Тутуновић Трифунов, *Логорашаи, Шездесет година чувања сећања на злочине геноцида почињене у Независној Држави Хрватској током Другог светског рата*, Споменица, Београд 2019., издавачи: Удружење

логораша и потомака Јасеновац систем логора геноцида у Независној држави Хрватској Београд, Музеј жртава геноцида, Београд, страна 344.	577
--	-----

Издавачи

Музеј жртва геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs

Спомен-музеј „21. октобар“, Крагујевац
Десанкин венац бб
тел: +38134332089
e-mail: direktor@spomenpark.rs

За издаваче

др Вељко Ђурић Мишина
Маријана Станковић

Главни и одговорни уредник
Вељко Ђурић Мишина

Графичко уређење и штампа
Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

250 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за истраживање геноцида / за издаваче Вељко
Ђурић Мишина, Маријана Станковић. - 2015, св. 7- . - Београд : Музеј
жртва геноцида ; Крагујевац : Спомен музеј “21. октобар”, 2015-
(Горњи Милановац : Графопринт). - 24 cm

Годишње. - Је nastavak: Годишњак Музеја жртва геноцида = ISSN 2406-2898
ISSN 2406-2901 = Годишњак за истраживање геноцида
COBISS.SR-ID 215545868